

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ - ત્રીજો

-: વિવરણકાર :-
પંન્યાસ ચન્દ્રગુપ્ત વિ. ગણી

-: પ્રકાશન :-
શ્રી મોક્ષૈકલક્ષી પ્રકાશન

-: આર્થિક સહકાર :-
શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શ્વેતામ્બર મંદિર ટ્રસ્ટ
૨૦૩ ભવાની પેઠ, પુણે ૪૧૧૦૦૨

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શાઠદાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ - વિવરણ

ભાગ - ત્રીજો

-: વિવરણકાર :-

પૂ. પરમશાસન પ્રભાવક વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ સ્વ. આ. ભ. શ્રી.

વિ. રામચન્દ્ર સૂ. મહારાજાના પદ્મટાલંકાર સ્વ. પૂ. આ. ભ. શ્રી.

વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ

આચાર્યદેવ શ્રી. વિ. અમરગુપ્ત સૂ. મ. સા. ના શિષ્ય

પંન્યાસ ચંદ્રગુપ્ત વિજયગણી

-: પ્રકાશન :-

શ્રી મોક્ષૈકલક્ષી પ્રકાશન

-: આર્થિક સહકાર :-

શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શ્વેતામ્બર મંદિર ટ્રસ્ટ

૨૦૩ ભવાની પેઠ, પુણે ૪૧૧૦૦૨

મૂલ્ય : ૪૫ રૂ.

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શાંદાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ વિવરણ (ભા.૩)

પ્રથમ આવૃત્તિ : નકલ ૧૦૦૦

વિ. સં. ૨૦૪૮ શ્રા. સુ. ૧૫

પ્રકાશન : શ્રી મોક્ષૈકલક્ષી પ્રકાશન

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

શા. સૂર્યકાન્ત ચતુરલાલ
મુ. પો. મુરબાડ
(જિ. ઠાણે)

રજનીકાંતભાઈ એફ. વોરા
૬૫૫ સાચાપીર સ્ટ્રીટ
પુણે ૪૧૧૦૦૧

શા. મુકુંદભાઈ રમણલાલ
ધરતી ટેક્સ્ટાઈલ્સ
૨, વૃંદાવન શોપિંગ સેન્ટર
રતન પોળ,
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી
જહાંપનાંહની પોળ
કાલુપુર રોડ
અમદાવાદ - ૧

મુદ્રક - ફોટોકમ્પોઝીંગ

કુમાર આર્કિટ

૧૩૮, બી ચંદાવાડી, બીજેમાળે

સી. પી. ટેંક રોડ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૪.

અથ પ્રારમ્ભ્યતે તૃતીયે ઽ ધ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ ।

ધાતોઃ પૂજાર્થસ્વતિ - ગતાર્થાઽધિપર્યતિક્રમાઽર્થાઽતિવર્જઃ

પ્રાદિરુપસર્ગઃ પ્રાક્ ચ ૩/૧/૧//

પૂજાર્થક સુ અને અતિ; ગતાર્થક અધિ અને પરિ તેમ જ અતિક્રમાર્થક અતિ શબ્દને છોડીને; અન્ય - ધાતુ સમ્બન્ધી - ધાતુના અર્થને પ્રકાશિત કરનારા પ્રાદિ શબ્દોને (અવ્યયોને) અર્થાત્ત્વાદિ ગણપાઠમાંના પ્ર થી માંડીને અભિ શબ્દ સુધીના શબ્દોને ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી જ તે ધાતુની અવ્યવહિત પૂર્વમાં પ્રયોજાય છે. પરમાં કે વ્યવહિત પૂર્વમાં પ્રયોજાતા નથી. આશય એ છે કે આ સૂત્રથી વિહિત ઉપસર્ગ સંજ્ઞા અન્વર્થ હોવાથી ઉપ સમીપે - પૂર્વ સૃજ્યતે (સમ્બધ્યતે) આ અર્થના અનુસરણથી ધાતુની અવ્યવહિત પૂર્વમાં જ ઉપસર્ગ નો પ્રયોગ થાય છે. પ્ર + ની + અ (શવ) + તિ અને પરિ + ની + અ + તિ આ અવસ્થામાં પ્ર અને પરિ અવ્યયને આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થવાથી તેનો ધાતુની અવ્યવહિત પૂર્વમાં પ્રયોગ થયો છે. તેમ જ 'અદુરુપસર્ગાં ૨-૩-૭૭' થી ની ધાતુના ન્ ને ણ્ આદેશ થાય છે. જેથી 'નામિનો ગુણો ૪-૩-૧' થી ની ધાતુના ઈ ને ગુણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રણયતિ અને પરિણયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સારી રીતે લઈ જાય છે. પરણે છે.

ધાતોરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂજાર્થક સુ વગેરેથી ભિન્ન - ધાતુ સમ્બન્ધી - ધાતુના જ અર્થના પ્રકાશક પ્ર વગેરે અવ્યયોને ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થાય છે. અને તેનો પ્રયોગ ધાતુની અવ્યવહિત પૂર્વમાં થાય છે. તેથી વૃક્ષં વૃક્ષમભિ સેકઃ અહીં અભિ અવ્યય ધાત્વર્થ ધોતક ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થતી નથી. જેથી 'સ્થા - સેનિ - સેધ ૨-૩-૪૦' થી સેક ના સ્ ને ષ્ આદેશ થતો નથી. અહીં વૃક્ષ અને સેક ક્રિયાનો સાધ્યસાધનભાવ સમ્બન્ધ, અભિ અવ્યયથી જણાવાય છે, ધાત્વર્થ જણાવાતો નથી. તેથી અભિ ને આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થતી નથી. અર્થ - દરેક વૃક્ષની સિંચનક્રિયા.

પૂજાર્થસ્વત્યાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂજાર્થક સુ અને અતિ; ગતાર્થક અધિ અને પરિ તેમ જ અતિક્રમાર્થક અધિ

અવ્યયથી ભિન્ન જ ધાતુ સમ્બન્ધી - ધાત્વર્થ દ્યોતક પ્રાદિ અવ્યયોને ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થાય છે. અને તે ધાતુની અવ્યવહિત પૂર્વમાં પ્રયોજાય છે. તેથી સુસિત્તમ્ અતિસિત્તં ભવતા અહીં પૂજાર્થક સુ અને અતિ અવ્યયને આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થતી નથી. જેથી સિત્ત ના સ્ ને 'સ્થા - સેનિ - સેધં ૨-૩-૪૦' થી ષ્ આદેશ થતો નથી. આવી જ રીતે અધ્યાગચ્છતિ આગચ્છત્યધિ અને પર્યાગચ્છતિ આગચ્છતિ પરિ; અહીં ગતાર્થક અધિ અને પરિ અવ્યયને આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થતી નથી. જેથી અધિ અને પરિ નો ધાતુની પરમાં પણ અહીં પ્રયોગ થાય છે. અતિસિક્ત્વા અહીં અતિક્રમા (ઉલ્લંઘના) થક અતિ અવ્યયને આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થતી નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિક્ત્વા ના સ્ ને ષ્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - આપે સારી રીતે સિંચન કર્યું. આપે સારી રીતે સિંચન કર્યું. ઉપર આવે છે. બધી બાજુએથી આવે છે. ક્રમવિરુદ્ધ સિંચન કરીને. આ સૂત્રમાં ધાતોઃ અને પ્રાક્ ચ થી સંગૃહીત જે અર્થ છે તેનો અધિકાર 'જીવિકોં ૦ ૩-૧-૧૭' સુધી ગતિ સંજ્ઞા પ્રકરણ સુધી છે. અર્થાત્ તે તે સૂત્રોથી યથાસંભવ ધાત્વર્થ દ્યોતક તે તે શબ્દોને ગતિસંજ્ઞા થાય છે. અને તેનો પ્રયોગ ધાતુની અવ્યવહિત પૂર્વમાં થાય છે. ॥૧॥

ઋયાદિનુકરણ - ચિ - ડાચટ્ચ ગતિ: ૩/૧/૨॥

ધાત્વર્થદ્યોતક - ઝરી નામ જેના આદિમાં છે એવા ઋયાદિ ગણપાઠમાંના ઝરી વગેરે નામોને; અનુકરણાર્થક નામોને; ચિ પ્રત્યયાન્ત નામોને; ડાચ્ પ્રત્યયાન્ત નામોને તેમ જ ઉપસર્ગ સંજ્ઞક નામોને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે; અને તે ગતિ સંજ્ઞક નામનો પ્રયોગ ધાતુની અવ્યવહિત પૂર્વમાં થાય છે. ઋયાદિ: - ઝરી + કૃત્વા અને ઝરી + કૃત્વા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઝરી અને ઝરી નામને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા. 'ગતિક્વન્યસ્તત્પુરુષ: ૩-૧-૪૨' થી ગતિસંજ્ઞક ઝરી અને ઝરી નામને કૃત્વા નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'અનજ: ૦ ૩-૨-૧૫૪' થી કૃત્વા ને યપ્ (ય) આદેશ. અને 'હસ્વસ્ય ત: ૦ ૪-૪-૧૧૩' થી કૃ ધાતુના અન્તમાં ત્ નો આગમ.... વગેરે કાર્ય થવાથી ઝરીકૃત્ય અને ઝરીકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંનેનો) - સ્વીકાર કરીને.

અનુકરણમ્ - ટ્વા + કૃત્વા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી અનુકરણવાચક ટ્વા નામને ગતિ સંજ્ઞાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી ટ્વાકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખાટ આવો શબ્દ (અવાજ) કરીને.

ચિવ પ્રત્યયાન્તઃ- અશુક્લં શુક્લં કૃત્વા આ અર્થમાં 'કૃષ્વસ્તિ ૦ ૭-૨-૧૨૬' થી શુક્લ નામને ચિવ (૦) પ્રત્યય. 'ઈશ્ચાવવર્ણ ૦ ૪-૩-૧૧૧' થી શુક્લ નામના અ ને ઈ આદેશ. ચિવ પ્રત્યયાન્ત શુક્લી નામને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી શુક્લીકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શુક્લભિન્નને શુક્લ કરીને.

ડાજન્તઃ - પટ્ કૃત્વા આ અર્થમાં પટ્ નામને 'અવ્યક્તાનુક ૦ ૭-૨-૧૪૫' થી ડાચ્ (આ) પ્રત્યય; અને પટ્ નામને દ્વિત્વ. પટ્ + પટ્ + આ + કૃત્વા આ અવસ્થામાં પ્રથમ પટ્ ના ત્ નો 'ડાચ્યાદૌ ૭-૨-૧૪૮' થી લોપ. 'ડિત્યન્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી દ્વિતીય પટ્ ના અન્ત્ય અત્ નો લોપ. આ સૂત્રથી ડાચ્ પ્રત્યયાન્ત 'પટપટા' નામને ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી પટપટાકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પટ્ આવો શબ્દ - અવાજ કરીને.

ઉપસર્ગઃ - પ્ર + કૃત્વા આ અવસ્થામાં પ્ર ને 'ધાતોઃ પૂજાર્થ ૦ ૩-૧-૧' થી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા. ઉપસર્ગ સંજ્ઞક પ્ર ને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી પ્રકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરીને. ॥૨॥

કારિકા સ્થિત્યાદૌ ૩/૨/૩॥

સ્થિતિ - મર્યાદા અથવા વૃત્તિ (જીવિકા) સ્વરૂપ સ્થિત્યાદિ અર્થમાં કારિકા નામને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. કારિકા + કૃત્વા આ અવસ્થામાં કારિકા નામને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂત્ર નં. ૩-૧-૨) કારિકાકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મર્યાદા અથવા જીવિકા બનાવીને. સૂત્રસ્થ આદિ પદથી પ્રયત્ન અને સામાન્યતઃ ક્રિયાનું ગ્રહણ કરવાનું છે. જેથી 'પ્રયત્ન - ક્રિયા કરીને' આવો પણ ઉદાહરણાર્થ છે. - એ યાદ રાખવું. ॥૩॥

ભૂષાર્થક અલમ્ શબ્દને; આદરાર્થક સત્ શબ્દને અને નિન્દાર્થક અસત્ શબ્દને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. અલમ્ + કૃત્વા, સત્ + કૃત્વા અને અસત્ + કૃત્વા આ અવસ્થામાં અલમ્ સત્ અને અસત્ શબ્દને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૩-૧-૨) અલકૃત્ય સત્કૃત્ય અને અસત્કૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ભૂષિત કરીને. સત્કાર - આદર કરીને. નિન્દિત બનાવીને.

ભૂષાદિષ્ઠિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભૂષાદિ અર્થક જ અલમ્ વગેરે નામોને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી અલં કૃત્વા અહીં નિષેધાર્થક અલમ્ નામને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા ન થવાથી સમાસાદિ કાર્ય થતું નથી. અર્થ - કરવું વ્યર્થ છે. ॥૪॥

અગ્રહાઽનુપદેશેઽન્તરદઃ ૩/૧/૫॥

અગ્રહાર્થક અન્તર્ શબ્દને તેમ જ અનુપદેશાર્થક અદસ્ નામને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. અન્તર્ + હત્વા અને અદસ્ + કૃત્વા આ અવસ્થામાં અન્તર્ અને અદસ્ નામને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થવાથી (સૂ. નં. ૩-૧-૨ જુઓ) અન્તર્હત્ય અને અદઃકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અસ્વીકારને અગ્રહ કહેવાય છે. અને પોતે જ પદાર્થનો વિચાર કરવો અથવા વિશેષ વ્યાખ્યાનથી ભિન્ન સામાન્ય વ્યાખ્યાનને અનુપદેશ કહેવાય છે. અર્થક્રમશઃ - વચ્ચે મારીને અર્થાત્ શત્રુને વચ્ચે મારીને ગયો. અહીં શત્રુનો સ્વીકાર કર્યો - આવો અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી અસ્વીકાર સ્વરૂપ અર્થ(અગ્રહ) ગમ્યમાન છે. અદઃકૃત્યૈ... પેલું કામ કરીને આ કામ કરીશ આ પ્રમાણે પોતે વિચારે છે. અહીં બીજાએ કામ કરવાનું કહ્યું છે. - એવો અર્થ અથવા વિશેષ વ્યાખ્યાન રૂપ અર્થ જણાતો ન હોવાથી અનુપદેશ અર્થ ગમ્યમાન છે..... ઇત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું. ॥૫॥

કળે - મનસ્ તૃપ્તૌ ૩/૧/૬//

તૃપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કળે અને મનસ્ અવ્યયને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. કળેહત્ય અને મનોહત્ય અહીં કળે + હત્વા અને મનસ્ + હત્વા આ અવસ્થામાં કળે અને મનસ્ અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થયું છે. (જુઓ સૂ.નં. ૩-૧-૨) અર્થ (બંન્નેનો) - ઈચ્છા પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી દુધ પીએ છે. તૃપ્તાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૃપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ કળે અને મનસ્ અવ્યયને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી તળ્ડુલાવયવે કળે હત્વા અહીં તૃપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી કળે (સ.પ.વ.) ને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા થતી નથી. જેથી સમાસાદિ કાર્ય થતું નથી. યદ્યપિ તળ્ડુલાવયવે કળે હત્વા અહીં કળ નામ અવ્યય નથી. તેથી અનવ્યયત્વેન ગતિ સંજ્ઞાનો નિષેધ થઈ શકે છે. પરન્તુ સૂત્રમાં કળે - મનસ્ નું અવ્યયત્વ વિશેષજ્ઞ નથી. તૃપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે તે અવ્યયસ્વરૂપ હોય છે - એ આશયથી વૃત્તિમાં તેના અવ્યયત્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વ્યભિચારવાચક વિશેષજ્ઞાત્વેન અવ્યયત્વ નો અહીં નિર્દેશ ન હોવાથી તૃપ્તાવિતિ કિમ્ ? આ રીતે એકાદ્ગવિકલતાનો નિર્દેશ છે. અન્યથા દ્વ્યદ્ગવિકલતાનો નિર્દેશ કર્યો હોત... અર્થ - ચોખાના કણને કુટીને. ॥૬॥

પુરોઽસ્તમવ્યયમ્ ૩/૧/૭//

પુરસ્ અને અસ્તમ્ આ બંન્ને અવ્યયોને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. પુરસ્ + કૃત્વા અને અસ્તમ્ + ગત્વા આ અવસ્થામાં પુરસ્ અને અસ્તમ્ અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા. ગતિ સંજ્ઞક પુરસ્ અને અસ્તમ્ ને 'ગતિવ્યવસ્થાત્પુરુષઃ ૩-૧-૪૨' થી કૃત્વા અને ગત્વા ની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. ત્વા ને યપ્ આદેશ. ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ. (જુઓ સૂ.નં. ૩-૧-૨) 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી પુરસ્ ના સ્ ને ર્ આદેશ. ર્ ને 'નમસ્ પુરસોઽ ૨-૩-૧' થી સ્ આદેશ. 'તૌ મુમૌ

૧-૩-૧૪' થી અસ્તમ્ ના મ્ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પુરસ્કૃત્ય અને અસ્તઙ્ગત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આગળ કરીને. અસ્ત થઈને. અવ્યયમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યય સ્વરૂપ જ પુરસ્ અને અસ્તમ્ ને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી પુરઃકૃત્વા નગરીરિત્યર્થઃ અહીં પુરસ્ શબ્દ અવ્યય ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા થતી નથી. પુર નામને દ્વિતીયા વિભક્તિનો શસ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પુરસ્ શબ્દ બને છે. તે અવ્યય નથી. અર્થ - નગરીઓને કરીને. ॥૭॥

ગત્યર્થવદોઽચ્છઃ ૩/૧/૮॥

ગત્યર્થક ધાતુ સમ્બન્ધી અને વદ્ ધાતુ સમ્બન્ધી અચ્છ અવ્યયને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. અચ્છ + ગત્વા અને અચ્છ + ઋદિત્વા આ અવસ્થામાં અચ્છ અવ્યયને આ સૂત્રમાં ગતિ સંજ્ઞા થવાથી સૂ. નં. ૩-૧-૨ માં જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી અચ્છગત્ય અને અચ્છોઽઽ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દૃઢતા સાથે ચાલીને. સારા શબ્દો બોલીને. ॥૮॥

તિરોઽન્તદર્થો ૩/૧/૯॥

અન્તદર્ધિ અર્થ (છુપાવું અર્થ) ગમ્યમાન હોય તો તિરસ્ શબ્દને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. તિરસ્ + ભૂત્વા આ અવસ્થામાં તિરસ્ નામને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા થવાથી સૂ. નં. ૩-૧-૨ માં જણાવ્યા મુજબ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી તિરોભૂય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છુપાઈને. ॥૯॥

કૃત્તો નવા ૩/૧/૧૦//

અન્તદર્ધિ - છુપાવું અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; કૃ ધાતુ સમ્બન્ધી તિરસ્ નામને વિકલ્પથી ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. તિરસ્ + કૃત્વા આ અવસ્થામાં તિરસ્ ને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા. 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રુ આદેશ. રુ ના ર્ ને 'તિરસો વા ૨-૩-૨' થી સ્ આદેશાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૩-૧-૨) થવાથી તિરસ્કૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં ર્ ને સ્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'ર: પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી તિરઃકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અને વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી તિરસ્ ને ગતિસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે તિરઃકૃત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છુપાવીને. ||૧૦||

મધ્યે - પદે - નિવચને - મનસ્યુરસ્યનત્યાધાને ૩/૧/૧૧//

અનત્યાધાન અર્થના વાચક મધ્યે પદે નિવચને મનસિ અને ઉરસિ આ અવ્યયોને (આ સપ્તમી એકવચનાન્તે પ્રતિરૂપક અવ્યયોને); કૃ ધાતુના યોગમાં વિકલ્પથી ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. ઉપશ્લેષ-આધારાધેયભાવ અને આશ્ચર્ય આ બે અર્થને આધાન કહેવાય છે. તદ્દ્વિભિન્ન અર્થને અનત્યાધાન કહેવાય છે. મધ્યે + કૃત્વા; પદે + કૃત્વા, નિવચને + કૃત્વા, મનસિ + કૃત્વા, અને ઉરસિ + કૃત્વા આ અવસ્થામાં મધ્યે પદે નિવચને મનસિ અને ઉરસિ આ અવ્યયોને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૩-૧-૨) મધ્યેકૃત્ય, પદેકૃત્ય, નિવચનેકૃત્ય, મનસિકૃત્ય અને ઉરસિકૃત્ય, આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી મધ્યે પદે વગેરે અવ્યયોને ગતિ સંજ્ઞા ન થાય ત્યારે સમાસાદિ કાર્ય ન થવાથી મધ્યે કૃત્વા; પદે કૃત્વા, નિવચને કૃત્વા; મનસિ કૃત્વા અને ઉરસિ કૃત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વાણીને મધ્યમાં કરીને. વાણીને પદમાં રોકીને. વાણીને સંયમિત કરીને. નિશ્ચય કરીને. નિશ્ચય કરીને. ||૧૧||

उपाजेऽन्वाजे ३/१/१२॥

कृ धातुना योगमां उपाजे अने अन्वाजे अव्ययने विकल्पथी गति संज्ञा थाय છે. શક્તિહીનને શક્તિ આપવી અથવા તુટેલી વસ્તુને સાંધવી આ અર્થમાં ઉપાજે અને અન્વાજે અવ્યયનો પ્રયોગ થાય છે. ઉપાજે + કૃત્વા અને અન્વાજે + કૃત્વા આ અવસ્થામાં ઉપાજે અને અન્વાજે અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાજેકૃત્ય અને અન્વાજેકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપાજે અને અન્વાજે અવ્યયને ગતિ સંજ્ઞા ન થાય ત્યારે સમાસાદિ કાર્ય ન થવાથી ઉપાજે કૃત્વા અને અન્વાજે કૃત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંનેનો) - શક્તિહીનને શક્તિમાન્ બનાવીને અથવા તુટેલી વસ્તુને સાંધીને. ॥૧૨॥

સ્વામ્યેઽધિ: ૩/૧/૧૩॥

સ્વામિત્વ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃ ધાતુ સમ્બન્ધી અધિ અવ્યયને વિકલ્પથી ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. ચૈત્રં ગ્રામે ડ ધિકૃત્ય ગતઃ અહીં સ્વામિત્વ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી અધિ + કૃત્વા આ અવસ્થામાં અધિ અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થવાથી અધિકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અધિ અવ્યયને ગતિ સંજ્ઞા ન થાય ત્યારે સમાસાદિ કાર્ય ન થવાથી ચૈત્રં ગ્રામે ડ ધિકૃત્વા ગતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ:- ચૈત્રને ગામમાં સ્વામી બનાવીને ગયો. સ્વામ્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વામિત્વ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ કૃ ધાતુ સમ્બન્ધી અધિ અવ્યયને વિકલ્પથી ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી ગ્રામમધિકૃત્ય ઉદ્દેશ્યેત્યર્થઃ અહીં સ્વામિત્વ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી અધિ અવ્યયને વિકલ્પથી ગતિ સંજ્ઞા થતી નથી. પરંતુ, 'ऊर्ध्वानु० ३-१-२' થી નિત્ય જ ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. અર્થ - ગામને ઈચ્છીને. ॥૧૩॥

ચ્ચિ પ્રત્યયના અર્થના વાચક સાક્ષાદાદિ ગણપાઠમાંના સાક્ષાદ્ વગેરે નામોને કૃ ધાતુના યોગમાં વિકલ્પથી ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. સાક્ષાત્ + કૃત્વા (અસાક્ષાદ્ભૂતં સાક્ષાદ્ભૂતં કૃત્વા) અને મિથ્યા + કૃત્વા (અમિથ્યાભૂતં મિથ્યાભૂતં કૃત્વા) આ અવસ્થામાં સાક્ષાત્ અને મિથ્યા નામને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞાદિ કાર્ય થવાથી સાક્ષાત્કૃત્ય અને મિથ્યાકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સાક્ષાત્ અને મિથ્યા નામને ગતિ સંજ્ઞા ન થાય ત્યારે સમાસાદિ કાર્ય ન થવાથી સાક્ષાત્ કૃત્વા અને મિથ્યા કૃત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અસાક્ષાત્ને સાક્ષાત્ કરીને. અમિથ્યાને મિથ્યા બનાવીને. ॥૧૪॥

નિત્યં - હસ્તે - પાણાવુદ્વાહે ૩/૧/૧૫॥

ઉદ્વાહ (પરણવું) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃ ધાતુના યોગમાં હસ્તે અને પાણૌ અવ્યયને નિત્ય ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. હસ્તેકૃત્ય અને પાણૌકૃત્ય અહીં આ સૂત્રથી હસ્તે અને પાણૌ અવ્યયને ગતિ સંજ્ઞાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૩-૧-૨) થયું છે. અર્થ (બંન્નેનો) - વિવાહ કરીને. ઉદ્વાહ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉદ્વાહ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃ ધાતુના યોગમાં હસ્તે અને પાણૌ અવ્યયને નિત્ય ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી હસ્તે કૃત્વા કાણ્ડં ગતઃ અહીં ઉદ્વાહ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી હસ્તે અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા થતી નથી. જેથી સમાસાદિ કાર્ય થયું નથી. અર્થ - હાથમાં હાથી લઈને ગયો. ॥૧૫॥

પ્રાધ્વં બન્ધે ૩/૧/૧૬॥

બન્ધનાર્થક પ્રાધ્વ અવ્યયને કૃ ધાતુના યોગમાં ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. પ્રાધ્વં + કૃત્વા આ અવસ્થામાં પ્રાધ્વ અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞાદિ કાર્ય થવાથી (સૂ. નં. ૩-૧-૨ જુઓ.) પ્રાધ્વંકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બાંધીને (અર્થાદ્ દુષ્ટ અશ્વાદિને બન્ધન વડે અનુકૂળ કરીને.) બન્ધ્વ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃ ધાતુના યોગમાં બન્ધનાર્થક જ પ્રાધ્વ અવ્યયને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી પ્રાધ્વં કૃત્વા શકટં ગતઃ અહીં પ્રાધ્વ અવ્યય બન્ધનાર્થક ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞા થતી નથી. જેથી સમાસાદિ કાર્ય થતું નથી. અર્થ - ગાડાને રસ્તા ઉપર રાખીને ગયો. ॥૧૬॥

● ● ●

जीविकोपनिषदौपम्ये ૩/૧/૧૭॥

ઔપમ્ય (ઉપમાનોપમેયભાવ) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કૃ ધાતુના યોગમાં જીવિકા અને ઉપનિષદ્ શબ્દને ગતિ સંજ્ઞા થાય છે. જીવિકા + કૃત્વા અને ઉપનિષત્ + કૃત્વા આ અવસ્થામાં જીવિકા અને ઉપનિષત્ નામને આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞાદિ કાર્ય સૂ.નં. ૩-૧-૨ માં જણાવ્યા મુજબ થવાથી જીવિકાકૃત્ય અને ઉપનિષત્કૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - જીવિકા જેવું બનાવીને. ઉપનિષદ્ જેવું બનાવીને. ॥૧૭॥

● ● ●

‘એકાર્થ્ય સ્વરૂપ સામર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો નામને નામની સાથે બહુલતયા (પ્રાયઃ) સમાસ થાય છે. સામર્થ્ય (શક્તિ) વિશેષને એકાર્થ્ય કહેવાય છે. રાજા: પુરુષ: અહીં રાજન્ ડસ્ પુરુષ સિ થી રાજા સમ્બન્ધી પુરુષ અને અભિહિત કર્તા સ્વરૂપ અર્થની ઉપસ્થિતિ બાદ રાજસમ્બન્ધી પુરુષ સ્વરૂપ અર્થની ઉપસ્થિતિ થાય છે. પરન્તુ રાજપુરુષ પદથી પૃથક્ પૃથક્ તાદૃશ ઉપસ્થિતિ થયા વિના ‘રાજસમ્બન્ધી પુરુષ’ આ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી વાક્ય ઘટક પ્રત્યેક પદાદિ જન્યઅર્થોપસ્થિતિ દ્વારા તે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે વાક્યમાં વ્યપેક્ષા સ્વરૂપ સામર્થ્ય મનાય છે. અને વાક્ય ઘટક તાદૃશ પદાદિ જન્ય અર્થોપસ્થિતિ વિના વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે વાક્યમાં પદોનું એકાર્થ્ય સ્વરૂપ સામર્થ્ય મનાય છે. આ એકાર્થ્ય સ્વરૂપ સામર્થ્ય; રાજા: પુરુષ इति રાજપુરુષ: આ પ્રમાણે કોઈવાર પૃથક્ પદોના વ્યપેક્ષા સ્વરૂપ સામર્થ્યનો અનુભવ કરીને અનુભવાય છે કોઈવાર ઉપકુલ્પમ્ ઇત્યાદિ સ્થળે વ્યપેક્ષા સ્વરૂપ સામર્થ્યનો અનુભવ કર્યા વિના અનુભવાય છે. આવા સ્થળે માત્ર કુલ્પસ્ય સમીપે ઇત્યાદિ વાક્યાન્તરથી અર્થ જણાવાય છે. જ્યારે છાત્રાણાં પઞ્ચમ: ઇત્યાદિ સ્થળે વ્યપેક્ષા સ્વરૂપ સામર્થ્ય હોવા છતાં એકાર્થ્ય સ્વરૂપ સામર્થ્ય હોતું નથી.

આ સૂત્ર લક્ષણ સ્વરૂપ પણ છે અને અધિકાર સ્વરૂપ પણ છે. તેથી જ્યાં અન્ય સૂત્રોથી બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ નથી ત્યાં આ સૂત્રથી ‘એકાર્થ્ય માં સમાસ થાય છે. તેમ જ આ સૂત્ર અધિકાર સ્વરૂપ હોવાથી બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસ વિધાયક સૂત્રો એકાર્થ્ય માં નામની સાથે નામને સમાસ કરે છે. આ સૂત્રથી એકાર્થ્ય સ્વરૂપ સામર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો નામને નામની સાથે બહુલતયા સમાસ થાય છે. તેથી ક્વચિદ્ એકાર્થ્ય ગમ્યમાન ન હોય તો પણ સમાસ થાય છે - એ યાદ રાખવું.

વિસ્પષ્ટં પટુ: અને દારુણમધ્યાયક: આ વિગ્રહમાં વિસ્પષ્ટ અને દારુણ નામને (વિભક્ત્યન્ત નામને) અનુક્રમે પટુ અને અધ્યાયક નામની (વિભક્ત્યન્ત નામની) સાથે આ સૂત્રથી સમાસ. વિગ્રહ વાક્યસ્થ વિભક્તિનો ‘એકાર્થ્યે ૩-૨-૮’ થી લોપ.

વિસ્પષ્ટપટુ અને દારુણાધ્યાયક નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી

વિસ્પષ્ટપટુ: અને દારુણાધ્યાયક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સારી પટુતાવાલો. કઠિન ધ્યાન કરનાર. આશય એ છે કે વિસ્પષ્ટ પટુ: અને દારુણમધ્યાયક: અહીંં બહુવ્રીહ્યાદિ કોઈ પણ સમાસની પ્રાપ્તિ નથી. સમસ્યમાન (જેનો સમાસ થઈ રહ્યો છે તે) પદોના અર્થનો જ્યાં અભેદ હોય છે ત્યાં બહુવ્રીહિ કે કર્મધારય સમાસ યથાપ્રાપ્ત થાય છે. અહીંં વિસ્પષ્ટ પદ વિસ્પષ્ટ પટુત્વાર્થક છે અને પટુ પદ પટુત્વવદર્થક હોવાથી; તેમ જ દારુણ પદ તાદૃશ ધ્યાનાત્મક ક્રિયાર્થક છે અને અધ્યાયક પદ ધ્યાનકર્તાનું વાયક હોવાથી અહીંં સમસ્યમાન પદાર્થોનો અભેદ (એક સ્વરૂપકત્વ) નથી. તેથી બહુવ્રીહિ અથવા કર્મધારય સમાસની અહીંં પ્રાપ્તિ નથી - એ સ્પષ્ટ છે. સમસ્યમાન પદાર્થો જ્યારે વિશેષણવિશેષ્યભાવાપન્ન હોય છે ત્યારે સામાન્યથી તત્પુરુષાદિ સમાસ થાય છે. અને દ્વન્દ્વ સમાસ ચાર્થ પ્રધાન હોય છે. તેથી વિસ્પષ્ટ પટુ: અને દારુણમધ્યાયક: અહીંં સમસ્યમાન પદાર્થો વિશેષણવિશેષ્યભાવાપન્ન ન હોવાથી અને ચાર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી અહીંં તત્પુરુષાદિ સમાસની પણ પ્રાપ્તિ નથી - એ સ્પષ્ટ પણે સમજી શકાય છે. આવી જ રીતે સર્વસ્વર્મણા કૃત: આ તદ્વિત અર્થમાં સર્વ નામને ચર્મન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ. 'સર્વચર્મણ ઈનેનજૌ ૬-૩-૧૯૫' થી 'સર્વચર્મન્ નામને ઈન પ્રત્યય. 'નો ૬ પદસ્યં ૭-૪-૬૧' થી ચર્મન્ નામના અન્ નો લોપ. સર્વચર્મીન નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સર્વચર્મીણો રથ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સર્વ અને ચર્મન્ પદાર્થને પરસ્પર વિશેષણવિશેષ્યભાવ ન હોવાથી કોઈ પણ સમાસની પ્રાપ્તિ નથી - એ સમજી શકાય છે. તેમજ કન્યે ઇવ અને પૂર્વ: શ્રુત: આ વિગ્રહમાં પણ કોઈ પણ સમાસની પ્રાપ્તિ નથી. તેથી અનુક્રમે આ સૂત્રથી અલુપ્ સમાસ અને સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કન્યેઇવ અને શ્રુતપૂર્વ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સંપૂર્ણ ચામડાથી બનાવેલો રથ. કન્યાઓની જેમ. પહેલા સાંભળેલું.

નામેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો નામને જ નામની સાથે સમાસ થાય છે. તેથી ચરન્તિ ગાવો ધનમસ્ય અહીંં ચરન્તિ પદને ગો નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી. અન્યથા આ સૂત્રમાં નામ નું ગ્રહણ ન હોત તો ચરન્તિ આ પદને ગો નામની સાથે સમાસ થવાનો પ્રસંગ આવત. નામેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો નામને નામની જ સાથે સમાસ થાય છે. તેથી ચૈત્ર: પવતિ અહીંં ચૈત્ર નામને પવતિ પદની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - ચરનારી

ગાયો ધન છે જેનું. ચૈત્ર સંધે છે.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સૂત્રથી અથવા આ સૂત્રનો અધિકાર જેમાં છે એવા ઉત્તર સૂત્રોથી; સમાસ સામાન્ય અથવા बहुव्रीह्यादि સમાસ વિશેષનું વિધાન નામને નામની સાથે હોવા છતાં 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' ના તાત્પર્યથી વિભક્ત્યન્ત નામને વિભક્ત્યન્ત નામની સાથે સમાસ થાય છે. આ વસ્તુનો ખ્યાલ રાખીને જ "गतिकारकडस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः" આ ન્યાય પણ પ્રવૃત્ત છે. આ સૂત્રથી बहुलम् સમાસનું વિધાન હોવાથી ક્વચિદ્ અનામને પણ નામની સાથે અને નામને અનામ ની સાથે સમાસ થાય છે. તેથી भाति अर्को यत्रेति भात्यर्क नभः અને अनुव्यचलत्.... ઇત્યાદિ પ્રયોગો થાય છે. ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૧૮॥

સુજ્ વાડ્યે સઙ્ખ્યાસઙ્ખ્યેયે સઙ્ખ્યાયા बहुव्रीहिः ३/१/१९॥

સુજ્ પ્રત્યયનો અર્થ વાર અને વા શબ્દનો અર્થ વિકલ્પ (અથવા) કે સંશય છે. સુજ્ પ્રત્યયાર્થક અને વા શબ્દાર્થક સઙ્ખ્યાવાચક નામને; સઙ્ખ્યેયવાચી સઙ્ખ્યાવાચક નામની સાથે ऐकार्थ्य સ્વરૂપ સામર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો बहुव्रीहि સમાસ થાય છે. સઙ્ખ્યાવદ્ દ્રવ્યાર્થક નામને સઙ્ખ્યેયવાચક નામ કહેવાય છે. દા.ત. एको घटः । द्वौ घटौ । यावद् अष्टादश घटाः । અહીં એક થી માંડીને અષ્ટાદશ સુધીની સઙ્ખ્યાના વાચક તે તે નામો તાદૃશ સઙ્ખ્યા વિશિષ્ટ ઘટાદિ દ્રવ્યના વાચક હોવાથી एकादि નામોને સઙ્ખ્યેયવાચક સઙ્ખ્યાવાચક નામો કહેવાય છે. દ્વિ દશ અને દ્વૌ વા ત્રયો વા આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે સુજ્ પ્રત્યયાર્થક (વાચાર્થક) દ્વિર્ નામને સઙ્ખ્યેયવાચક સઙ્ખ્યાવાચિ દશન્ નામની સાથે તેમજ વિકલ્પાર્થક અથવા સંશયાર્થક અર્થાદ્ વા શબ્દાર્થક દ્વિ નામને સઙ્ખ્યેયવાચક સઙ્ખ્યાવાચિ ત્રિ નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી વિગ્રહ વાક્યસ્થ સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન દ્વિદશન્ અને દ્વિત્રિ નામને 'प्रमाणी० ७-३-१२८' થી ડ (અ) પ્રત્યય. 'डित्यन्यस्व० २-१-११४' થી ડ ની પૂર્વેના અન્યસ્વરાદિનો (અન્ અને ઈ નો) લોપ. દ્વિદશ અને દ્વિત્રિ નામને જસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિદશા:

અને દ્વિત્રાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. દ્વિર્દશ આ વિગ્રહમાં પ્રતીત સુચ્ પ્રત્યયાર્થ સમાસથી અભિહિત હોવાથી સમાસમાં સુચ્ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થતો નથી. જેથી દ્વિદશન્ નામ બને છે. અન્યથા દ્વિર્દશન્ નામનો પ્રયોગ થાત - એ યાદ રાખવું. અર્થક્રમશઃ - વીસ (ઘટાદિ). બે અથવા ત્રણ (ઘટાદિ).

સદ્ધ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુચ્ પ્રત્યયાર્થક અને વા શબ્દાર્થક સંજ્ઞાવાચક જ નામને સંજ્ઞેયાર્થક સંજ્ઞાવાચક નામની સાથે એકાર્થ્ય સ્વરૂપ સામર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. તેથી ગાવો વા દશ વા અહીં વિકલ્પાર્થક ગો નામને સંજ્ઞેયવાચક - સંજ્ઞાવાચિ દશન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ થતો નથી. અર્થ - ગાયો અથવા દશ ઘટાદિ.

સદ્ધ્યયેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુચ્ પ્રત્યયાર્થક અને વા શબ્દાર્થક સંજ્ઞાવાચક નામને, સંજ્ઞેયવાચક - સંજ્ઞાવાચક જ નામની સાથે એકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. તેથી દશ વા ગાવો વા આ વિગ્રહમાં વા શબ્દાર્થક સંજ્ઞાવાચક નામ દશન્ ને; ગો નામની સાથે (તે નામ સંજ્ઞાવાચક ન હોવાથી) આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી. અર્થ - દશ (ઘટાદિ) અથવા ગાયો.

સદ્ધ્યેય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુચ્ પ્રત્યયાર્થક અને વા શબ્દાર્થક સંજ્ઞાવાચક નામને; સંજ્ઞેયવાચક જ સંજ્ઞાવાચિ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. તેથી દ્વિ વિંશતિ ગર્વામ્ આ વિગ્રહમાં સુચ્ પ્રત્યયાર્થક સંજ્ઞાવાચક દ્વિ નામને; વિંશતિ નામની સાથે તે નામ અહીં સંજ્ઞેયવાચક ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી. અર્થ - ચાળીસ ગાયો. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - ‘આદશમ્બ્યઃ સદ્ધ્યા સદ્ધ્યેયે વર્તતે ન તુ સદ્ધ્યાને’ આ ન્યાયથી એકથી માંડીને અઢાર સુધીની સંજ્ઞાના વાચક નામો સદ્ધ્યેય વાચક જ મનાય છે. જ્યારે ત્યાર પછીની સંજ્ઞાના વાચક નામો સંજ્ઞેય અને સંજ્ઞાના પણ વાચક મનાય છે. તેથી દ્વિ વિંશતિ ગર્વામ્ અહીં વિંશતિ નામ સંજ્ઞેય વાચક નથી. તેને સંજ્ઞેયવાચક માનવું હોય તો દ્વિ વિંશતિ ગર્વાઃ આ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો જોઈએ.... ઇત્યાદિ ભજાવનાર પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૧॥

આસન્નાડદૂરાઽધિકાઽધ્યર્ધાઽર્ધાદિપૂરણં

દ્વિતીયાઘન્યાર્થે ૩/૧/૨૦॥

આસન્ન અદૂર અધિક અધ્યર્ધ અને અર્ધ શબ્દ છે પૂર્વપદ જેનું એવા પૂરણપ્રત્યયાન્ત નામને; સફળ્યાવાચક નામની સાથે એકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો બહુગ્રીહિ સમાસ થાય છે. પરન્તુ સમાસાર્થ; દ્વિતીયાદિ વિભક્ત્યન્ત પદનો સફળ્યેય (સફળ્યાવિશિષ્ટ) સ્વરૂપ પ્રધાન અર્થ હોવો જોઈએ અર્થાદ્ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસ કર્યા બાદ સામાસિક પદનો અર્થ સફળ્યેય હોવો જોઈએ. જે; વિગ્રહવાક્યમાં દ્વિતીયાદિ વિભક્ત્યન્ત યત્ પદથી જણાવાયેલો અન્યપદ્યથ (સમસ્યમાન પદાતિરિક્ત પદનો અર્થ) હોવો જોઈએ. આસન્ના દશ યેષામ્; અદૂરા દશ યેષામ્; અધિકા દશ યેષુ; અધ્યર્ધા વિંશતિ યેષામ્ અને અર્ધપજ્વમા વિંશતિ યેષામ્ આ વિગ્રહમાં આસન્ન અદૂર અને અધિક નામને દશન્ નામની સાથે અને અધ્યર્ધ તથા અર્ધપજ્વમ નામને વિંશતિ નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુગ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી વિગ્રહ વાક્યસ્થ સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. આસન્નદશન્ અદૂરદશન્ અધિકદશન્ અધ્યર્ધવિંશતિ અને અર્ધજ્વમવિંશતિ નામને પ્રમાણી ૦ ૭-૩-૧૨૮' થી ડ (અ) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી દશન્ ના અન્ નો લોપ. વિંશતેસ્તેર્ડિતિ ૭-૪-૬૭' થી વિંશતિ ના તિ નો લોપ.... વગેરે કાર્ય થવાથી આસન્નદશાઃ અદૂરદશાઃ અધિકદશાઃ અધ્યર્ધવિંશાઃ અને અર્ધપજ્વમવિંશાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - નવ અથવા અગ્યાર. નવ અથવા અગ્યાર. અગ્યાર વગેરે ત્રીશ. નેવું (ઘટાદિ). અહીં સર્વત્ર સમસ્યમાન પદોના અર્થથી ભિન્ન (અન્ય) નવ (ઘટાદિ) વગેરે અર્થ સફળ્યેય સ્વરૂપ છે. અને તે વિગ્રહવાક્યમાં યેષાં અથવા યેષુ આ પ્રમાણે દ્વિતીયાઘન્ત યત્ (ષષ્ઠ્યન્ત - સપ્તમ્યન્ત યત્) પદથી જણાવાયો છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અહીં દ્વિતીયાઘન્યાર્થ પ્રધાન છે - એ સમજી શકાય છે. આવી જ રીતે વક્ષ્યમાણ સૂત્રોમાં પણ દ્વિતીયાઘન્યાર્થ ની મુખ્યતા સમજી લેવી. ॥૨૧॥

अव्ययम् ३/१/२१॥

ऐकार्थ्यं गम्यमानं હોય તો અવ્યયને સફળ્યાવાચક નામની સાથે દ્વિતીયાદન્ત પદનો સફળ્યેય સ્વરૂપ અન્યાર્થ પ્રધાન હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. સમીપે દશ યેષામ્ આ અર્થમાં ઉપ અવ્યયને સફળ્યાવાચક દશન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ.... વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૩-૧-૨૦) થવાથી ઉપદશાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નવ અથવા અગ્યાર. ॥૨૧॥

एकार्थं चाऽनेकं च ३/१/२२॥

एकार्थक - સમાનાર્થક એક અથવા અનેક નામને તેમ જ અવ્યયને નામની સાથે ऐकार्थ्यं ગમ્યમાન હોય તો દ્વિતીયાદન્ત પદનો અન્યાર્થ પ્રધાન હોય ત્યારે બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. આરુઢો વાનરો યમ્ આ વિગ્રહમાં સમાનાર્થક આરુઢ નામને વાનર નામની સાથે દ્વિતીયાન્ત અન્ય પદાર્થ (વૃક્ષાદિ) માં આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ.... વગેરે કાર્ય થવાથી આરુઢવાનરો વૃક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. શોભનાઃ સૂક્ષ્મજટાઃ (સૂક્ષ્મા જટા યેષાં તે સૂક્ષ્મજટાઃ) કેશા યસ્ય આ વિગ્રહમાં કેશ નામની સાથે સમાનાર્થક સુ અને સૂક્ષ્મજટ નામને (અનેક નામને) આ સૂત્રથી ષષ્ઠ્યન્ત અન્ય પદાર્થ (સંન્યાસી વગેરે) માં બહુવ્રીહિ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સુસૂક્ષ્મજટકેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ઉચ્ચૈર્મુખમ્ યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉચ્ચૈસ્ અવ્યયને મુખ નામની સાથે ષષ્ઠ્યન્ત અન્ય પદાર્થ (પ્રાણી) માં આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઉચ્ચૈર્મુખઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જેની ઉપર વાંદરો ચઢ્યો છે તે વૃક્ષ. સુંદર સૂક્ષ્મજટાવાળા વાળ છે જેના તે. ઉંચું છે મુખ જેનું તે. અસમાસાનાર્થક અવ્યયને પણ બહુવ્રીહિ સમાસ થાય એ માટે અવ્યયનું ચ થી અનુકર્ષણ છે. સમાનાર્થક અવ્યયને તો; તે એકાર્થ નામ હોવાથી બહુવ્રીહિ સમાસ સિદ્ધ જ છે... ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૨૨॥

ઉષ્ટ્રમુખ વગેરે બહુવ્રીહિ સમાસોનું નિપાતન કરાય છે. ઉષ્ટ્રમુખમિવમુખમસ્ય અને વૃષસ્કન્ધ ઇવ સ્કન્ધોડસ્ય આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી ઉષ્ટ્રમુખ અને વૃષસ્કન્ધ નામને મુખ અને સ્કન્ધ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. નિપાતનના કારણે પ્રથમ મુખ અને સ્કન્ધ નામનો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ઉષ્ટ્રમુખ: અને વૃષસ્કન્ધ: આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં બહુવચનનો પ્રયોગ આકૃતિગણ ના ગ્રહણ માટે છે. તેથી ઉષ્ટ્રમુખાદિ જેવા સમાસો આ સૂત્રથી જ વિહિત છે - એ યાદ રાખવું. અર્થક્રમશ: - ઊંટનાં મુખ જેવાં મુખવાલો. બળદના સ્કન્ધ જેવા સ્કન્ધવાલો. ||૨૩||

સહસ્તેન ૩/૧/૨૪//

સહ (તુલ્યયોગ: અને વિધમાનાર્થક) શબ્દને તૃતીયાન્ત નામની સાથે એકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો અન્યપદાર્થમાં બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. સૂ. નં. ૩-૧-૨૨ થી દ્વિતીયાદિ વિભક્ત્યન્ત અન્યપદાર્થમાં સમાસ પ્રાપ્ત હોવા છતાં, પ્રથમાન્ત અન્યપદાર્થમાં પણ બહુવ્રીહિ સમાસનાં વિધાન માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. સહ પુત્રેણ આગત: આ વિગ્રહમાં તુલ્યયોગાર્થક સહ નામને તૃતીયાન્ત પુત્ર નામની સાથે પ્રથમાન્ત અન્ય પદાર્થ (પિતા વગેરે) માં આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'સહસ્યં ૩-૨-૧૪૩' થી સહ નામને સ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સપુત્ર આગત: આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે કર્મણા સહ આ વિગ્રહમાં વિધમાનાર્થક સહ નામને તૃતીયાન્ત કર્મન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી સકર્મક: આવો પ્રયોગ થાય છે. (સકર્મન્ નામને 'શેષાદ વા ૭-૩-૭૫' થી કચ્ પ્રત્યય: 'નાન્નો નોં ૨-૧-૯૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ.) સપુત્ર આગત:

અહીં તુલ્યયોગાર્થક સહ નામને બહુવ્રીહિ સમાસ થવાથી સપુત્ર નામને 'સહાત તુલ્યયોગે ૭-૩-૧૭૮' થી કચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે. - એ યાદ રાખવું. અર્થક્રમશઃ - પુત્રની સાથે આવેલો. કર્મવાલો. ॥૨૪॥

દિશો રૂઢ્યાઽન્તરાલે ૩/૧/૨૬॥

૩ઠિ સ્વરૂપ શક્તિના કારણે દિશા સ્વરૂપ અર્થને જણાવનારા દિશાવાચક નામને; ૩ઠિ સ્વરૂપ શક્તિના કારણે દિશા સ્વરૂપ અર્થને જણાવનારા દિશાવાચક નામની સાથે અન્તરાલ (બે દિશા વચ્ચેનું અન્તર) સ્વરૂપ અન્યપદાર્થમાં બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. દક્ષિણસ્યાઃ પૂર્વસ્યાશ્ચ દિશો ર્યદન્તરાલમ્ આ વિઞ્ઞહમાં દક્ષિણા નામને પૂર્વા નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'સર્વાદયો ઽસ્યાદૌ ૩-૨-૬૧' થી દક્ષિણા નામને પુંવદ્ભાવ. (અર્થદ્ આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ.) દક્ષિણપૂર્વા નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દક્ષિણપૂર્વા દિક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશાની વચ્ચેની દિશા. રૂઢ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ૩ઠિ સ્વરૂપ જ શક્તિના કારણે (શબ્દની વ્યુત્પત્તિના કારણે નહીં) દિશાને જણાવનારા દિશાવાચક નામને તેવા જ દિશાવાચક નામની સાથે અન્તરાલ સ્વરૂપ અન્યપદાર્થમાં બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. તેથી એન્દ્ર્યાશ્ચ કૌબેર્યાશ્ચ દિશો ર્યદન્તરાલમ્ આ પ્રમાણે વાક્ય જ પ્રયોજાય છે. પરન્તુ દિશાવાચક બંને નામો હોવા છતાં તાદૃશ અન્તરાલ અર્થમાં એન્દ્રી (પૂર્વ) નામને; કૌબેરી (ઉત્તર) નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ થતો નથી. કારણ કે એન્દ્રી અને કૌબેરી નામો ૩ઠિ શક્તિથી દિશા સ્વરૂપ અર્થને જણાવનારા નથી. અર્થ - પૂર્વ અને ઉત્તર દિશાની વચ્ચેની દિશા.

શબ્દમાં અર્થને જણાવવાનું જે સામર્થ્ય વિશેષ છે તેને શક્તિ કહેવાય છે. જે ૩ઠિ અને યોગ - આ બે ભેદથી બે પ્રકારની છે. શબ્દના શ્રવણ બાદ તેની વ્યુત્પત્તિના અનુસંધાન વિના જે અર્થનું જ્ઞાન થાય છે તેને અનુકૂળ શબ્દશક્તિને ૩ઠિ શક્તિ કહેવાય છે અને તાદૃશ શક્તિમાન શબ્દને રૂઢ શબ્દ કહેવાય છે. દા.ત.

પડ્કજ નામમાં કમલ સ્વરૂપ અર્થને જણાવવાની જે શક્તિ છે તે રૂઢિ શક્તિ છે. શબ્દના શ્રવણબાદ તેની વ્યુત્પત્તિ (પ્રકૃતિ - પ્રત્યયાદિના અર્થ) નું અનુસન્ધાન કરીને જે અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, તદનુકૂળ શબ્દ શક્તિને યોગ શક્તિ કહેવાય છે અને તાદૃશ શક્તિના આશ્રયભૂત શબ્દને યૌગિક શબ્દ કહેવાય છે. દા. ત. પડ્કજ નામના શ્રવણ બાદ પડ્કાદ્ જાયતે આ પ્રમાણે પડ્કજ નામની વ્યુત્પત્તિનું અનુસન્ધાન કરવાથી પડ્કજ નામથી કાદવમાં ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુમાત્રનું જે જ્ઞાન થાય છે, તદનુકૂળ શક્તિને યોગ શક્તિ કહેવાય છે. અને તદાશ્રય પડ્કજ શબ્દ યૌગિક છે. આથી સમજી શકાશે કે કમલ સ્વરૂપ અર્થમાં પડ્કજ શબ્દ રૂઢ છે; અને કાદવમાં ઉત્પન્ન અર્થમાં તે યૌગિક છે. આવી જ રીતે દક્ષિણ અને પૂર્વ શબ્દ દિશા સ્વરૂપ અર્થમાં રૂઢ છે. અર્થાદ્ રૂઢિ શક્તિથી જ તે તે શબ્દ દિશાના વાચક છે. પરંતુ ઇન્દ્રો દેવતા ઽ સ્યાઃ અને કુબેરો દેવતા ઽ સ્યાઃ આ અર્થમાં 'દેવતા ૬-૨-૧૦૧' થી ઇન્દ્ર અને કુબેર નામને અળ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન એન્દ્રી અને કૌબેરી નામ યોગશક્તિથી જ દિશાના વાચક છે. રૂઢિ શક્તિથી તે દિશાવાચક નથી. ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ||૨૫||

તત્રાઽઽદાય મિથસ્તેન પ્રહૃત્યેતિ સરુપેળ યુદ્ધેઽવ્યયીભાવઃ ૩/૧/૨૬||

પરસ્પર ગ્રહણ કરીને - આવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામને, તત્સમાન (સમાન રૂપવાલા) સપ્તમ્યન્ત નામની સાથે અને પરસ્પર પ્રહાર કરીને - આવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તૃતીયાન્ત નામને તત્સમાન તૃતીયાન્ત નામની સાથે યુદ્ધ સ્વરૂપ અન્યપદાર્થમાં અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. કેશેષુ ચ કેશેષુ ચ ગૃહીત્વા કૃતં યુદ્ધમ્ અને દળેન ચ દળેન ચ પ્રહૃત્ય કૃતં યુદ્ધમ્ આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત કેશ નામને સપ્તમ્યન્ત કેશ નામની સાથે અને તૃતીયાન્ત દળ નામને તૃતીયાન્ત દળ નામની સાથે આ સૂત્રથી અન્યપદાર્થ યુદ્ધમાં અવ્યયીભાવ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. કેશકેશ અને દળદળ નામને 'ઇજ્ યુદ્ધે ૭-૩-૭૪' થી સમાસાન્ત ઇચ્ (ઈ) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી

इच् नी पूर्वना अन्त्य अ नो लोप. 'इच्यस्वरे० ३-२-७२' थी पूर्वपठ केश अने दण्ड नामना अन्त्य अ ने दीर्घ आ आदेश. केशाकेशि अने दण्डादण्डि नामने सि प्रत्ययादि कार्य थवाथी केशाकेशि अने दण्डादण्डि आवो प्रयोग थाय છે. અર્થક્રમશઃ - પરસ્પર વાળ પકડીને કરેલું યુદ્ધ. પરસ્પર દંડનો પ્રહાર કરી કરેલું યુદ્ધ.

તત્રેતિ તેનેતિ ચ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરસ્પર ગ્રહણ કરીને અને પરસ્પર પ્રહાર કરીને અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અનુક્રમે સપ્તમ્યન્ત જ અને તૃતીયાન્ત જ નામને; તત્સમાન સપ્તમ્યન્ત જ અને તૃતીયાન્ત જ નામની સાથે યુદ્ધ સ્વરૂપ અન્યપદાર્થ પ્રધાન હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી કેશાંશ્ચ કેશાંશ્ચ ગૃહીત્વા અને મુખં ચ મુખં ચ પ્રહૃત્ય કૃતં યુદ્ધમ્ । અહીં દ્વિતીયાન્ત કેશ અને મુખ નામને દ્વિતીયાન્ત તત્સમાન કેશ અને મુખ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અન્યથા તત્ર અને તેન નું સૂત્રમાં ઉપાદાન ન હોત તો અહીં પણ આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો હોત - એ સમજી શકાય છે. અર્થક્રમશઃ - પરસ્પરવાળને પકડીને કરેલું યુદ્ધ. પરસ્પર મુખ ઉપર પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ. આદાયેતિ પ્રહૃત્યેતિ ચ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરસ્પર ગ્રહણ કરીને અને પરસ્પર પ્રહાર કરીને - આવો અર્થ જ ગમ્યમાન હોય તો અનુક્રમે સપ્તમ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત નામને; તત્સમાન સપ્તમ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત નામની સાથે અન્યપદાર્થ યુદ્ધમાં અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી કેશેષુ ચ કેશેષુ ચ સ્થિત્વા અને દણ્ડૈશ્ચ દણ્ડૈશ્ચાગત્ય કૃતં યુદ્ધં ગૃહકોકિલાખ્યામ્ । અહીં પરસ્પર ગ્રહણ કરીને અને પરસ્પર પ્રહાર કરીને આવો અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી સપ્તમ્યન્ત કેશ નામને અને તૃતીયાન્ત દણ્ડ નામને; તત્સમાન સપ્તમ્યન્ત કેશ નામની સાથે અને તૃતીયાન્ત દણ્ડ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થક્રમશઃ - કેશયુક્ત વ્યક્તિઓએ પરસ્પર ઘરની સ્ત્રીઓથી કરેલું યુદ્ધ. પરસ્પર દંડોની સાથે આવીને ઘરની સ્ત્રીઓથી કરેલું યુદ્ધ.

સરુપેણેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરસ્પર ગ્રહણ કરીને અને પરસ્પર પ્રહાર કરીને - આવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અનુક્રમે સપ્તમ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત નામને તત્સમાન જ સપ્તમ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત નામની સાથે અન્યપદાર્થ યુદ્ધમાં અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી હસ્તે ચ પાદે ચ ગૃહીત્વા કૃતં યુદ્ધમ્ અહીં સપ્તમ્યન્ત હસ્ત નામને સપ્તમ્યન્ત પાદ નામની સાથે (તે નામ તત્સમાન - સરૂપ ન હોવાથી) આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ

- પરસ્પર હાથ અને પગ પકડીને કરેલું યુદ્ધ. યુદ્ધ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરસ્પર ગ્રહણ કરીને અને પરસ્પર પ્રહાર કરીને આવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો. અનુક્રમે સપ્તમ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત નામને તત્સમાન સપ્તમ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત નામની સાથે યુદ્ધ સ્વરૂપ જ અન્ય પદાર્થમાં અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી હસ્તે ચ હસ્તે ચાદાય સઘ્યં કૃતમ્ અહીં અન્ય પદાર્થ યુદ્ધ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમ્યન્ત હસ્ત નામને સપ્તમ્યન્ત હસ્ત નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ - પરસ્પર હાથ પકડીને મિત્રતા કરી.
॥૨૬॥

નદીમિ નામ્નિ ૩/૧/૨૭॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં અન્યપદાર્થ પ્રધાન હોય તો નામને નદીવાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. ઉન્મત્તા ગડ્ગા યસ્મિન્ દેશે અને તૂષ્ણી ગડ્ગા યસ્મિન્ દેશે આ વિગ્રહમાં ઉન્મત્તા અને તૂષ્ણીમ્ નામને નદીવાચક ગડ્ગા નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પષ્ટિ વિભક્તિનો લોપ. 'પરતઃ૦ ૩-૨-૪૯' થી ઉન્મત્તા નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ. 'ક્તીબે ૨-૪-૧૭' થી ગડ્ગા ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી ઉન્મત્તગડ્ગાં દેશઃ અને તૂષ્ણીગડ્ગામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઉન્મત્તગડ્ગા નામનો દેશ. તૂષ્ણીમ્ગડ્ગા નામનો દેશ. નામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ અન્ય પદાર્થ પ્રધાન હોય તો નામને નદીવાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી શીઘ્રા ગડ્ગા યસ્મિન્ દેશે આ વિગ્રહમાં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. પરન્તુ 'એકાર્થ્ય ચાનેકઞ્ચ ૩-૧-૨૨' થી શીઘ્રા નામને ગડ્ગા નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ શીઘ્રા નામને પુંવદ્ભાવ. ગડ્ગા નામના આ ને 'ગોશ્વાન્તે૦ ૨-૪-૯૬' થી -

હસ્વ અ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી શીઘ્રગજ્ઞો દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - જે દેશમાં ગડ્ગા નદી શીઘ્ર વહે છે તે દેશ. અવ્યયીભાવ સમાસ
નિત્યનપુંસકલિંગી છે - એ યાદ રાખવું. ॥૨૭॥

સદ્ધ્યા સમાહારે ૩/૧/૨૮॥

સદ્ધ્યાવાચક નામને નદીવાચક નામની સાથે સમાહાર અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. દ્વયો યમુનયોઃ સમાહારઃ, પઞ્ચાનાં નદીનાં સમાહારઃ આ વિગ્રહમાં દ્વિ નામને યમુના નામની સાથે અને પઞ્ચન્ નામને નદી નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'નામ્નો નોઽ ૨-૧-૯૧' થી પઞ્ચન્ ના ન્ નો લોપ. 'ક્લીબે ૨-૪-૯૭' થી યમુના અને નદી નામના અન્ત્ય સ્વર આ અને ઈ ને -હસ્વ અ અને ઇ આદેશ. પઞ્ચનદિ નામને 'સદ્ધ્યાયાઽ ૭-૩-૯૧' થી સમાસાન્ત અ પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી ઇ નો લોપ. દ્વિયમુન અને પઞ્ચનદ નામને સિ પ્રત્યય. 'અમવ્યયીઽ ૩-૨-૨' થી સિ ને અમ્ આદેશ. 'સમાનાદઽ ૧-૪-૪૬' થી અમ્ ની પૂર્વેના અ નો લોપ થવાથી દ્વિયમુનમ્ અને પઞ્ચનદમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બે યમુનાનો સમાહાર (સમુદાય). પાંચ નદીઓનો સમાહાર. સમાહાર इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાહાર અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ સદ્ધ્યાવાચક નામને નદીવાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી એકા ચાસૌ નદી આ વિગ્રહમાં સમાહાર અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. પરંતુ 'વિશેષણં ૦૩-૧-૯૬' થી કર્મધારય તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી એકનદી આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં એકા નામને 'સર્વાદયોઽ ૩-૨-૬૧' થી પુંવદ્ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થઈ છે. અર્થ - એક નદી. 'સદ્ધ્યા સમાહારે ૦ ૩-૧-૯૧' થી પ્રાપ્ત દ્વિગુ સમાસ નો નિષેધ કરીને દ્વિયમુનમ્ ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્ર અવ્યયીભાવ સમાસ કરે છે.

તેથી સમાસાન્ત જ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થઈ શકે છે... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૨૮॥

વંશ્યેન પૂવાર્થે ૩/૧/૨૧॥

વિદ્યાથી અથવા જન્મથી ચાલતી શિષ્ય અથવા સંતાનની પરંપરાને વંશ કહેવાય છે. વંશમાં ઉત્પન્ન થનારને વંશ્ય કહેવાય છે. પરંતુ વંશ્ય તરીકે આ સૂત્રથી વંશ ની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત એવા પુરુષ નું જ ગ્રહણ થાય છે. કારણ કે 'ગૌણમુખ્યયો મુખ્યે કાર્યસમ્પ્રત્યયઃ' અર્થાદ્ 'ગૌણ અને મુખ્ય ઉભયને કાર્યની પ્રાપ્તિ હોય તો તે કાર્ય મુખ્યને કરાય છે.' - આ ન્યાયથી મુખ્યનું જ ગ્રહણ થાય છે. આશય એ છે કે - વંશ્ય શબ્દ તાદૃશ વંશોત્પાદક પુરુષ સ્વરૂપ મુખ્ય અર્થને અને તાદૃશ વંશમાં જન્મેલા અન્ય વ્યક્તિ સ્વરૂપ ગૌણ અર્થને પણ સમજાવે છે. આવી સ્થિતિમાં ઉપર્યુક્ત ન્યાયથી મુખ્યાર્થક જ વંશ્ય વાચક નામને વિવક્ષિત કાર્ય કરાય છે. પૂર્વ પદ્યાર્થમાં અર્થાત્ પૂર્વ પદ્યાર્થ પ્રધાન હોય તો સંજ્ઞ્યાવાચક નામને વંશ્યવાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. એકો મુનિ વંશ્યો વ્યાકરણસ્ય અને સપ્ત કાશયો વંશ્યા રાજ્યસ્ય આ વિગ્રહમાં એક નામને મુનિ નામની સાથે અને સપ્તન્ નામને કાશિ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પષ્ટિ વિભક્તિનો લોપ. એકમુનિ અને સપ્તકાશિ નામને સિ પ્રત્યય. 'અનતો લુપ્ ૩-૨-૬' થી સિ નો લોપ થવાથી એકમુનિ વ્યાકરણસ્ય અને સપ્તકાશિ રાજ્યસ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વ્યાકરણના (સિદ્ધહેમના) કર્તા મુનિ એક જ. રાજ્યને ભોગવનારા કાશિરાજ ના પુત્રો સાત જ.

પૂર્વાર્થ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્વ પદ્યાર્થ જ પ્રધાન હોય તો સંજ્ઞ્યાવાચક નામને વંશ્ય વાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી દ્વૌ મુની વંશ્યૌ અસ્ય (વ્યાકરણસ્ય) આ વિગ્રહમાં પૂર્વ પદ્યાર્થ પ્રધાન ન હોવાથી સંજ્ઞ્યાવાચક દ્વિ નામને મુનિ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. પરંતુ 'એકાર્થ્ય ચાનેકં ચ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ

સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમુનિકં વ્યાકરણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫' થી કચ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ - બે મુનિઓએ બનાવેલું વ્યાકરણ. ॥૨૮॥

પારે - મધ્યેઽગ્રેઽન્તઃ ષષ્ઠ્યા વા ૩/૧/૩૦॥

પૂર્વ પદ્યર્થ પ્રધાન હોય તો પાર મધ્ય અગ્ર અને અન્તર્ નામને ષષ્ઠ્યન્ત નામની સાથે વિકલ્પથી અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. ગડ્ગાયા: પારમ્; ગડ્ગાયા મધ્યમ્; વનસ્યાગ્રમ્ અને ગિરેરન્તઃ આ વિગ્રહમાં પાર અને મધ્ય નામને ષષ્ઠ્યન્ત ગડ્ગા નામની સાથે તથા અગ્ર નામને તેમજ અન્તર્ નામને ષષ્ઠ્યન્ત વન અને ગિરિ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાટિ વિભક્તિનો લોપ. 'પ્રથમોક્તં પ્રાક્ ૩-૧-૧૪૮' થી સમાસમાં પાર મધ્ય અગ્ર અને અન્તર્ નામનો પૂર્વ નિપાત (પ્રયોગ). સૂત્રમાં પારે મધ્યે અગ્રે આ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી પાર મધ્ય અને અગ્ર નામના અન્ત્ય અ ને એ આદેશ. 'ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી ગડ્ગા નામના આ ને -હસ્વ અ આદેશ. અન્તર્ + ગિરિ આ અવસ્થામાં 'ગિરિ - નદીં ૭-૩-૧૦' થી સમાસના અન્તમાં અ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી ગિરિ નામના અન્ત્ય ઇ નો લોપ. પારેગડ્ગ મધ્યેગડ્ગ અગ્રેવણ ('નિષ્પા - ડગ્રે ૨-૩-૬૬' થી વન ના ન્ ને જ્.) અને અન્તર્ગિરિ નામને સિ પ્રત્યય. 'અમવ્યયીં ૩-૨-૨' થી સિ ને અમ્ આદેશ. 'સમાનાદં ૧-૪-૪૬' થી અમ્ ના અ નો લોપ થવાથી પારેગડ્ગમ્ મધ્યેગડ્ગમ્ અગ્રેવણમ્ અને અન્તર્ગિરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષમાં અવ્યયીભાવ સમાસ ન થાય ત્યારે 'ષષ્ઠ્યયત્નાચ્છેષે ૩-૧-૭૬' થી ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ગડ્ગાપારમ્ ગડ્ગામધ્યમ્ વનાગ્રમ્ અને ગિર્યન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ગડ્ગાની પાર. ગડ્ગાનો મધ્ય. વનનો અગ્રભાગ. પર્વતની અંદર. ॥૩૦॥

યાવદિયત્તે ૩/૧/૩૧॥

અવધારણને અર્થાદ્ નિશ્ચયને ઇયત્ત્વ કહેવાય છે. ઇયત્ત્વ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો યાવદ્ (અવ્યય - અનવ્યય) નામને નામની સાથે પૂર્વપદાર્થમાં અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. યાવન્ત્યમત્રાણિ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી યાવદ્ નામને અમત્ર નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ..... વગેરે કાર્ય થવાથી યાવદમત્રમ્ (જુઓ સૂ. નં. ૩-૧-૩૦) ભોજય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જેટલા વાસણ છે તેટલા (અતિથિ) ને જમાડ. અથવા જ્યાં સુધી વાસણ તૂટે નહીં ત્યાં સુધી જમાડ. અહીં પાત્રની સફળ્યાથી અથવા પાત્રની સ્થિતિના કાલથી, અતિથિઓની સફળ્યા અથવા અતિથિઓને ભોજન કરાવવાનો સમય, નિશ્ચિત જણાય છે. તેથી ઇયત્ત્વ અર્થ ગમ્યમાન છે - એ સમજી શકાય છે.

ઇયત્ત્વ ઇતિ કિમ્ ? = 'આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇયત્ત્વ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ પૂર્વપદાર્થમાં યાવદ્ નામને નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી યાવદ્ દત્તં તાવદ્ ભુક્તમ્ અહીં કેટલું ખાધું - એની ઇયત્તા જણાતી ન હોવાથી આ સૂત્રથી યાવદ્ નામને દત્ત નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ - જેટલું ખાધું તેટલું ખાધું.

પર્યપાઽઽહ્ બહિરચ્ પઞ્ચમ્યા ૩/૧/૩૨॥

પરિ અપ આહ્ (આ) બહિસ્ અને અઞ્વ ધાતુ જેનાં અન્તમાં છે - એવા નામને પઞ્ચમ્યન્ત નામની સાથે પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. પરિ ત્રિગર્તેભ્યઃ ; અપ ત્રિગર્તેભ્યઃ ; આ ગ્રામાત્; બહિ ગ્રામાત્; અને પ્રાગ્રામાત્ આ વિગ્રહમાં પરિ અને અપ નામને પઞ્ચમ્યન્ત ત્રિગર્ત નામની સાથે તેમ જ આ બહિસ્ અને પ્રાગ્ (અઞ્વધાત્વન્ત) નામને પઞ્ચમ્યન્ત ગ્રામ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ... વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૩-૧-૩૦) થવાથી પરિત્રિગર્તમ્ અપત્રિગર્તમ્ આગ્રામમ્ બહિર્ગ્રામમ્ અને પ્રાગ્રામમ્ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ત્રિગર્ત નામના દેશને છોડીને. ત્રિગર્ત નામના દેશને છોડીને ગામ સુધી. ગામ બહાર. ગામની પૂર્વ. પચ્ચમ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન હોય તો પરિ અપ આઙ્ બહિસ્ અને અઙ્ ધાત્વન્ત નામને પચ્ચમ્યન્ત જ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી પરિ વૃક્ષં વિદ્યુત્ અહીં આ સૂત્રથી પરિ નામને દ્વિતીયાન્ત વૃક્ષ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ - વૃક્ષથી વિજળી જણાય છે. અહીં પરિ અપ વગેરે અવ્યયના સાહચર્યથી અઙ્ ધાત્વન્ત નામ; અવ્યયસ્વરૂપ જ ગ્રહણ કરાય છે. તેથી પ્રાઙ્ ગ્રામાત્ ચૈત્રઃ અહીં પ્રાઙ્ અવ્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. (અર્થ - ગામથી જતો ચૈત્ર.)... ઇત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી જણવું. ॥૩૨॥

લક્ષણેનાઽભિ - પ્રત્યાંભિમુખ્યે ૩/૧/૩૩॥

પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન હોય તો સમ્મુખીભાવાર્થક (સમ્મુખ થવું તે અર્થને જણાવનાર) અભિ અને પ્રતિ નામને લક્ષણ (ચિહ્ન) અર્થાદ્ જ્ઞાનના સાધન વાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. અભિ અગ્નિમ્ અને પ્રતિ અગ્નિમ્ આ વિગ્રહમાં અભિ અને પ્રતિ નામને અગ્નિ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ. ‘એકાર્થ્યે ૩-૨-૮’ થી સ્પષ્ટિ વિભક્તિનો લોપ. અભ્યગ્નિ અને પ્રત્યગ્નિ નામને (તે ક્રિયાવિશેષણ હોવાથી) દ્વિતીયાન્તો અમ્ પ્રત્યય. ‘અનતો લુપ્ ૩-૨-૬’ થી અમ્ પ્રત્યયનો લોપ થવાથી અભ્યગ્નિ; પ્રત્યગ્નિ; શલભાઃ પતન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંનેનો) - અગ્નિ સમ્મુખ પતંગીયા પડે છે. અહીં પતંગીયાનું અથવા તેમની પતનક્રિયાનું જ્ઞાન અગ્નિ ના કારણે થાય છે. તેથી અગ્નિ લક્ષણ વાચક છે - એ સમજી શકાય છે.

લક્ષણેનેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન હોય તો સમ્મુખીભાવાર્થક અભિ અને પ્રતિ નામને લક્ષણ વાચક જ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી સુદ્ધં પ્રતિ ગતઃ અહીં કર્તા અથવા તેની ગમન ક્રિયાનાં જ્ઞાનનું સાધન સુદ્ધ દેશ ન હોવાથી આ સૂત્રથી તદ્વાચક સુદ્ધ નામની

સાથે પ્રતિ નામને અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ - સુધ્ધ દેશ તરફ ગયો. પૂર્વપદાર્થ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમ્મુખીભાવાર્થક અભિ અને પ્રતિ નામને લક્ષણ વાચક નામની સાથે પૂર્વપદાર્થ જ પ્રધાન હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી અભિમુખો ऽ ઇકો યાસામ્ આ વિગ્રહમાં અભિ નામને (અવ્યયને) અઙ્ક નામની સાથે (અન્યાર્થ પ્રધાન હોવાથી - પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન ન હોવાથી) 'एकार्थं ३-१-२२' થી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અમ્યઙ્કા ગાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સમ્મુખ છે ચિહ્ન જેને એવી ગાયો ॥૩૩॥

दैर्घ्येऽनुः ३/१/३४॥

પૂર્વપદાર્થ પ્રધાન હોય તો અનુ નામને દૈર્ઘ્ય અર્થાદ્ આયામ (લમ્બાઈ) ના જ્ઞાનના સાધનવાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. અનુ ગઙ્ગાં દીર્ઘા આ વિગ્રહમાં અનુ નામને ગઙ્ગા (લક્ષણવાચક) નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ.નં. ૩-૧-૩૦) અનુગઙ્ગાં વારાણસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગઙ્ગા નદી જેટલી વારાણસી છે. દૈર્ઘ્ય इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્વપદાર્થ પ્રધાન હોય તો, દૈર્ઘ્ય ના જ લક્ષણ વાચક નામની સાથે અનુ નામને અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી વૃક્ષમનુ વિદ્યુત્ અહીં અનુ નામને; લક્ષણવાચક વૃક્ષ નામની સાથે (તે નામ દૈર્ઘ્ય ના લક્ષણનું વાચક ન હોવાથી - વિદ્યુત્ ના લક્ષણનું વાચક હોવાથી) આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ - વૃક્ષથી વિજળી જણાય છે. ॥૩૪॥

સમીપે ૩/૧/૩૬//

સમીપવાચક અનુ નામને સમીપિ (જેનું સામીપ્ય વિવક્ષિત હોય તે) વાચક નામની સાથે; પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. વનસ્યાનુ (સમીપમ્) આ વિગ્રહમાં અનુ નામને વન નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અનુવનમશનિ ગતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અનુવન નામને સપ્તમીનો ડિ પ્રત્યય. 'સપ્તમ્યા વાં ૩-૨-૪' થી તેને અમ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - વનની સમીપ વજ્રપાત થયો. અનુવનમ્ અહીં 'વિભક્તિ સમીપ ૦ ૩-૧-૩૯' થી અવ્યયીભાવ સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં વૈકલ્પિક અવ્યયીભાવ સમાસના વિધાન માટે અર્થાદ્ વિકલ્પપક્ષમાં વાક્ય થાય એ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે.. ઇત્યાદિ સ્વયં વિચારવું. ॥૩૫॥

તિષ્ઠદ્ગવિત્યાદયઃ ૩/૧/૩૬//

પ્રયોગાનુસાર તિષ્ઠદ્ગુ વગેરે નામોમાં પૂર્વપદાર્થમાં અથવા અન્ય પદાર્થમાં અવ્યયીભાવ સમાસ થયેલો છે. તિષ્ઠન્તિ ગાવો (દોહાય જલપાનાર્થ ગર્ભગ્રહણાય इत्याद्यर्थ વા) યસ્મિન્ કાલે આ વિગ્રહમાં અન્ય પદાર્થ કાલ માં તિષ્ઠદ્ નામને ગો નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ. અધો નાભે: આ વિગ્રહમાં પૂર્વપદાર્થમાં અધસ્ નામને નાભિ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી ગો નામના ઓ ને -હસ્વ ઉ આદેશ. અધોનાભિ નામને નિપાતનના કારણે આ સૂત્રથી સમાસાન્ત અ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી ઇ નો લોપ.... વગેરે કાર્ય થવાથી તિષ્ઠદ્ગુ કાલઃ અને અધોનાભં હતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દોહવા, પાણી પીવા વગેરે માટે ગાયો જેમાં ઉભી રહે છે - તે કાલ નાભિની નીચે હણાએલો. ॥૩૬॥

અલ્પાર્થક પ્રતિ નામની સાથે નામને નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. અર્થાદ્ આવા સ્થળે વાક્યનો પ્રયોગ થતો નથી. શાકસ્યાત્પત્ત્વમ્ આ અર્થમાં શાક નામને અલ્પાર્થક પ્રતિ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી શાકપ્રતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાકની અલ્પતા. અલ્પ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નામને અલ્પાર્થક જ પ્રતિ નામની સાથે નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી વૃક્ષં પ્રતિ વિદ્યુત્ અહીં અલ્પાર્થક પ્રતિ નામ ન હોવાથી તેની સાથે વૃક્ષ નામને આ સૂત્રથી નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ - વૃક્ષથી વિજળી જણાય છે. અહીં પ્રતિ નામ લક્ષ્ય - લક્ષણભાવનું ઘોતક છે - એ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૭॥

સહચર્યાક્ષ - શલાકં પરિણા ધૂતે ઽ વ્યથાવૃત્તૌ ૩/૧/૩૮//

ધૂત (જુગાર વિશેષ) ના વિષયમાં વિપરીત વૃત્તિના (જે રીતે પડવાથી પરાજય થાય તે અર્થના) ઘોતક એવા પરિ નામની સાથે સહચર્યાવાચક નામને તેમ જ અક્ષ અને શલાકા નામને નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે પાંચ અક્ષાદિ (પાસાદિ) થી રમતા ધૂતમાં પાંચે પાસા અવળા અથવા સવળા એક સરખા પડે તો રમનારનો જય થાય છે. પરંતુ એમાંથી એક બે ત્રણ કે ચાર વિપરીત પડે તો રમનારનો પરાજય થાય છે. પરાજયમાં કારણભૂત પાસાદિના તાદૃશ વિપરીત પતનને ધૂત સમ્બન્ધી અન્યથાવૃત્તિ કહેવાય છે. તે અર્થના ઘોતક એવા પરિ નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ સહચર્યાવાચક નામ, અક્ષ અને શલાકા નામને આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ નિત્ય થાય છે. અન્યથાવૃત્તિના કર્તૃવાચક એ સહચર્યાવાચકાદિ નામો તૃતીયાન્ત છે. અક્ષ અને શલાકા નામ એકવચનાન્ત જ અહીં વિવક્ષિત છે.. ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે.

એકેન ન તથા વૃત્તમ્ અક્ષેણે ન તથા વૃત્તમ્ અને શલાકયા ન તથા વૃત્તમ્ યથા પૂર્વ જયઃ આ અર્થમાં એક અક્ષ અને શલાકા નામને પરિ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી એકપરિ અક્ષપરિ અને શલાકાપરિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - એકના વિપરીત પડવાથી પૂર્વે જય ન થયો. અક્ષના વિપરીત પડવાથી પૂર્વે જય ન થયો. શલાકાના વિપરીત પડવાથી પૂર્વે જય ન થયો.

સદ્વ્યાદીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્યૂતના વિષયમાં વિપરીત વૃત્તિના દ્યોતક પરિ નામની સાથે સદ્વ્યાવાચક નામ તેમ જ અક્ષ અને શલાકા નામને જ નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી પાશકેન ન તથા વૃત્તં યથા પૂર્વ જયઃ આ અર્થમાં પરિ નામની સાથે પાશક નામને આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ - પાસો વિપરીત પડવાથી પૂર્વે જય ન મળ્યો. દ્યૂત ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્યૂતના જ વિષયમાં અન્યથાવૃત્તિના દ્યોતક પરિ નામની સાથે સદ્વ્યાવાચિ નામ , અક્ષ તથા શલાકા નામને અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી રથસ્યાક્ષેણ ન તથા વૃત્તમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અક્ષ નામને પરિ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ- રથના ચક્રની ધરી બરાબર ન રહી (જેથી રથ પાર ન થયો.) ॥૩૮ ॥

વિભક્તિ - સમીપ - સમૃદ્ધિ - વ્યુદ્ધ્યર્થાભાવાઽત્યયાઽસમ્પ્રતિ -
પશ્ચાત્ - ક્રમ - ણ્યાતિ - યુગપત્ - સદૃક્ - સમ્પત્ -
સાકલ્યાન્તે ઽ વ્યયમ્ ૩/૧/૩૯॥

વિભક્ત્યર્થ કારક વાચક; સમીપ (નજીક) વાચક; સમૃદ્ધિ (ધનાદિ સમ્પત્તિ) વાચક; વ્યુદ્ધિ (ધનાદિનો અભાવ) વાચક; અર્થાભાવ (વસ્તુ ન હોવી તે) વાચક; અત્યય (થઈ જવું તે) વાચક; અસમ્પ્રતિ (તાત્કાલિક ઉપભોગનો અભાવ) વાચક; પશ્ચાદ્ વાચક; ક્રમ વાચક; ણ્યાતિ (પ્રસિદ્ધિ) વાચક; યુગપદ્ (સાથે સાથે) વાચક; સદૃગ્ (સમાન) વાચક; સમ્પદ્ (સિદ્ધિ) વાચક; સાકલ્ય (બધું) વાચક અને અન્ત (સમાપ્તિ - પૂર્ણતા) વાચક અવ્યયને નામની સાથે; પૂર્વપદાર્થ પ્રધાન હોય

તો નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. વિભક્ત્યર્થઃ - સ્ત્રીષુ આ અર્થમાં અધિ અવ્યયને સ્ત્રી નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'ક્તીવે ૨-૪-૧૭' થી સ્ત્રીના ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ. અંધિસ્ત્રિ નામને સિ પ્રત્યય. 'અનતોઽ ૩-૨-૬' થી સિ નો લોપ થવાથી અધિસ્ત્રિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્ત્રીમાં. સમીપમ્ - કુમ્ભસ્ય સમીપમ્ આ અર્થમાં સમીપાર્થક ઉપ અવ્યયને કુમ્ભ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. ઉપકુમ્ભ નામને સિ પ્રત્યય. 'અવ્યયીભાવઽ ૩-૨-૨' થી સિ ને અમ્ આદેશ. 'સમાનાદમોડતઃ ૧-૪-૪૬' થી અમ્ ના અ નો લોપ થવાથી ઉપકુમ્ભમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુંભની સમીપ. સમૃદ્ધિઃ - મદ્રાણાં સમૃદ્ધિઃ આ અર્થમાં સમૃદ્ધ્યર્થક સુ અવ્યયને મદ્ર નામની સાથે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સુમદ્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મદ્રદેશની સમૃદ્ધિ. વૃદ્ધિઃ (વિગતા ઋદ્ધિઃ) - યવનાનામ્ વૃદ્ધિઃ આ અર્થમાં દુર અવ્યયને યવન નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી દુર્યવનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - યવનોની દરિદ્રતા. અર્થાભાવઃ - મક્ષિકાણામભાવઃ આ અર્થમાં નિર્ અવ્યયને મક્ષિકા નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી નિર્મક્ષિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માખીઓનો અભાવ. અત્યયઃ (અતીતત્વમ્) - વર્ષાણામત્યયઃ આ અર્થમાં અતિ અવ્યયને વર્ષા નામની સાથે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અતિવર્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વર્ષા ઋતુનું વ્યતીત થવું. અસમ્પ્રતિ (સમ્પ્રત્યુપભોગાદ્યભાવઃ) - કમ્બલસ્ય સમ્પ્રત્યુપભોગાદ્યભાવઃ આ અર્થમાં અતિ અવ્યયને કમ્બલ નામની સાથે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અતિકમ્બલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કામળીનો વર્તમાનમાં ઉપયોગનો અભાવ. પશ્ચાત્ - રથસ્ય પશ્ચાત્ આ અર્થમાં અનુ અવ્યયને રથ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી અનુરથમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રથની પાછળ. ક્રમઃ - જ્યેષ્ઠાનાં ક્રમઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુ અવ્યયને જ્યેષ્ઠ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અનુજ્યેષ્ઠમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - મોટા. ધ્યાતિ - ભદ્રબાહોઃ ધ્યાતિઃ આ અર્થમાં ઇતિ અવ્યયને ભદ્રબાહુ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ

કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી ઇતિભદ્રબાહુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભદ્રબાહુની પ્રસિદ્ધિ. યુગપત્ - ચક્રેણ યુગપત્ આ અર્થમાં સહ અવ્યયને ચક્ર નામની સાથે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સચક્રંધેહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સહ ને 'અકાલેઽવ્યયીભાવે ૩-૨-૧૪૬' થી સ આદેશ થયો છે. અર્થ - ચક્રની સાથે (ધનુષ્યાદિને) ધારણ કર. સદૃક્ - વ્રતેન સદૃક્ આ અર્થમાં સહ અવ્યયને વ્રત નામની સાથે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સચક્રમ્ ની જેમ સવ્રતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વ્રતથી સમાન (સરખા વ્રતવાળો). સમ્પત્ - બ્રહ્મણઃ સમ્પત્ આ અર્થમાં સહ અવ્યયને બ્રહ્મન્ નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સવ્રહ્મ સાધૂનામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સવ્રહ્મન્ નામને સિ પ્રત્યય. 'અનતો લુપ્ ૩-૨-૬' થી સિ નો લોપ. અને 'નામ્નો નોઽ ૨-૧-૯૧' થી ન્ નો લોપ થાય છે - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - સાધુઓની બ્રહ્મજ્ઞાનની સમ્પત્તિ. સાકલ્યમ્ - તૃણૈઃ સહ આ અર્થમાં સહ અવ્યયને તૃણ નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સચક્રમ્ ની જેમ સતૃણમભ્યવહરતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘાસ સહિત બધું ખાય છે. ઘાસને પણ છોડતો નથી. અન્તઃ - પિણ્ડૈષણા પર્યન્તમ્ આ અર્થમાં સહ અવ્યયને પિણ્ડૈષણા નામની સાથે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય તેમ જ 'ક્લીબે ૨-૪-૯૭' થી આ ને -ઽસ્વ ં આદેશ થવાથી સચક્રમ્ ની જેમ સપિણ્ડૈષણમધીતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પિણ્ડૈષણા નામના અધ્યયન સુધી ભણે છે.

અહીં અવ્યયીભાવ સમાસ સ્થળે આ પૂર્વે અથવા આગળ જ્યાં પણ સ્યાદિકાર્ય આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે ત્યાં યથાસંભવ સિ અમ્ વગેરે પ્રથમાદિ વિભક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય આ પ્રમાણે અર્થ સમજવો. અન્યથા સર્વત્ર સિ પ્રત્યય વગેરે કાર્યનું અભિધાન અસંજ્ઞાત થશે. ॥૩૮॥

યોગ્યતા - વીપ્સાઽર્થાનતિવૃત્તિ - સાદૃશ્યે ૩/૧/૪૦//

યોગ્યતા વીપ્સા અર્થાનતિવૃત્તિ (અર્થનું અનતિક્રમણ) અને સાદૃશ્ય અર્થના વાચક અવ્યયને નામની સાથે; પૂર્વપદાર્થ પ્રધાન હોય તો નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. યોગ્યતા - રૂપસ્ય યોગ્યમ્ આ અર્થમાં યોગ્યતાર્થક અનુ અવ્યયને રૂપ નામની સાથે; આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૩-૧-૩૯) અનુરૂપમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રૂપને યોગ્ય. વીપ્સા - અર્થમ્ અર્થ પ્રતિ આ અર્થમાં વીપ્સા ઘોતક પ્રતિ અવ્યયને અર્થ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પ્રત્યર્થમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દરેક અર્થમાં. અર્થાનતિવૃત્તિ: - શક્તિમનતિક્રમ્ય આ અર્થમાં અનતિવૃત્ત્યર્થક યથા અવ્યયને શક્તિ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી યથાશક્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શક્તિનું અતિક્રમણ કર્યા વિના. સાદૃશ્યમ્ - શીલસ્ય સાદૃશ્યમ્ આ અર્થમાં સહ અવ્યયને આ સૂત્રથી શીલ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૩-૧-૩૯ માં સચક્રમ્) સ્પશીલમનયોઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આ બંનેમાં શીલની સમાનતા. પૂર્વ (૩-૧-૩૯) સૂત્રમાં સદૃગ્ નું અને આ સૂત્રમાં સાદૃશ્ય નું જે ગ્રહણ છે - એ બેમાં વિશેષતા એ છે કે ત્યાં સાદૃશ્ય ગૌણ છે સાદૃશ્યવિશિષ્ટ ધર્મી મુખ્ય છે. અહીં સાદૃશ્ય - ધર્મ મુખ્ય છે, તદ્વાન્ ધર્મી ગૌણ છે... ઇત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ॥૪૦॥

યથાઽથા ૩/૧/૪૧//

યા પ્રત્યયાન્ત યથા અવ્યયને છોડીને અન્ય યથા અવ્યયને નામની સાથે પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન હોય તો નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. રૂપસ્ય યોગ્યમ્ વૃદ્ધાનાં ક્રમેણ અને સૂત્રમનતિક્રમ્ય આ અર્થમાં યથા અવ્યયને અનુક્રમે રૂપ વૃદ્ધ અને સૂત્ર નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી યથારૂપમ્ ચેષ્ટતે; યથાવૃદ્ધમર્ચયઅને યથાસૂત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થક્રમશઃ - રૂપને અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે - પ્રવર્તે છે. વૃદ્ધોના ક્રમે પૂજા કર. સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના. અયેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યા પ્રત્યયાન્ત યથા થી ભિન્ન જ યથા અવ્યયને નામની સાથે નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. તેથી યથાં ચૈત્રસ્તથા મૈત્રઃ અહીં યા પ્રત્યયાન્ત યથા અવ્યયને ચૈત્ર નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થતો નથી. અર્થ - જેવો ચૈત્ર, તેવો મૈત્ર. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે 'પ્રકારે યા ૭-૨-૧૦૨' થી યા પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન યથા અવ્યયને છોડીને અન્ય અવ્યુત્પન્ન યથા અવ્યયને ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસ થાય છે. યથાવૃદ્ધમર્ચય આ વાક્યનો 'જે જે વૃદ્ધ છે તેની તેની પૂજા કર' - આવો પણ અર્થ થાય છે... ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. યા પ્રત્યયાન્ત યથા અવ્યય સાદૃશ્ય ભિન્ન અર્થમાં પ્રાયઃ વપરાતું નથી. ॥૪૧॥

ગતિકવ્યવ્યસ્તત્પુરુષઃ ૩/૧/૪૨/

ગતિ સંજ્ઞાવાળા નામને અને કુ અવ્યયને નામની સાથે; બહુવ્રીહિ સમાસાદિ અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ऊरी + कृत्वा; खाद् + कृत्वा; प्र + कृत्वा; અને કારિકા + કૃત્વા આ અવસ્થામાં ऊरी खाद् અને प्र નામને 'ऊर्याद्यनु० ૩-૧-૨' થી ગતિ સંજ્ઞા. તેમ જ 'કારિકા સ્થિત્યાદૌ ૩-૧-૩' થી કારિકા નામને ગતિ સંજ્ઞા. આ સૂત્રથી ગતિ સંજ્ઞાવાળા ऊरी खाद् प्र અને कारिका નામને કૃત્વા નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'अनजः० ૩-૨-૧૫૪' થી ક્ત્વા ને यप् (य) આદેશ. -ह्रस्वस्य तः० ૪-૪-૧૧૩ થી યની પૂર્વે ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી ऊरीकृत्य खाद्कृत्य प्रकृत्य અને कारिकाकृत्य આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્વીકાર કરીને. ખાદ્ આવો અવાજ કરીને. કરીને. મર્યાદા બનાવીને. કુત્સિતો બ્રાહ્મણઃ આ અર્થમાં કુ (પાપાર્થક) અવ્યયને બ્રાહ્મણ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી कुब्राह्मणः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખરાબ બ્રાહ્મણ. આવી જ રીતે ईषदुष्णम् આ અર્થમાં કુ (અલ્પાર્થક) અવ્યયને उष्ण નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય

તેમજ 'કા - કવૌં ૩-૨-૧૩૭' થી કુ નામને કા આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કોષ્ઠામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થોડું ગરમ.

અન્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો જ ગતિ સંજક અને કુ અવ્યયને નામની સાથે નિત્યતત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી કુત્સિતઃ પુરુષો યસ્મિન્ આ અર્થમાં કુ અવ્યયને પુરુષ નામની સાથે 'એકાર્થ' ચાં ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસની પ્રાપ્તિ હોવાથી આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તેથી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કુપુરુષકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. 'શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫' થી અહીં સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય થયો છે - એ સમજી શકાય છે. અર્થ - ખરાબ - નિન્દિત પુરુષ છે જ્યાં તે ગ્રામાદિ. ॥૪૨॥

દુર્બિન્દા - કૃચ્છ્રે ૩/૧/૪૩॥

અન્ય બહુવ્રીહિ સમાસાદિની પ્રાપ્તિ (બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ) ન હોય તો; નિન્દા અને કૃચ્છ્ર (પાપ અને કષ્ટ) અર્થના વાચક દુર્ અવ્યયને નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. દુષ્ટઃ પુરુષઃ અને કૃચ્છ્રં કૃતમ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે નિન્દા અને કૃચ્છ્ર અર્થના વાચક દુર્ અવ્યયને પુરુષ અને કૃત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ' ૩-૨-૮' થી સ્પષ્ટિ વિભક્તિનો લોપ. દુર્ ના ર્ ને 'નિર્દુર્બિહિં ૨-૩-૯' થી ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દુષ્પુરુષઃ અને દુષ્કૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખરાબ પુરુષ. કષ્ટપૂર્વક કરેલું. અન્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ વગેરે અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન જ હોય તો નિન્દા અને કૃચ્છ્ર અર્થના વાચક દુર્ અવ્યયને નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી દુષ્ટઃ પુરુષો યસ્મિન્ આ અર્થમાં 'એકાર્થ' ચાં ૩-૧-૨૨' થી દુર્ અવ્યયને પુરુષ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસની પ્રાપ્તિ હોવાથી બહુવ્રીહિ સમાસ વગેરે કાર્ય જ થાય છે.

પરંતુ આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. જેથી દુષ્પુરુષકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દુષ્ટ પુરુષ છે જ્યાં તે ગ્રામાદિ. ॥૪૩॥

સુ: પૂજાયામ્ ૩/૧/૪૪॥

બહુવ્રીહિ વગેરે અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો પૂજાર્થક સુ અવ્યયને નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. શોભનો રાજા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી સુ અવ્યયને રાજન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ. સુરાજન્ નામને 'રાજન્ સઃ' ૭-૩-૧૦૬ થી પ્રાપ્ત સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યયનો 'પૂજાસ્વતેઃ' ૭-૩-૭૨ થી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સુરાજા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સારો રાજા. અન્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો જ પૂજાર્થક સુ અવ્યયને નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ નિત્ય થાય છે, તેથી મદ્રાણાં સમૃદ્ધિઃ આ અર્થમાં 'વિભક્તિ - સમીપ ૩-૧-૩૯' થી સુ અવ્યયને મદ્ર નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસની પ્રાપ્તિ હોવાથી તે સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. પરંતુ આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થતું નથી. જેથી સુમદ્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મદ્રદેશવાસીઓની સમૃદ્ધિ. અહીં સૂત્રમાં પૂજાર્થક સુ અવ્યયનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં અતિશયાર્થક પણ સુ અવ્યયનું ગ્રહણ છે. અન્યથા સુમદ્રમ્ આ પ્રત્યુદાહરણનું અભિધાન અસંજ્ઞાત થશે - એ યાદ રાખવું. ॥૪૪॥

અતિરતિક્રમે ચ ૩/૧/૪૫॥

બહુવ્રીહિ વગેરે અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો અતિક્રમ અને પૂજા અર્થના વાચક અતિ અવ્યયને નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે.

અતિ + સ્તુત્વા અને શોભનો રાજા આ અર્થમાં અતિક્રમાર્થક અતિ અવ્યયને સ્તુત્વા નામની સાથે અને પૂજાર્થક અતિ અવ્યયને રાજન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અતિસ્તુત્ય (જુઓ સૂ.નં. ૩-૧-૪૨) અને અતિરાજા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરીને સ્તુતિ કરીને. સારો રાજા. ॥૪૫॥

આહત્પે ૩/૧/૪૬॥

અન્ય બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો અલ્પાર્થક આહ્ અવ્યયને નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ઈષત્ કઢારઃ આ અર્થમાં અલ્પાર્થક આહ્ (આ) અવ્યયને કઢાર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી આકઢારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અલ્પ કઢાર (વર્ણ વિશેષ). ॥૪૬॥

**પ્રાત્યવ - પરિ - નિરાદયો ગત - ક્રાન્ત - કૃષ્ટ - ગ્લાન-
ક્રાન્તાદ્યર્થાઃ પ્રથમાદ્યન્તૈઃ ૩/૧/૪૭॥**

અન્ય બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો; ગત (ગયેલો) આદિ-અર્થના વાચક પ્ર વગેરે નામને પ્રથમાન્ત નામની સાથે; ક્રાન્ત (ઉલ્લંઘન કરેલો) આદિ અર્થના વાચક અતિ વગેરે નામને દ્વિતીયાન્ત નામની સાથે; કૃષ્ટ (બોલેલું) આદિ અર્થના વાચક અવ વગેરે નામને તૃતીયાન્ત નામની સાથે; ગ્લાન (ઉત્સાહ-હીન) વગેરે અર્થના વાચક પરિ વગેરે નામને ચતુર્થાન્ત નામની સાથે અને ક્રાન્ત વગેરે અર્થના વાચક નિર્ આદિ નામને પચ્ચમ્યન્ત નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પ્રાદિ - પ્રગત આચાર્યઃ અને સહગતોડર્થઃ આ અર્થમાં પ્ર અને સમ્ નામને આ સૂત્રથી પ્રથમાન્ત આચાર્ય અને અર્થ નામની સાથે તત્પુરુષ

સમાસ આદિ કાર્ય થવાથી પ્રાચાર્યઃ અને સમર્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પ્રગત આચાર્ય - સ્વ વિષયના પારગામી શ્રેષ્ઠ આચાર્ય. સફળત (બરાબર) અર્થ. અત્યાદિ - ઘટવામતિક્રાન્તઃ અને વૈલામુદગતઃ આ અર્થમાં અતિ અને ઉદ્ નામને આ સૂત્રથી દ્વિતીયાન્ત ઘટવા અને વૈલા નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'ગોશ્વાન્તે ૦ ૨-૪-૯૬' થી ઘટવા અને વૈલા નામના આ ને -હસ્વ અ આદેશ.....વગેરે કાર્ય થવાથી અતિઘટ્વઃ અને ઉદ્વેલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખાટલાને છોડવાવાલો. સમુદ્રાદિના કિનારા સુધી ગયેલો. અવાદિ - અવકુષ્ટઃ કોકિલયા અને પરિણદ્ધો વીરુદ્ધિઃ આ અર્થમાં અવ અને પરિ નામને આ સૂત્રથી તૃતીયાન્ત કોકિલા અને વીરુત્ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'ગોશ્વાન્તે ૦ ૨-૪-૯૬' થી કોકિલા ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અવકોકિલઃ અને પરિવીરુત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કોકિલાથી બોલાએલું. વૃક્ષોથી પરિપૂર્ણ. પર્યાદિ - પરિગ્લાનો ડ ધ્યયનાય અને ઉત્સુકઃ સદ્ગ્રામાય આ અર્થમાં પરિ અને ઉત્ નામને આ સૂત્રથી ચતુર્થ્યન્ત અધ્યયન અને સદ્ગ્રામ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પર્યધ્યયનઃ અને ઉત્સદ્ગ્રામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અધ્યયન માટે ઉત્સાહહીન. યુદ્ધ માટે ઉત્સુક. નિરાદિ - નિષ્ક્રાન્તઃ કૌશામ્બ્યાઃ અને અપગતઃ શાખાયાઃ આ અર્થમાં નિર્ અને અપ નામને આ સૂત્રથી પચ્ચમ્યન્ત કૌશામ્બી અને શાખા નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'ગોશ્વાન્તે ૦ ૨-૪-૯૬' થી કૌશામ્બી અને શાખા નામના અન્ત્ય સ્વર ઈ અને આ ને -હસ્વ ઇ અને અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્કૌશામ્બિઃ અને અપશાખઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કૌશામ્બીથી નીકળેલો. શાખાથી પડેલો.

બાહુલકાત્ ષષ્ટ્યાડપિ - 'નામ નામૈકાર્થ્યે સમાસો બહુલમ્ ૩-૧-૧૮' થી બહુલાધિકાર ચાલુ હોવાથી આ સૂત્ર પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસનું વિધાન બહુલતયા જ કરતું હોવાથી તાદૃશ નિર્ વગેરે નામને કોઈવાર ષષ્ઠ્યન્ત નામની સાથે પણ સમાસ તત્પુરુષ નિત્ય થાય છે. તેથી અન્તરગતો ગાર્ગ્યસ્ય આ અર્થમાં અન્તર્ નામને ષષ્ઠ્યન્ત ગાર્ગ્ય નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અન્તર્ગાર્ગ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાર્ગ્યનો અન્તગત. આવી જ રીતે પ્રતિષ્ઠિતમુરસિ પ્રત્યુરસિ ઇત્યાદિ સપ્તમ્યન્ત નામની સાથેના તત્પુરુષ સમાસ પણ આ સૂત્રથી વિહિત છે - એ યાદ રાખવું.

ગતાઘર્થા ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ય બહુવીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો ગતાદિ ક્રાન્તાદિ કુષ્ટાદિ ગ્લાનાદિ

અને કાન્તાદિ જ અર્થના વાચક અનુક્રમે પ્રાદિ અત્યાદિ અવાદિ પર્યાદિ અને નિરાદિ નામને પ્રથમાન્ત દ્વિતીયાન્ત તૃતીયાન્ત ચતુર્થ્યન્ત અને પચ્ચમ્યન્ત નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી વૃક્ષં પ્રતિ વિદ્યુત્ અહીં દ્વિતીયાન્ત વૃક્ષ નામની સાથે લક્ષ્યલક્ષણભાવાર્થક પ્રતિ નામને (અત્યાદિ નામને); આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - વૃક્ષથી વિદ્યુત્ જણાય છે. અન્ય इत्येव - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ય બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો જ ગતાદિ કાન્તાદિ કુષ્ટાદિ ગ્લાનાદિ અને કાન્તાદિ અર્થના વાચક અનુક્રમે પ્રાદિ અત્યાદિ અવાદિ પર્યાદિ અને નિરાદિ નામને પ્રથમાન્ત દ્વિતીયાન્ત તૃતીયાન્ત ચતુર્થ્યન્ત અને પચ્ચમ્યન્ત નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી પ્રગત આચાર્યો યસ્મિન્ આ અર્થમાં પ્ર નામને (ગતાદ્યર્થક નામને) આચાર્ય નામની સાથે (પ્રથમાન્ત નામની સાથે) 'एकार्थं चा० ३-१-२२' થી બહુવ્રીહિ સમાસની પ્રાપ્તિ હોવાથી તે સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'शेषाद् वा ३-३-१७५' થી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. પરંતુ આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. જેથી પ્રાચાર્યકો દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સારા આચાર્ય છે જેમાં એવો દેશ. સૂત્રમાં નિરાદય... ઇત્યાદિ બહુવચનનો નિર્દેશ આકૃતિગણના નિર્દેશ માટે છે. ॥૪૭॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ३/१/४८॥

બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો પ્રવૃદ્ધાદિ ગણપાઠમાંના પ્રવૃદ્ધ વગેરે નામની સાથે અવ્યયને નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પુનઃ પ્રવૃદ્ધિતે સ્મ અને અન્તર્ ભવતિ સ્મ આ અર્થમાં પુનર્ અવ્યયને પ્રવૃદ્ધ નામની સાથે અને અન્તર્ અવ્યયને ભૂત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પુનઃપ્રવૃદ્ધમ્ અને અન્તર્ભૂતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ફરીથી વધેલું. અન્તર્ભૂત - સમાએલો. સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ આકૃતિગણના નિર્દેશ માટે છે. ॥૪૮॥

‘આ તુમોં ૫-૧-૧’ થી જણાવાએલા તિવાદિ પ્રત્યયોથી ભિન્ન તુમ્ સુધીના જે કૃત્ પ્રત્યયો છે; તે કૃત્ પ્રત્યય વિધાયક સૂત્રમાં જે નામોનો હસિ થી (પઞ્ચમીથી) નિર્દેશ છે, તે નામોને હસ્યુક્ત નામો કહેવાય છે. બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો હસ્યુક્ત નામને કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. કુમ્બં કરોતિ આ અર્થમાં ‘કર્મણો ડ ણ્ ૫-૩-૧૪’ થી કુમ્બ + કૃ ધાતુને અણ (અ) સ્વરૂપ કૃત્ પ્રત્યયનું વિધાન છે. એ સૂત્રમાં હસિ (પઞ્ચમી) થી કર્મ નો નિર્દેશ હોવાથી હસ્યુક્ત કર્મ વાચક કુમ્બ નામને કૃત્પ્રત્યયાન્ત (અણ પ્રત્યયાન્ત) કાર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થવાથી નિષ્પન્ન કુમ્બકાર નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કુમ્બકારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુંભાર.

હસ્યુક્તમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો હસ્યુક્ત જ નામને કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી અલં કૃત્વા અહીં અલમ્ + કૃ ધાતુને ‘નિષેધે ડલં ૫-૪-૪૪’ થી ક્ત્વા (ત્વા) સ્વરૂપ કૃત્પ્રત્યય થયો છે. એ સૂત્રમાં અલમ્ નામનો ઉલ્લેખ સપ્તમીથી હોવાથી સપ્તમ્યુક્ત અલમ્ નામને કૃત્પ્રત્યયાન્ત કૃત્વા નામની સાથે આ સૂત્રથી નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - કરવાથી સર્યુ. કૃતેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો હસ્યુક્ત નામને કૃત્પ્રત્યયાન્ત જ નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી ધર્મો વો રક્ષતુ અહીં ‘પદાદ્યુગ્ ૨-૧-૨૧’ આ સૂત્રમાં યુષ્માન્ ને વસ્ આદેશનું વિધાન કરતી વખતે ધર્મ વગેરે નામનો પઞ્ચમીથી નિર્દેશ હોવા છતાં ધર્મ નામને વસ્ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. કારણ કે વસ્ નામ કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નથી. અર્થ - ધર્મ તમારું રક્ષણ કરે. ॥૪૯॥

તૃતીયોક્તં વા ૩/૧/૬૦//

‘દંશેસ્તૃતીયયા ૫-૪-૭૩’ થી માંડીને ‘આનુલોમ્યેઽન્વચા ૫-૪-૮૮’ સુધીના કૃત્ત્યયનું વિધાન કરનારા સૂત્રોમાં તૃતીયા વિભક્તિથી જેનો નિર્દેશ છે તે તૃતીયોક્ત નામને કૃત્ત્યયાન્ત નામની સાથે; અન્ય બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો વિકલ્પથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. આ સૂત્રમાં વા શબ્દ નિત્ય સમાસત્વ ની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. તેથી ઉત્તર સૂત્રમાં નિત્યત્વનો અધિકાર ન હોવાથી તે તે સૂત્રોથી વિકલ્પપક્ષમાં વાક્ય પણ થશે. મૂલકેન ઉપદંશં મુક્તે આ અર્થમાં મૂલકેન આ તૃતીયાન્ત નામનો યોગ હોવાથી ઉપ + દંશ્ ધાતુને ‘દંશેસ્તૃતીયયા ૫-૪-૭૩’ થી ણમ્ (અમ્) પ્રત્યય થાય છે. એ સૂત્રમાં મૂલક નામનો તૃતીયા વિભક્તિથી નિર્દેશ હોવાથી તૃતીયોક્ત મૂલક નામને આ સૂત્રથી ઉપદંશમ્ સ્વરૂપ કૃદન્તની સાથે તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી મૂલકોપદંશં મુક્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિત્ય સમાસ થતો ન હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં મૂલકેનોપદંશં મુક્તે આવું વાક્ય રહે છે. અર્થ - મૂળને દાંત વડે કાપીને ખાય છે. ણમ્ પ્રત્યયાન્ત નામ અવ્યય છે - એ યાદ રાખવું. ॥૫૦॥

નજ્ ૩/૧/૬૧//

નજ્ (ન) નામને નામની સાથે; અન્ય બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ન ગૌઃ અને ન સૂર્યં પશ્યન્તિ આ વિગ્રહમાં નજ્ (ન) નામને ગૌ અને સૂર્ય નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ. ‘૧૯૪૪ ૩-૨-૮’ થી સ્થાદિ વિભક્તિનો લોપ. ‘નજત્ ૩-૨-૧૨૫’ થી નજ્ ને અઞ્દેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી અગૌઃ અને અસૂર્યપશ્યા રાજદારાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં નજ્ત ૭-૩-૭૧ થી સમાસાન્ત પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે.) અર્થક્રમશઃ - ગાયથી ભિન્ન મહિષાદિ. સૂર્યને પણ ન જોનારી રાણીઓ.

અહીં સમજી લેવું જોઈએ કે ન સૂર્ય પश्यन्ति આ વિગ્રહમાં નજૂ ને સૂર્યની સાથે પરસ્પર વિશેષણવિશેષ્યભાવ નથી પરંતુ દૃશ્ ધાત્વર્થ ક્રિયાની સાથે વિશેષણ વિશેષ્યભાવ છે. તેથી નજૂ ને સૂર્ય નામની સાથે સામર્થ્યના અભાવમાં બહુલમ્ ના અધિકારથી સમાસ થાય છે... ઇત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું જોઈએ. 'અસૂર્યોઽ ૫-૧-૧૨૬' થી અસૂર્યપશ્યા: અહીં દૃશ્ ધાતુને ળ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થયું છે. (જુઓ સૂત્ર. ૫-૧-૧૨૬)

ન્યાયને જાણનારા જિજ્ઞાસુઓ વિચારશે તો સમજી શકશે કે આ સૂત્રથી વિહિત તત્પુરુષ સમાસનો અર્થ; તત્સમાસઘટક ઉત્તરપદાર્થના ભાવના અભાવવદ્ ડોય છે. અન્યોન્યાભાવ સ્થળે ધર્મનો અત્યન્તાભાવ જણાવવાનું તાત્પર્ય ડોય છે. તેથી સામાન્યથી ધર્મનો અત્યન્તાભાવ અને ધર્મીનો ભેદ - આ ભેને; તે સમનિયત હોવાથી એક મનાય છે. અગૌ: અહીં સમાસ ઘટક ઉત્તર પદાર્થના ભાવ સ્વરૂપ ગોત્વના અભાવથી યુક્ત સમાસાર્થ મહિષાદિ છે - એ સમજી શકાય છે. તાદૃશાભાવવત્ સમાસાર્થ ક્વચિત્ તત્સદૃશ; તદ્વિરોધિ; તદન્ય અને તદભાવ સ્વરૂપ ડોય છે. (તે સ્વરૂપે વિવક્ષિત ડોય છે.) દા.ત. અબ્રાહ્મણ: અસિત: અનગ્નિ: અને અવચનમ્ અહીં બ્રાહ્મણભિન્ન બ્રાહ્મણસદૃશ ક્ષત્રિયાદિ; શુક્લભિન્ન કૃષ્ણ વર્ણ; અગ્નિભિન્ન અન્ય વાયુ વગેરે અને વચનનો અભાવ આવો અનુક્રમે સમાસનો અર્થ છે. સર્વત્ર ઉત્તરપદ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્વરૂપ ઉત્તરપદાર્થભાવનો અભાવ છે જ - એ સ્પષ્ટ છે... ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૫૧॥

પૂર્વાઽપરાઽધરોત્તરમભિન્નેનાંશિના ૩/૧/૫૨॥

અંશ (એક ભાગ) વાચક પૂર્વ અપર અધર અને ઉત્તર નામને તેનાથી (અંશથી) અભિન્ન એવા અંશી (અવયવી - જેનો અંશ છે તે) વાચક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પૂર્વ: કાયસ્ય; અપર: કાયસ્ય; અધર: કાયસ્ય અને ઉત્તર: કાયસ્ય આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી પૂર્વ અપર અધર અને ઉત્તર નામને અંશી વાચક કાય નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વકાય: અપરકાય: અધરકાય: અને ઉત્તરકાય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - શરીરનો

પૂર્વભાગ. શરીરનો આગળનો ભાગ. શરીરનો નીચેનો ભાગ. શરીરનો ઉપરનો ભાગ. અભિન્નેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અંશ વાચક પૂર્વ અપર અધર અને ઉત્તર નામને તેનાથી અભિન્ન જ અંશીવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી પૂર્વ છાત્રાણામામન્ત્રયસ્વ અહીં અંશવાચક પૂર્વ નામને તેનાથી ભિન્ન અંશીવાચક છાત્ર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. પૂર્વ છાત્રથી બીજા છાત્રો ભિન્ન છે - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - વિદ્યાર્થીઓમાંના પૂર્વ વિદ્યાર્થીને બોલાવ. અંશિનેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્વ અપર અધર અને ઉત્તર આ અંશ વાચક નામને અભિન્ન અંશી વાચક જ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી પૂર્વો નામે: કાયસ્ય અહીં અવધિવાચક નામિ નામની સાથે અંશવાચક પૂર્વ નામને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - નામિથી શરીરનો પૂર્વ ભાગ. ॥૫૨॥

સાયાહનાદયઃ ૩/૧/૫૩॥

સાયાહન નામ છે આદિમાં જેના એવા સાયાહનાદિ ગણપાઠમાંના સાયાહન વગેરે નામોમાં અંશિ તત્પુરુષ સમાસ સાધુ મનાય છે. અહનઃ સાયમ્ અને દિનસ્ય મધ્યમ્ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી સાયમ્ અને મધ્ય નામને અનુક્રમે અહન્ અને દિન નામની સાથે અંશિ - તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પષ્ટિ વિભક્તિનો લોપ. સાયાહન નામને 'સર્વાશસદ્ધ્યાં ૭-૩-૧૧૮' થી સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યય. તેમ જ તે સૂત્રથી અહન્ નામને અહન આદેશ. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અહન ના અન્ત્ય અ નો લોપ. આ સૂત્રમાં સાય આવો પાઠ હોવાથી સાયમ્ ના મ્ નો લોપ... તેમ જ 'લોકમ્પૂર્ણમધ્યન્દિ ૩-૨-૧૧૩' થી નિપાતન કર્યું હોવાથી મધ્ય નામના અન્તે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી સાયાહનમ્ અને મધ્યન્દિનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દિવસનો સાંજનો ભાગ. દિવસનો મધ્યભાગ. આ સૂત્ર તેમ જ પૂર્વ સૂત્ર ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસનો બાધ કરે છે. - એ સમજી લેવું. ॥૫૩॥

समंश्चोद्ध नवा ३/१/५४॥

સમાન (સરખા) અંશવાચક અર્ધનામને; તેનાથી અભિન્ન અંશિવાચક નામની સાથે વિકલ્પથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પિપ્પલ્યા અર્ધમ્ આ વિગ્રહમાં અર્ધ નામને પિપ્પલી નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્ધપિપ્પલી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અંશિતત્પુરુષ સમાસ ન થાય ત્યારે 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી પિપ્પલીનામને અર્ધ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પિપ્પલ્યર્ધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પિપ્પલી - પિપ્પરનો સરખો અર્ધભાગ. સમેશંસ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાન જ અંશવાચક અર્ધ નામને; તેનાથી અભિન્ન અંશિવાચક નામની સાથે વિકલ્પથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી ગ્રામસ્યાર્ધઃ આ વિગ્રહમાં અસમાન (સરખો નહીં) અંશવાચક અર્ધ નામને તેનાથી અભિન્ન 'અંશિવાચક ગ્રામ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. જેથી 'ષષ્ઠ્યયં ૩-૧-૭૬' થી ગ્રામ નામને અર્ધ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગ્રામાર્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગામનો (લગભગ) અર્ધ ભાગ. સમાન અંશવાચક અર્ધ નામ નપુંસક લિંગમાં વપરાય છે. અને ન્યૂનાધિક - અસમાન અંશવાચક અર્ધ નામ પુલ્લિંગમાં વપરાય છે. - એ યાદ રાખવું. ॥૫૪॥

जरत्यादिभिः ३/१/५५॥

અંશ (અસમાન) વાયક અર્ધ નામને જરત્યાદિ ગણપાઠમાંના અભિન્ન અંશિવાયક જરતી વગેરે નામની સાથે વિકલ્પથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. જરત્યા અર્ધઃ અને ઉક્તસ્યાર્ધઃ આ વિગ્રહમાં અર્ધ નામને જરતી અને ઉક્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી અંશિતત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્ધજરતી અને અર્ધોક્તમ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અંશિતત્પુરુષ

સમાસ ન થાય ત્યારે 'ષષ્ઠ્યયલાઽ ૩-૧-૭૬' થી જરતી અને ઉક્ત નામને અદ્ધર્ધ નામની સાથે ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી જરત્યદ્ધર્ધઃ અને ઉક્તાદ્ધર્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વૃદ્ધાનો અદ્ધર્ધભાગ. કહેલાનો અદ્ધર્ધભાગ. ॥ ૫૫॥

દ્વિ - ત્રિ - ચતુષ્પૂરણાઽગ્રાદયઃ ૩/૧/૭૬॥

પૂરણપ્રત્યયાન્ત દ્વિ ત્રિ અને ચતુર નામને તેમ જ અગ્રાદિ ગણપાઠમાંના અગ્ર વગેરે નામને તેનાથી અભિન્ન અંશિવાચક નામની સાથે વિકલ્પથી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ભિક્ષાયા દ્વિતીયમ્; ભિક્ષાયાસ્તૃતીયમ્; ભિક્ષાયાસ્તુર્યમ્; હસ્તસ્યાગ્રમ્ અને પાદસ્ય તલમ્ આ વિગ્રહમાં પૂરણપ્રત્યયાન્ત દ્વિ ત્રિ અને ચતુર નામને ભિક્ષા નામની સાથે, અગ્ર નામને હસ્ત નામની સાથે અને તલ નામને પાદ નામની સાથે આ સૂત્રથી અંશિ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે દ્વિતીયભિક્ષાઃ તૃતીયભિક્ષાઃ તુર્યભિક્ષાઃ અગ્રહસ્તઃ અને તલપાદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અંશિતત્પુરુષ સમાસ ન થાય ત્યારે ભિક્ષા નામને દ્વિતીય તૃતીય અને તુર્ય નામની સાથે; હસ્ત નામને અગ્ર નામની સાથે અને પાદ નામને તલ નામની સાથે 'ષષ્ઠ્યયલાઽ ૩-૧-૭૬' થી ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ભિક્ષાદ્વિતીયમ્; ભિક્ષાતૃતીયમ્; ભિક્ષાતુર્યમ્; હસ્તાગ્રમ્ અને પાદતલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ભિક્ષાનો બીજો ભાગ. ભિક્ષાનો ત્રીજો ભાગ. ભિક્ષાનો ચોથો ભાગ. હાથનો અગ્ર ભાગ. પગનો તલભાગ.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સૂત્રમાં નિત્ય નો અધિકાર ચાલુ ન હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં વાક્ય તો સિદ્ધ જ છે. પરંતુ વા ની અનુવૃત્તિ વિકલ્પપક્ષમાં ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસની પ્રાપ્તિ માટે છે. તેથી 'તૃપ્તાર્થ - પૂરણાઽ ૩-૧-૮૫' થી ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ થવા છતાં વિકલ્પપક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ॥ ૫૬॥

એકવચનાન્ત કાલ વાચક નામને; તેમ જ દ્વિગુ સમાસનો વિષય હોય તો સામાન્યથી (એક - દ્વિ - બહુવચનાન્ત) કાલ વાચક નામને મેય વાચક (માપવા યોગ્યાર્થક) નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. માસો જાતસ્ય આ વિગ્રહમાં એકવચનાન્ત કાલ વાચક માસ નામને મેયવાચક જાત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ. 'ૐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ.... વગેરે કાર્ય થવાથી માસજાત: આવો પ્રયોગ થાય છે. દ્વિગૌ (દ્વિગુના વિષયમાં) - એકો માસો જાતસ્ય અને દ્વે અહની સુપ્તસ્ય આ વિગ્રહમાં એક નામને માસ નામની સાથે અને દ્વિ નામને અહન્ નામની સાથે અનુક્રમે તેનાથી પરમાં જાત અને સુપ્ત ઉત્તરપદ હોવાથી 'સદ્ધ્યા સમાહેરે ચં ૩-૧-૧૯' થી દ્વિગુ સમાસના વિષયમાં આ સૂત્રથી એક અને માસ નામને જાત નામની સાથે તેમ જ દ્વિ અને અહન્ નામને સુપ્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ. 'ૐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. દ્વ્યહન્ નામને 'સર્વાશં ૭-૩-૧૧૮' થી અટ્ (અ) પ્રત્યય; અહન્ ને અહન આદેશ. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અહન ના અન્ત્ય અ નો લોપ..... વગેરે કાર્ય થવાથી એકમાસજાત: અને દ્વ્યહનસુપ્ત: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે મેયવાચક જાતાદિ નામાર્થ કાલવાચક માસાદિ નામાર્થનું વિશેષણ હોવા છતાં શબ્દશક્તિસ્વભાવથી જ એકમાસજાત અથવા માસજાત વગેરે નામોના લિઙ્ગ સંખ્યાદિ; જાતાદિ (મેયવાચિ) નામોના લિઙ્ગ સંખ્યાદિની જેમ મનાય છે. તેથી માસો જાતાયા ઇતિ માસજાતા વગેરે પ્રયોગો થાય છે. માસો જાતો ડસ્ય આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિસમાસાદિ કાર્યથી પણ માસજાત વગેરે પ્રયોગો થઈ શકતા હોવા છતાં, આ સૂત્રનું જે પ્રયોજન છે - તે અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. અર્થક્રમશ: - જન્મેલાનો એક માસ. જન્મેલાનો એક માસ. સુતેલાના બે દિવસ. અર્થાદ્ એક મહિના પૂર્વે જન્મેલો. એક મહિના પૂર્વે જન્મેલો. બે દિવસથી ઉંઘેલો. કાલ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મેય વાચક નામની સાથે એકવચનાન્ત કાલવાચક જ નામને તેમ જ દ્વિગુ સમાસના વિષયમાં સામાન્યતઃ કાલવાચક જ નામને તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી દ્રોણો ધાન્યસ્ય આ વિગ્રહમાં મેય વાચક ધાન્ય નામની સાથે; દ્રોણ નામને તે નામ કાલવાચક ન હોવાથી આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી.

અર્થ - ધાન્યને માપવાનું સાધન દ્રોણ. (દશસેર). આ સૂત્રમાં અંશ વાચક નામ અને અંશ વાચકનામની અનુવૃત્તિ ન હોવાથી તત્સમ્બદ્ધ વા ની પણ અનુવૃત્તિ નથી. ॥૫૭॥

સ્વયં - સામી ક્તેન ૩/૧/૬૮॥

સ્વયમ્ અને સામિ આ અવ્યયને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. સ્વયમ્ ધૌતમ્ અને સામિ કૃતમ્ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી સ્વયમ્ અવ્યયને ધૌત નામની સાથે અને સામિ અવ્યયને કૃત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વયંધૌતમ્ અને સામિકૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સમાસ થવાથી એકપદ બને છે. તેથી તેને યથાસંભવ તદ્દધિત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પોતે ધોએલું. અડધું કરેલું. ક્તેનેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વયમ્ અને સામિ અવ્યયને ક્ત પ્રત્યયાન્ત જ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી સ્વયં કૃત્વા અહીં કૃત્વા નામ ક્ત પ્રત્યયાન્ત ન હોવાથી તેની સાથે સ્વયમ્ અવ્યયને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - પોતે કરીને. ॥૬૮॥

દ્વિતીયા ચ્વદ્વા ક્ષેપે ૩/૧/૬૯॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત ચ્વદ્વા નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. સમાસ વિના ક્ષેપ - નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન થતો નથી. તેથી અહીં નિત્ય જ સમાસ થાય છે. દ્વિતીયાન્ત ચ્વદ્વા નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત આરૂઢ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ચ્વદ્વારૂઢો જાત્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખાટલા ઉપર બેસેલો લુચ્ચો - નીચ. ક્ષેપ इति કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ

નિન્દા - અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ દ્વિતીયાન્ત ઘટ્વા નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે તેથી ઘટ્વામારુઢઃ પિતા ઽ ધ્યાપયતિ અહીં નિન્દા - અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી દ્વિતીયાન્ત ઘટ્વા નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત આરુઢ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - ખાટલામાં બેસીને પિતા ભણાવે છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે પલંગ અથવા આચાર્યના આસનને ખટ્વા કહેવાય છે. અધ્યયન કરીને ગુર્વાદિકની અનુજ્ઞાપૂર્વક ઘટ્વા માં બેસવું જોઈએ. અન્યથા ખટ્વારોહણને ઉત્પથપ્રસ્થાન કહેવાય છે. ઉપલક્ષણથી ઉત્પથપ્રસ્થાનમાત્રને ઘટ્વારોહણ કહેવાય છે. જે નિન્દા - ક્ષેપનો વિષય બને છે. ॥૫૯॥

કાલઃ ૩/૧/૬૦॥

દ્વિતીયા વિભક્તયન્ત કાલવાચક નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. રાત્રિમારુઢઃ અને અહરતિસૃતાઃ આ વિગ્રહમાં કાલવાચક દ્વિતીયાન્ત રાત્રિ અને અહન્ નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત આરુઢ અને અતિસૃત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી રાત્ર્યારુઢઃ અને અહરતિસૃતાઃ ('રો લુપ્પરિ ૨-૧-૭૫' થી અહન્ ના ન્ ને ર્ આદેશ.) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - રાત્રે ચઢ્યા. દિવસે ચાલ્યા. આ સૂત્ર વ્યાપ્તિરૂપ અર્થ ગમ્યમાન ન હોય તો જ સમાસનું વિધાન કરે છે. વ્યાપ્તિરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સૂ.નં. ૩-૧-૬૧ થી સમાસ વિહિત છે... ઇત્યાદિ અહીં વિચારવું જોઈએ. ॥૬૦॥

વ્યાપ્તૌ ૩/૧/૬૧॥

ગુણ ક્રિયા અને દ્રવ્યની સાથેના દ્રવ્યના અત્યન્ત સંયોગને (સંબંધને) વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. એ વ્યાપ્તિ રૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કાલ અને

અધ્વ વાચક ગૌણ નામને 'કાલાઽધ્વનો વ્યાપ્તૌ ૨-૨-૪૨' થી દ્વિતીયા વિભક્તિનું વિધાન કર્યું છે. વ્યાપ્તિમાં વિહિત એ દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામને વ્યાપક વાચક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. આ સૂત્રનું પૃથગ્ નિર્માણ હોવાથી તૈન ની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં નથી. મુહૂર્ત સુખમ્; ક્ષણં પાઠઃ અને દિનં ગુહઃ આ વિગ્રહમાં વ્યાપ્ત્યર્થમાં વિહિત દ્વિતીયાન્ત કાલ વાચક મુહૂર્ત ક્ષણ અને દિન નામને અનુક્રમે વ્યાપકવાચક સુખ (ગુણ); પાઠ (ક્રિયા) અને ગુહ (દ્રવ્ય) નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી મુહૂર્તસુખમ્ ક્ષણપાઠઃ અને દિનગુહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - મુહૂર્ત સુધી સુખ. ક્ષણભર પાઠ. આખો દિવસ ગોળ. વ્યાપ્તાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યાપ્તિ સ્વરૂપ જ અર્થમાં વિહિત દ્વિતીયાન્ત કાલ વાચક નામને વ્યાપકવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પરંતુ આ સૂત્રના અભાવમાં પૂર્વ (૩-૧-૬૦) સૂત્રથી દ્વિતીયાન્ત માત્ર કાલવાચક નામને નામમાત્રની (ક્તાન્ત અક્તાન્ત નામની) સાથે તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તેથી માસં પૂરકો યાતિ અહીં 'કર્મણિ ૨-૨-૪૦' થી વિહિત દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત માસ સ્વરૂપ કાલવાચક નામને પૂરક નામની સાથે આ સૂત્રથી (પૂર્વ સૂત્રથી) તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અન્યથા આ સૂત્રના અભાવમાં પૂર્વ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસનો પ્રસંગ આવત - એ સમજી શકાય છે, અર્થ - મહિનો પૂર્ણ કરવા જાય છે. ॥૬૧॥

શ્રિતાદિભિઃ ૩/૧/૬૨॥

દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામને શ્રિતાદિ ગણપાઠમાંના શ્રિત વગેરે નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ધર્મ શ્રિતઃ અને શિવં ગતઃ આ વિગ્રહમાં દ્વિતીયાન્ત ધર્મ અને શિવ નામને શ્રિત અને ગત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ધર્મશ્રિતઃ અને શિવગતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ધર્મ કર્યો. મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો. ॥૬૨॥

પ્રાપ્તાઽસપન્નો તયાચ્ચ ૩/૧/૬૩॥

પ્રાપ્ત અને આપન્ન આ પ્રથમાન્ત નામને દ્વિતીયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. સમાસના યોગમાં પ્રાપ્ત અને આપન્ન નામના અન્ત્યવર્ણને અ આદેશ થાય છે. જીવિકાં પ્રાપ્તા અને જીવિકામાપન્ના આ વિગ્રહમાં દ્વિતીયાન્ત જીવિકા નામની સાથે પ્રથમાન્ત પ્રાપ્તા અને આપન્ના નામને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ. ‘પ્રથમોક્તં પ્રાક્ ૩-૧-૧૪૮’ થી પ્રાપ્તા અને આપન્ના નામનો સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ. સમાસના યોગમાં આ સૂત્રથી પ્રાપ્તા અને આપન્ના નામના આ ને અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાપ્તજીવિકા અને આપન્નજીવિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. જીવિકાં પ્રાપ્તા ઇત્યાદિ સ્થળે યદપિ ‘શ્રિતાદિભિઃ ૩-૧-૬૨’ થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી જીવિકાપ્રાપ્તા ઇત્યાદિ પ્રયોગ થાય છે. પરંતુ પ્રાપ્ત અને આપન્ન નામનો સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ થાય - એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. અ ના વિધાનનું પ્રયોજન સ્ત્રીલિંગમાં છે. અર્થ - (બંન્નેનો) - આજીવિકા પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રી. ॥ ૬૩॥

ઈષદ્ ગુણવચનૈઃ ૩/૧/૬૪॥

ઈષદ્ અવ્યયને ગુણવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. જે શબ્દો ગુણને સમજાવીને તેના સંબંધથી ગુણીને સમજાવે છે - એવાંશબ્દોને ગુણવાચક શબ્દો કહેવાય છે. ઈષત્ પિઙ્ગલઃ અને ઈષદ્ રક્તઃ આ વિગ્રહમાં ઈષદ્ અવ્યયને ગુણવાચક પિઙ્ગલ અને રક્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઈષત્પિઙ્ગલઃ અને ઈષદ્રક્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પિઙ્ગલ અને રક્ત નામો ગુણ અને ગુણી ઉભયને સમજાવતા હોવાથી ગુણવાચક કહેવાય છે. અર્થક્રમશઃ - સ્થેજ પિઙ્ગલવર્ણવાળો. સ્થેજ લાલ વર્ણવાળો. ગુણવચનૈરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈષદ્ અવ્યયને ગુણવાચક જ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી ઈષદ્ ગાર્ગ્યઃ અહીં ગાર્ગ્ય નામ ગુણવાચક ન હોવાથી તેની સાથે ઈષદ્ અવ્યયને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - ગુણરહિત ગાર્ગ્ય. ॥ ૬૪॥

તૃતીયા તત્કૃતૈઃ ૩/૧/૬૫॥

તૃતીયાન્ત નામને તે - તૃતીયાન્ત નામના અર્થથી કરેલા ગુણવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ સંમાસ થાય છે. શઙ્કુલયા (કૃતઃ) ખણ્ડઃ અને મદેન પટુઃ આ વિગ્રહમાં તૃતીયાન્ત શઙ્કુલા અને મદ નામને તદ્દર્થથી કરેલા ગુણવાચક ખણ્ડ અને પટુ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી શઙ્કુલાખણ્ડઃ અને મદપટુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સુડીથી કરેલો ટુકડો. મદથી હોશીયાર. અહીં લઘુત્વ અને તદ્દવિશિષ્ટ વાચક ખણ્ડ નામ ગુણવાચક છે તેમ જ પટુત્વ અને તદ્દવિશિષ્ટ વાચક પટુ નામ ગુણવાચક છે. લઘુત્વ શઙ્કુલાથી કરેલ છે અને પટુત્વ મદથી કરેલ છે. તેથી તે તૃતીયાન્તાર્થથી વિહિત છે - એ સમજી શકાય છે. તત્કૃતૈરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૃતીયાન્ત નામને તદ્દર્થથી જ કરેલા ગુણના વાચક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી અક્ષણા કાણઃ અહીં કાણ નામ કાણત્વ અને કાણનું વાચક હોવાથી ગુણવાચક હોવા છતાં તે ગુણ; તૃતીયાન્તનામાર્થ આંખથી કરેલો ન હોવાથી તૃતીયાન્ત અક્ષિ નામને ગુણવાચક કાણ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - આંખથી કાણો. ગુણવચનૈરિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૃતીયાન્ત નામને તૃતીયાન્ત પદાર્થથી કરેલા ગુણના વાચક જ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી દધ્ના પટુઃ પાટવમિત્યર્થઃ અહીં પટુ નામ માત્ર ગુણનું જ વાચક છે. પરન્તુ ગુણીનું વાચક નથી, તેથી અહીં પટુ નામ ગુણવાચક ન હોવાથી તેની સાથે તૃતીયાન્ત દધિ નામને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - દહીંથી હોશિયારી. ॥ ૬૫॥

ચતસ્રાદર્ધમ્ ૩/૧/૬૬॥

તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત અદર્ધ નામને અદર્ધ પદાર્થથી કરેલા અર્થવાચક (સંજ્ઞ્યાવાચક) ચતસૃ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. અદર્ધને

(કૃતા:) ચતસ્રઃ (માત્રા:) આ વિગ્રહમાં અર્ધ નામને ચતસુ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ આદિ કાર્ય થવાથી અર્ધચતસ્રો માત્રા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અડધાથી પૂરી કરેલી ચાર માત્રા. ચતસ્રેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત અર્ધનામને; તદર્થથી કરેલા અર્થવાચક ચતસુ નામની જ સાથે (સામાન્યતઃ ચતુર્ નામની સાથે નહીં) તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી અર્ધેન કૃતાશ્ચત્વારો દ્રોણાઃ અહીં આ સૂત્રથી અર્ધ નામને ચતુર્ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થતું નથી. અર્થ - અડધાથી કરેલા ચાર દ્રોણ. ॥૬૬॥

ऊनार्थपूर्वाद्यैः ३/१/६७॥

તૃતીયાન્ત નામને ऊनार्थક નામની સાથે અને પૂર્વાદિ ગણપાઠમાંના પૂર્વ વગેરે નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. માષેણોનમ્; માષેણ વિકલમ્; માસેન પૂર્વઃ અને માસેનાવરઃ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી તૃતીયાવિભક્ત્યન્ત માષ નામને ऊनार्थક ऊन અને વિકલ નામની સાથે અને માસ નામને પૂર્વ અને અવર નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી માષોનમ્; માષવિકલમ્; માસપૂર્વઃ; અને માસાવરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- એક માસાથી ન્યૂન. એક માસાથી ન્યૂન. (૧૨ માસાનો ૧ તોલો) એક મહિનાથી મોટો. એક મહિનાથી નાનો. ॥૬૭॥

कारकं कृता ३/१/६८॥

કારક વાચક (અર્થાત્ કર્તૃ અને કરણવાચક) તૃતીયાન્ત નામને કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. આત્મના કૃતમ્ નચૈર્નિર્નિન્નઃ;

કાકેન પેયા અને બાષ્પૈશ્છેદ્યાનિ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી કર્તૃ વાચક આત્મન્
 નામને કૃત્ પ્રત્યયાન્ત કૃત્ નામની સાથે અને કરણ વાચક નલ્ નામને કૃત્
 પ્રત્યયાન્ત નિર્ભિન્ન નામની સાથે તેમજ આ સૂત્રમાં પણ બહુલમ્ નો અધિકાર
 હોવાથી સ્તુતિ રૂપ અર્થમાં કર્તૃ વાચક કાક નામને કૃત્ પ્રત્યયાન્ત પેયા નામની
 સાથે અને નિન્દાર્થમાં કરણવાચક બાષ્પ નામને છેદ્ય નામની સાથે આ સૂત્રથી
 તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી આત્મકૃતમ્; નલ્નિર્ભિન્નઃ, કાકપેયા નદી અને
 બાષ્પછેદ્યાનિ તૃણાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પોતે કરેલું. નખોથી
 ફાડેલો. કાગડાથી પીવા યોગ્ય નદી અર્થાત્ પુષ્કળ પાણીથી પરિપૂર્ણ નદી. બાષ્પ
 (વાફ) થી પણ છેદવા યોગ્ય તૃણ અર્થાત્ સાવ પોચું પડી ગયેલું તૃણ.
 સ્તુતિર્નિંદામાં પ્રાયઃ કૃત્ય પ્રત્યય સ્વરૂપ કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સમાસ
 થાય છે - એ યાદ રાખવું. કારકમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ કારક વાચક જ તૃતીયાન્ત નામને કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ
 સમાસ થાય છે તેથી વિદ્યયોષિતઃ અહીં તૃતીયાન્ત વિદ્યા નામને તે નામ સૂ.નં.
 ૨-૨-૧ માં જણાવ્યા મુજબ કારકવાચક ન હોવાથી કૃત્પ્રત્યયાન્ત ઓષિત નામની
 સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - વિદ્યાના કારણે રહેલો
 છે. ॥૬૮॥

નવિંશત્યાદિનૈકોઽચ્ચાન્તઃ ૩/૧/૬૧॥

તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત એક નામને નવિંશત્યાદિ ગણપાઠમાંના
 નવિંશતિ વગેરે નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે અને ત્યારે એક શબ્દના
 અન્તમાં અદ્ નો આગમ થાય છે. એકેન-નવિંશતિઃ અને એકેન ન ત્રિંશત્ આ
 વિગ્રહમાં તૃતીયાન્ત એક નામને નવિંશતિ અને નત્રિંશત્ નામની સાથે આ સૂત્રથી
 તત્પુરુષ સમાસ અને એક શબ્દના અન્તમાં અદ્ નો આગમ. 'લુગસ્યા ૦ ૨-૧-
 ૧૧૩' થી પ્રાપ્ત પણ એક નામના અન્ત્ય અ નો લોપ; અદ્ ના વિધાનના કારણે
 થતો નથી. અન્યથા અદ્ ના સ્થાને દ્ નું જ વિધાન કર્યું હોત. 'તૃતીય ૦ ૧-
 ૩-૧' થી અદ્ ના દ્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી એકાન્નવિંશતિઃ અને

एकाद्वનत्रिंशत् आवो प्रयोग थाय છે. વિકલ્પપક્ષમાં દ્વ ને ન્ આદેશ ન થાય ત્યારે
 એકાદ્વનવિંશતિઃ અને એકાદ્વનત્રિંશત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ -
 ઓગણીસ. ઓગણત્રીસ. નવિંશતિ આ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી અહીં ન ને 'નજત્
 ૩-૨-૧૨૫' થી ઝ આદેશ થતો નથી - એ યાદ રાખવું. ॥૬૯॥

ચતુર્થી પ્રકૃત્યા ૩/૧/૭૦॥

પ્રકૃતિ અર્થાત્ પરિણામિકારણ વાચક નામની સાથે ચતુર્થ્યન્ત
 (વિકારવાચક) નામને તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. યૂપાય દારુ આ વિગ્રહમાં પ્રકૃતિ
 વાચક દારુ નામની સાથે વિકારી (કાર્ય) વાચક ચતુર્થ્યન્ત યૂપ નામને આ સૂત્રથી
 તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી યૂપદારુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - યજ્ઞના
 સ્તમ્ભ માટેનું લાકડું. પ્રકૃત્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 ચતુર્થ્યન્ત નામને પ્રકૃતિવાચક જ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી
 રન્ધનાય સ્થાલી અહીં સ્થાલી નામ પ્રકૃતિવાચક ન હોવાથી ચતુર્થ્યન્ત રન્ધન નામને
 સ્થાલી નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - રાંધવા માટેની
 થાળી. ॥૭૦॥

હિતાદિભિઃ ૩/૧/૭૧॥

ચતુર્થ્યન્ત નામને હિતાદિ ગણપાઠમાંના હિત વગેરે નામની સાથે
 તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ગોખ્યો હિતમ્ અને ગોખ્યઃ સુખમ્ આ વિગ્રહમાં ગો નામને હિત
 અને સુખ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગોહિતમ્ અને ગોસુખમ્
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ગાયો માટે હિતકર. ગાયો માટે સુખકર. ॥૭૧॥

ચતુર્થ્યન્ત નામને ચતુર્થી નો અર્થ - (માટે) છે અર્થ જેનો એવા અર્થ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પિત્રે (પયઃ) અને આતુરાય (યવાગૂઃ) આ અર્થમાં પિતૃ નામને અને આતુર નામને ચતુર્થ્યર્થ અર્થ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી પિત્ર્યર્થ પયઃ અને આતુરાર્થ યવાગૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પિતા માટે દુધ. માંદા માટે જવની રાબ વગેરે. અર્થ શબ્દનો અર્થ (માટે); ચતુર્થી વિભક્તિ દ્વારા અભિહિત થતો હોવાથી અર્થ શબ્દનો પ્રયોગ વિગ્રહ વાક્યમાં શક્ય નથી. તેથી આ સૂત્રથી વિહિત તત્પુરુષ સમાસ નિત્ય સમાસ છે - એ યાદ રાખવું. સમાસનું લિંગ; વાચ્યભૂત અન્યપદ્યર્થનું જે લિંગ છે તે મુજબ જ; લિંગાનુશાસનમાં જણાવ્યું છે. તદર્થાર્થેનેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચતુર્થ્યન્ત નામને ચતુર્થ્યર્થક જ અર્થ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી પિત્રેડર્થઃ અહીં ધનાર્થક અર્થ નામની સાથે (અર્થાદ્ એ નામ ચતુર્થ્યર્થક ન હોવાથી) ચતુર્થ્યન્ત પિતૃ નામને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - પિતા માટે ધન. ॥૭૨॥

પઞ્ચમી ભયાદૈઃ ૩/૧/૭૩॥

પઞ્ચમ્યન્ત નામને ભયાદિ ગણપાઠમાંના ભય વગેરે નામની સાથે એકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. વૃકાદ્ ભયમ્ અને વૃકાદ્ મીરુઃ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી પઞ્ચમ્યન્ત વૃક નામને ભય અને મીરુ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી વૃકભયમ્ અને વૃકમીરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વાઘથી ભય. વાઘથી ડરનારો. ॥૭૩॥

તેનાડસત્ત્વે ૩/૧/૭૪//

સ્તોકાદિ - અસત્ત્વ વાચક નામને 'સ્તોકાલ્પ૦ ૨-૨-૭૯' થી અને દૂરાર્થકાદિ - અસત્ત્વ વાચક નામને 'અસત્ત્વારાદર્થા૦ ૨-૨-૧૨૦' થી પઞ્ચમી વિહિત છે. આ પઞ્ચમીને અસત્ત્વ વૃત્તિ પઞ્ચમી કહેવાય છે. અસત્ત્વ વૃત્તિ પઞ્ચમ્યન્ત નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. સ્તોકાદ્ મુક્તઃ અને અલ્પાદ્ મુક્તઃ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી અસત્ત્વવાચક પઞ્ચમ્યન્ત સ્તોક અને અલ્પ નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત મુક્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પઞ્ચમીના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. પરન્તુ 'અસત્ત્વે ડસે: ૩-૨-૧૦' થી તેનો નિષેધ થવાથી સ્પાદિ કાર્ય બાદ સ્તોકાન્મુક્તઃ અને અલ્પાન્મુક્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - થોડાથી મુક્ત. થોડાથી મુક્ત. અસત્ત્વ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસત્ત્વવૃત્તિ જ પઞ્ચમ્યન્ત નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી સ્તોકાદ્ બદ્ધઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. કારણકે સૂ.નં. '૨-૨-૭૯ માં જણાવ્યા મુજબ સ્તોક નામ અસત્ત્વવાચક ન હોવાથી તેને 'હેત્વર્થેસ્તૃતીયા૦ ૨-૨-૧૧૮' થી પઞ્ચમી વિભક્તિ થયેલી છે. તેથી આ સૂત્રથી સ્તોક નામને બદ્ધ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - થોડા દ્રવ્યથી બન્ધાએલો. અહીં સમાસનું ફલ; ઐક્યપદના કારણે તદ્દિધત પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ વગેરે છે. ॥૭૪॥

પરઃશતાદિ ૩/૧/૭૫//

પરઃશત... ઇત્યાદિ પઞ્ચમી તત્પુરુષ સમાસનું નિષ્પાતન કરાય છે. શતાત્ પરે અને સહસ્રાત્ પરે આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી શત અને સહસ્ર નામને પર નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી નિષ્પાતનના કારણે સમાસમાં પર નામનો પૂર્વ પ્રયોગ. પર નામના અન્તમાં સ્ નો આગમ.... વગેરે કાર્ય થવાથી પરઃશતાઃ અને પરઃસહસ્રાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સોથી અધિક. હજારથી અધિક. ॥૭૫॥

સ્વ-સ્વામિભાવાદિ સમ્બન્ધ વિશેષ સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં 'શેષે ૨-૨-૮૧' થી ષષ્ઠી વિભક્તિ વિહિત છે. આ ષષ્ઠી યત્ન અને અયત્ન કૃત ભેદથી બે પ્રકારની છે. 'નાથ: ૨-૨-૧૦' ઇત્યાદિ સૂત્રથી કર્મદ્વિ કારકત્વની અવિવક્ષા કરવાથી અર્થાદ્ વિવક્ષાતઃ કારકાણિ આ ન્યાયની સહાય વિના તે તે સૂત્રથી કર્મદ્વિ કારકત્વની અવિવક્ષા કરવાથી તાદૃશ કારકત્વની વિવક્ષાના અભાવમાં 'શેષે ૨-૨-૮૧' થી થનારી ષષ્ઠી વિભક્તિને યત્નકૃત શેષષ્ઠી કહેવાય છે. માત્ર તાદૃશનિયમથી કારકત્વની અવિવક્ષા કરવાથી અર્થાત્ તે તે સૂત્રથી તાદૃશ કારકત્વની અવિવક્ષા ન કરવાથી તાદૃશ કારકત્વની વિવક્ષાના અભાવમાં 'શેષે ૨-૨-૮૧' થી જ થનારી ષષ્ઠી વિભક્તિને અયત્નકૃત શેષષ્ઠી કહેવાય છે.

ऐकार्थ्यं गम्यमानं હોય તો અયત્નકૃત શેષ ષષ્ઠ્યન્ત નામને નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. રાજ્ઞઃ પુરુષઃ આ વિગ્રહમાં તાદૃશ ષષ્ઠ્યન્ત રાજન્ નામને પુરુષ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી રાજપુરુષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાજસમ્બન્ધી પુરુષ. અયત્નાદ્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શેષ અયત્નકૃત જ, ષષ્ઠ્યન્ત નામને નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી સર્પિષો નાથિતમ્ અહીં 'નાથ: ૨-૨-૧૦' થી કર્મકારકત્વની અવિવક્ષામાં સર્પિષ્ નામને 'શેષે ૨-૨-૮૧' થી ષષ્ઠી વિહિત હોવાથી યત્નકૃત શેષષષ્ઠ્યન્ત સર્પિષ્ નામને નાથિત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - ઘીં મને મળે એવી ઇચ્છા કરી. શેષ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તાદૃશ શેષાર્થમાં જ વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત નામને નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી ગવાં કૃષ્ણા સમ્પન્નકીરા આ અર્થમાં; ષષ્ઠ્યન્ત ગો નામને કૃષ્ણા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. કારણ કે અહીં ગો નામને 'સપ્તમી ચાડવિં ૨-૨-૧૦૧' થી નિર્ધારણમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ છે. 'શેષે ૨-૨-૮૧' થી નથી થઈ. તેથી આ સૂત્રથી અહીં સમાસ થતો નથી. અર્થ - ગાયોમાં કાળી ગાય અધિક દુધવાળી હોય છે... ઋદ્ધસ્ય રાજ્ઞઃ પુરુષાઃ, દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્, સઙ્ઘસ્ય ભદ્રં મૂયાત્... ઇત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી સમાસ કેમ થતો નથી અથવા કેમ થાય

છે... એ ભણાવનાર પાસેથી બરાબર સમજી લેવું. ॥૭૬॥

કૃતિ ૩/૧/૭૭॥

‘કર્મણિ કૃતઃ ૨-૨-૮૩’ થી અને ‘કર્ત્તરિ ૨-૨-૮૬’ થી વિહિત ષષ્ઠી વિભક્તિને કૃન્નિમિત્તષષ્ઠી કહેવાય છે. એ કૃન્નિમિત્તષષ્ઠ્યન્ત નામને; નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. સર્પિષો જ્ઞાનમ્ અને ગણધરસ્યોક્તિઃ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે ‘કર્મણિ કૃતઃ ૨-૨-૮૩’ અને ‘કર્ત્તરિ ૨-૨-૮૬’ થી વિધાન કરાએલી ષષ્ઠી વિભક્ત્યન્ત સર્પિષ્ અને ગણધર નામને; અનુક્રમે જ્ઞાન અને ઉક્તિ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્પિર્જ્ઞાનમ્ અને ગણધરોક્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ધીનું જ્ઞાન. ગણધરભગવન્તનું કથન. ॥૭૭॥

યાજ્ઞકાદિભિઃ ૩/૧/૭૮॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને યાજ્ઞકાદિ ગણપાઠમાંના યાજ્ઞક વગેરે નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. બ્રાહ્મણાનાં યાજ્ઞકઃ અને ગુરોઃ પૂજકઃ આ વિગ્રહમાં ષષ્ઠ્યન્ત બ્રાહ્મણ અને ગુરુ નામને અનુક્રમે યાજ્ઞક અને પૂજક નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મણયાજ્ઞકઃ અને ગુરુપૂજકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - યજ્ઞ કરતા બ્રાહ્મણોને પ્રેરણા કરનારો. ગુરુની પૂજા કરનારો. બ્રાહ્મણયાજ્ઞકઃ ઇત્યાદિ સ્થળે યદ્યપિ ‘કૃતિ ૩-૧-૭૭’ થી સમાસની પ્રાપ્તિ છે. પરન્તુ ‘કર્મજા તૃચા ચ ૩-૧-૮૩’ થી તેનો નિષેધ થવાથી સમાસના વિધાન માટે આ સૂત્રનું તેના (૩-૧-૮૩ ના) અપવાદ રૂપે પ્રણયન છે. સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ આકૃતિગણ ના નિર્દેશ માટે છે. તેથી તુલ્યાર્થક નામોની સાથે

પણ ષષ્ટ્યન્ત નામને યથાપ્રયોગ આ સૂત્રથી જ તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. દા.ત.
ગુરુસદૃશઃ ગુરુસમઃ... ઇત્યાદિ. ॥૭૮॥

પત્તિ - રથૌ ગણકેન ૩/૧/૭૯॥

ષષ્ટ્યન્ત પત્તિ અને રથ નામને ગણક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. આ સૂત્રમાં પણ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ 'કર્મજા૦ ૩-૧-૮૩' નું અપવાદત્વ સમજી લેવું. પત્તીનાં ગણકઃ અને રથાનાં ગણકઃ આ વિગ્રહમાં ષષ્ટ્યન્ત પત્તિ અને રથ નામને ગણક નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પત્તિગણકઃ અને રથગણકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પત્તિ (દૂત વગેરે) ઓને ગણવાવાલો. રથોને ગણવાવાલો. પત્તિરથાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષષ્ટ્યન્ત પત્તિ અને રથ નામને જ ગણક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી ધનસ્ય ગણકઃ અહીં ધન નામને ગણક નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તેમ જ 'કર્મજા ત્વાં ચ ૩-૧-૮૩' થી સમાસનો નિષેધ થવાથી 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી પણ સમાસ થતો નથી. અર્થ - ધનને ગણનારો. ॥૭૯॥

સર્વપશ્ચાદાદયઃ ૩/૧/૮૦॥

સર્વપશ્ચાત્..... વગેરે ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસોનું નિપાતન કરાય છે. સર્વેષાં પશ્ચાત્ અને સર્વેષાં ચિરમ્ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી ષષ્ટ્યન્ત સર્વ નામને ક્રમશઃ પશ્ચાત્ અને ચિરમ્ અવ્યયની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સર્વપશ્ચાત્ અને સર્વચિરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બધાની પાછળ. બધાની પહેલા. સર્વેષાં પશ્ચાદ્ ઇત્યાદિ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્ય૦ ૩-૧-૭૬'

થી પ્રાપ્ત સમાસનો 'તુત્તાર્થ - પૂરણાં ૩-૧-૮૫' થી નિષેધ થવાથી આ સૂત્રનું પ્રણયન કર્યું છે. અહીં સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ શિષ્ટ પ્રયોગના અનુસરણ માટે છે - એ યાદ રાખવું. ॥૮૦॥

અકેન ક્રીડાઽઽજીવે ૩/૧/૮૧॥

ક્રીડા અને આજીવિકા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ષષ્ટ્યન્ત નામને અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ઉદ્દાલકપુષ્પાણાં ભજ્જિકા અને નંખાનાં લેખકઃ આ વિગ્રહમાં ષષ્ટ્યન્ત ઉદ્દાલકપુષ્પ નામને અક પ્રત્યયાન્ત ભજ્જિકા નામની સાથે અને ષષ્ટ્યન્ત નંખ નામને અક પ્રત્યયાન્ત લેખ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદ્દાલકપુષ્પભજ્જિકા અને નંખલેખકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઉદ્દાલક પુષ્પ તોડવાની રમત વિશેષ. નંખ લખીને આજીવિકા ચલાવનાર. ક્રીડાજીવ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્રીડા અને આજીવિકા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ષષ્ટ્યન્ત નામને અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી પયસઃ પાયકઃ (પા ધાતુને કર્તામાં 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી ળક (અક) પ્રત્યય. 'આત એઃ ૦ ૪-૩-૫૩' થી આ ને એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પાયકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.) અહીં ક્રીડા અને આજીવિકા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી પયસ નામને પાયક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તેમજ 'કર્મજા તૃચા ચ ૩-૧-૮૩' થી નિષેધ હોવાથી 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી પણ અહીં સમાસ થતો નથી. આથી સમજી શકાશે કે આ સૂત્ર 'કર્મજા તૃચા ચ ૩-૧-૮૩' નું અપવાદ સૂત્ર છે.

યદ્યપિ ઉદ્દાલકસ્ય પુષ્પાણિ ભજ્યન્તે ઽ સ્યામ્ આ અર્થમાં ભજ્જ ધાતુને 'નામ્નિ પુંસિ ચ ૫-૩-૧૨૧' થી અધિકરણમાં અક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભજ્જિકા શબ્દ બને છે. તેથી તે અધિકરણમાં વિહિત અથવા ભજ્જનમ્ ભજ્જિકા આ રીતે ભાવમાં વિહિત અક (ળક) પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી અથાત્ કર્તામાં વિહિત અક પ્રત્યયાન્ત નામ ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'કર્મજા તૃચા ચ ૩-૧-૮૩' થી સમાસનો નિષેધ ન થવાથી ઉદ્દાલકપુષ્પાણાં ભજ્જિકા અહીં 'કૃતિ

૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ સિદ્ધ જ છે; પરંતુ નિત્યસમાસ માટે આ સૂત્રથી સમાસનું વિધાન કર્યું છે. તેમજ નવાનાં લેખક: અહીં તો 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી કર્તામાં જ વિહિત અક પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી 'કર્મજા તૃચા ચ ૩-૧-૮૩' થી પ્રાપ્ત નિષેધના નિષેધ સ્વરૂપ પ્રતિપ્રસવ માટે આ સૂત્ર આવશ્યક છે.... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસંધેય છે. કીડા અને આજીવિકા અર્થ સમાસ વિના વાક્યથી પ્રતીત ન થવાથી અહીં નિત્ય સમાસ છે - એ સ્પષ્ટ છે.... ॥૮૧॥

ન કર્તારિ ૩/૧/૮૨॥

'કર્તારિ ૨-૨-૮૬' થી કર્તૃવાચક નામને જે ષષ્ઠી વિભક્તિનું વિધાન છે, તે ષષ્ઠ્યન્ત નામને અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તવ શાયિકા અહીં શી ધાતુને 'પર્યાયાર્હ ૦ ૫-૩-૧૨૦' થી ળક પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અક પ્રત્યયાન્ત શાયિકા નામની સાથે ષષ્ઠ્યન્ત ગુણ્મદ્ નામને 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી પ્રાપ્ત તત્પુરુષ સમાસનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થ - તારો સુવાનો ક્રમ. કર્તારીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્તા માં જ વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત નામને અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તેથી ઇક્ષૂણાં ભક્ષિકા આ વિગ્રહમાં 'કર્મણિ કૃત: ૨-૨-૮૩' થી કર્મવાચક નામને વિહિત જે ષષ્ઠી છે, તે ષષ્ઠ્યન્ત ઇક્ષુ નામને અક પ્રત્યયાન્ત ભક્ષિકા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી ઇક્ષુ નામને ભક્ષિકા નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઇક્ષુભક્ષિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શેલડી ખાવી. અહીં ભક્ષ્ ધાતુને 'ભાવે ૫-૩-૧૨૨' થી ભાવમાં સ્ત્રીલિંગમાં ળક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. આવી જ રીતે તવ શાયિકા અહીં પણ ભાવમાં ળક પ્રત્યય થઈ શકે છે. માત્ર ત્યારે ઉદાહરણાર્થ તારું સુવું - આ પ્રમાણે સમજવો. ॥૮૨॥

કર્મજ્ઞા તૃત્યા ચ ૩/૧/૮૩॥

કર્મમાં વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત નામને કર્તામાં વિહિત અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તેમ જ તૃત્વ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. ભક્તસ્ય ભોજકઃ અને અપાં સ્પષ્ટા અહીં કર્મમાં વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત ભક્ત નામને કર્તા માં ('ણક - તૃત્વૌ ૫-૧-૪૮' થી) વિહિત અક પ્રત્યયાન્ત ભોજક નામની સાથે 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. આવી જ રીતે કર્મમાં વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત અપ્ નામને તૃત્વ પ્રત્યયાન્ત સ્પષ્ટ નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત સમાસનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ભાત ખાનાર. પાણી સર્જનાર (રચનાર). કર્મજેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'કર્મણિ કૃતઃ ૨-૨-૮૩' થી કર્મમાં જ વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત નામને કર્તામાં વિહિત અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે અને તૃત્વ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ થાય છે. તેથી ગુણો ગુણિવિશેષકઃ અહીં ગુણિનાં વિશેષકઃ આ વિગ્રહમાં 'શેષે ૨-૨-૮૧' થી વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત ગુણિન્ નામને કર્તામાં વિહિત અક પ્રત્યયાન્ત વિશેષક નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. જેથી 'ષષ્ઠ્યયત્લાચ્છેષે ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ - ગુણ ગુણીનો વિશેષક છે. કર્તૃરીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મમાં વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત નામને કર્તામાં જ વિહિત અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે અને તૃત્વ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તેથી પયસઃ પાયિકા અહીં 'ભાવે ૫-૩-૧૨૨' થી ભાવમાં વિહિત અક પ્રત્યયાન્ત પાયિકા નામની સાથે તાદૃશ ષષ્ઠ્યન્ત પયસ્ નામને તત્પુરુષ સમાસનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો ન હોવાથી 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય બાદ પયઃપાયિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દૂધ પીવું તે. ॥૮૩॥

તૃતીયાયામ્ ૩/૧/૮૪॥

કર્તૃ વાચક નામને તૃતીયા થઈ હોય તો 'કર્મણિ ૦ ૨-૨-૮૩' થી વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત નામને તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. આશ્ચર્યો ગવાં દોહોઽ

ગોપાલકેન અહીં કર્મમાં વિહિત ષષ્ટ્યન્ત ગો નામને દોહ નામની સાથે 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી સમાસની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - ગોવાળીયાથી ભિન્ન વ્યક્તિવડે ગાયોનું દોહવું આશ્ચર્ય છે. આશ્ચર્યો ગવાં દોહોડ ગોપાલકેન અહીં અગોપાલક નામને 'કર્તરિ ૨-૨-૮૬' થી નિત્ય ષષ્ઠીની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ 'દ્વિહેતોં ૨-૨-૮૭' થી તેનો વિકલ્પથી નિષેધ થવાથી તે નામને 'हेतु-कर्तृ ૦ ૨-૨-૪૪' થી તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. તૃતીયાયામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્તૃ વાચક નામને તૃતીયા વિભક્તિ થઈ હોય તો જ કર્મમાં વિહિત ષષ્ટ્યન્ત નામને તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તેથી શબ્દાનુશાસનં ગુરોઃ અહીં 'દ્વિહેતોં ૨-૨-૮૭' થી કર્તૃ વાચક ગુરુ નામને વિકલ્પપક્ષમાં ષષ્ઠીનો નિષેધ ન થવાથી કર્તરિ ૨-૨-૮૬' થી ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ છે. અહીં કર્તૃવાચક નામ તૃતીયામાં ન હોવાથી શબ્દાનામનુશાસનમ્ આ વિગ્રહમાં કર્મમાં વિહિત ષષ્ટ્યન્ત શબ્દ નામને અનુશાસન નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં શબ્દાનામનુશાસનં ગુરુણા આવો પણ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગુરુનું શબ્દાનુશાસન. (વ્યાકરણ.) ॥૮૪॥

તુત્તાર્થ પૂરણાઽવ્યયાઽતુશ્ શત્રાનશા ૩/૧/૮૬॥

ષષ્ટ્યન્ત નામને તુત્તાર્થક નામની સાથે; પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે; અવ્યયની સાથે; અતૃશ્ (અત્) પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે; શતૃ (અત્) પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે અને આનશ્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. ફલાના તૃપ્તઃ; તીર્થકૃતાં ષોડશઃ; રાજઃ સાક્ષાત્; રામસ્ય દ્વિષન્; ચૈત્રસ્ય પચન્ અને મૈત્રસ્ય પચમાનઃ અહીં 'ષષ્ઠ્યયલાચ્છેષે ૩-૧-૭૬' થી ષષ્ટ્યન્ત ફલાદિ નામોને તૃપ્તાદિ નામોની સાથે ક્રમશઃ સમાસની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ફળોથી તૃપ્તિ. તીર્થકર ભગવન્તોમાં સોળમા. રાજાને સાક્ષાત્. રામસમ્બન્ધી દ્વેષ કરતો. ચૈત્રસમ્બન્ધી રાંધતો. મૈત્ર સમ્બન્ધી રાંધતો. દ્વિષ્ ધાતુને 'સુગ્ - દ્વિષાર્હ ૦ ૫-૨-૨૬' થી અતૃશ્

પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિષન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. પચ્ ધાતુને ‘શત્રાનશાં ૫-૨-૨૦’ થી અનુક્રમે શત્રુ અને આનશ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પચન્ અને પચમાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે... ॥૮૫॥

જ્ઞાનેચ્છાઽર્ચાર્થાઽઽધારક્ટેન ૩/૧/૮૬॥

જ્ઞાનાર્થક ઇચ્છાર્થક અને અર્ચાર્થક ધાતુઓને વર્તમાન કાળમાં જે ક્ત પ્રત્યય વિહિત છે; અને ‘અર્ચાર્થાચ્ચાધારે ૫-૧-૧૨’ થી આધાર અર્થમાં જે ક્ત પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે - તે ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે ષષ્ઠ્યન્ત નામને તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. રાજ્ઞાં જ્ઞાતઃ; રાજ્ઞામિષ્ટઃ; રાજ્ઞાં પૂજિતઃ અને ઇદમેષાં યાતમ્ અહીં ‘કર્ત્તરિ ૨-૨-૮૬’ થી વિહિત ષષ્ઠ્યન્ત રાજન્ અને એતદ્ નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત જ્ઞાત ઇષ્ટ પૂજિત અને યાત નામની સાથે ‘કૃતિ ૩-૧-૭૭’ થી તત્પુરુષ સમાસની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. ‘જ્ઞાનેચ્છાર્ચાં ૫-૨-૧૨’ થી જ્ઞા ઇષ્ પૂજ્ ધાતુને વર્તમાનમાં ક્ત પ્રત્યય થયો છે. અને યા ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આધાર માં ક્ત પ્રત્યય થયો છે. અર્થક્રમશઃ - રાજાઓથી જણાતો. રાજાઓથી ઇચ્છાતો. રાજાઓથી પૂજાતો. આ લોકોનું જવાનું આ સ્થાન. ॥૮૬॥

અસ્વસ્થગુણૈઃ ૩/૧/૮૭॥

અસ્વસ્થ ગુણવાચક નામની સાથે ષષ્ઠ્યન્ત નામને તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. જે નામો ક્યારે પણ ગુણવિશિષ્ટ દ્રવ્યને સમજાવતા નથી પરંતુ ગુણને જ સમજાવે છે - એ નામોને સ્વસ્થ ગુણવાચક નામ કહેવાય છે; અને એનાથી ભિન્ન - ગુણ અને ગુણીને સમજાવનારા નામોને અસ્વસ્થ ગુણવાચક નામ કહેવાય છે. સામાન્યતઃ કેવલવ્યાપક ગુણવાચક વર્ણ રૂપ રસ ગન્ધ સ્પર્શ - આ નામો સ્વસ્થ

ગુણવાચક છે અને તદ્વ્યાપ્ય ગુણવાચક શુક્લ મધુર સુરભિ શીત વગેરે નામો અસ્વસ્થ ગુણવાચક છે. પટસ્ય શુક્લઃ અને ગુડસ્ય મધુરઃ અહીં ષષ્ટ્યન્ત પટ અને ગુડ નામને અસ્વસ્થ ગુણવાચક શુક્લ અને મધુર નામની સાથે ‘ષષ્ટ્યયં ૩-૧-૭૬’ થી તત્પુરુષ સમાસની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થક્રમશઃ - પટનું ધોળું રૂપ. ગોળનો મધુરરસ. અસ્વસ્થગુણૈરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસ્વસ્થ જ ગુણવાચક નામની સાથે ષષ્ટ્યન્ત નામનો તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. તેથી ઘટસ્ય વર્ણઃ અને ચન્દનસ્ય ગન્ધઃ આ વિગ્રહમાં ષષ્ટ્યન્ત ઘટ અને ચન્દન નામને અનુક્રમે સ્વસ્થ ગુણવાચક વર્ણ અને ગન્ધ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ થતો નથી. જેથી ‘ષષ્ટ્યયં ૩-૧-૭૬’ થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઘટવર્ણઃ અને ચન્દનગન્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઘટનો વર્ણ. ચન્દનનો ગન્ધ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રમાં ગુણ શબ્દથી લોકપ્રસિદ્ધ રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ આ ચાર જ ગુણોનું ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી યત્નગૌરવમ્ પ્રક્રિયાલાઘવમ્ મતિવૈગુણ્યમ્ કરણપાટવમ્ પુરુષસામર્થ્યમ્ ગોસહસ્રમ્ સમાહારૈકત્વમ્... ઇત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થતો નથી. પરંતુ ‘ષષ્ટ્યયં ૩-૧-૭૬’ થી ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે જ. બહુલાધિકાર ચાલુ હોવાથી કણ્ટકસ્ય તૈક્ષ્ણ્યમ્ વૃષલસ્ય ધાર્ડ્યમ્.... ઇત્યાદિ સ્થળે સમાસ થતો નથી.... ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૮૭॥

સપ્તમી શૌણ્ડાદિઃ ૩/૧/૮૮॥

‘શૌણ્ડાદિ’ ગણપાઠમાંના શૌણ્ડ વગેરે નામની સાથે; સપ્તમ્યન્ત નામને તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. પાને (પ્રસક્તઃ) શૌણ્ડઃ અને અક્ષેષુ ધૂર્તઃ આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત પાન અને અક્ષ નામને આ સૂત્રથી અનુક્રમે શૌણ્ડ અને ધૂર્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પાનશૌણ્ડઃ અને અક્ષધૂર્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પીવાનો વ્યસની. પાસા નાંખવામાં ધૂર્ત. ॥૮૮॥

સિંહાદિ: પૂજાયામ્ ૩/૧/૮૧॥

સપ્તમ્યન્ત નામને 'સિંહાદિ' ગણપાઠમાંના સિંહ વગેરે નામની સાથે પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. સમરે સિંહ ઇવ અને ભૂમી વાસવ ઇવ આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત સમર અને સિંહ નામની સાથે સપ્તમ્યન્ત ભૂમિ નામને વાસવ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સમરસિંહ: અને ભૂમિવાસવ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - યુદ્ધમાં સિંહ સમાન. પૃથ્વી ઉપર ઈન્દ્ર સમાન. ॥૮૧॥

કાકાદિ: ક્ષેપે ૩/૧/૯૦॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામને 'કાકાદિ' ગણપાઠમાંના કાક વગેરે નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તીર્થે કાક ઇવ અને તીર્થે શ્વેવ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી સપ્તમ્યન્ત તીર્થ નામને અનુક્રમે કાક અને શ્વન્ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી તીર્થકાક: અને તીર્થશ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - તીર્થમાં કાગડા. જેવો. તીર્થમાં કુતરા જેવો. ક્ષેપ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ સપ્તમ્યન્ત નામને 'કાકાદિ' ગણપાઠમાંના કાક વગેરે નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી 'તીર્થે કાકોઽસ્તિ' અહીં નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી તીર્થ નામને કાક નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - તીર્થમાં કાગડો છે. ॥૮૦॥

પાત્રેસમિતેત્યાદય: ૩/૧/૯૧॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; પાત્રેસમિતા... ઇત્યાદિ સપ્તમીતત્પુરુષ સમાસનું નિપાતન કરાય છે. પાત્રે એવ સમિતા: અને ગેહે એવ શૂર: આ વિગ્રહમાં

સપ્તમ્યન્ત પાત્ર અને ગેહ નામને અનુક્રમે સમિત અને શૂર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે નિષેધ થવાથી પાત્રેસમિતા: અને ગેહેશૂર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - ભોજનના પાત્રમાં જ અર્થાદ્ જમતી વખતે જ મળનારા ઘરમાં જ શૂર. પાત્રેસમિત ઇત્યાદિ નામને અથવા પાત્રેસમિત ઇત્યાદિ નામની સાથે સમાસાન્તરનો નિષેધ કરવા માટે સૂત્રમાં ઇતિ શબ્દનો પ્રયોગ છે. તેથી પરમા: પાત્રેસમિતા: અને પાત્રેસમિતાનાં પુત્ર: અહીં સમાસ થતો નથી. અન્યથા અહીં કર્મધારય અને ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ થયો હોત - એ યાદ રાખવું. ॥૮૧॥

ત્તેજ ૩/૧/૧૨॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. ભસ્મનિ હુતમ્ અને અવતપ્તે નકુલસ્થિતમ્ આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત ભસ્મન્ અને અવતપ્ત નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત હુત અને નકુલસ્થિત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપ નો 'તત્પુરુષે ૦ ૩-૨-૨૦' થી નિષેધ થવાથી ભસ્મનિહુતમ્ અને અવતપ્તેનકુલસ્થિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - રાખમાં હોમ્યું. સન્તપ્ત ભૂમિ ઉપર નોળીયાનું રહેવું. નિષ્કળ કાર્ય કરનારની ભસ્મનિહુતમ્ આ પ્રયોગ દ્વારા નિન્દા સૂચિત થાય છે. નોળીયા સન્તપ્ત ભૂમિ ઉપર રહી શકતા નથી. તેની અનવસ્થિતિની જેમ; ચંચલ સ્વભાવવાલાની કોઈ પણ કાર્યમાં સ્થિરતા ન હોવાથી તેની અનવસ્થિતિને જણાવવા દ્વારા અવતપ્તેનકુલસ્થિતમ્ આ પ્રયોગથી નિન્દા કરાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - અવતપ્તેનકુલસ્થિતમ્ અહીં સપ્તમ્યન્ત નામને નકુલસ્થિત નામની સાથે યદ્યપિ સમાસ થાય છે, પરંતુ તે નામ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નથી. સ્થા ધાતુને અહીં ક્ત પ્રત્યય વિહિત હોવાથી સ્થિત નામ ક્ત પ્રત્યયાન્ત છે. તેથી અહીં આ સૂત્રથી સમાસ થવો જોઈએ નહીં. પરંતુ 'કૃત્ સગતિકારકસ્યાઽપિ ૭-૪-૧૧૭' થી નકુલસ્થિત નામ પણ ક્ત પ્રત્યયાન્ત મનાતું હોવાથી અહીં સમાસ અનુપપન્ન નથી. ઇત્યાદિ ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું ॥૮૨॥

સપ્તમ્યન્ત તત્ર આ નામને તેમ જ દિવસ અને રાત્રિના અંશ વાયક સપ્તમ્યન્ત નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. આ સૂત્રનું પૃથગ્ નિર્માણ હોવાથી આ સૂત્રમાં ક્ષેપે ની અનુવૃત્તિ નથી. તત્ર કૃતમ્; પૂર્વાહ્ણે કૃતમ્ અને પૂર્વરાત્રે કૃતમ્ (અહનઃ પૂર્વમ્ અને રાત્રેઃ પૂર્વમ્ આ વિગ્રહમાં 'પૂર્વાપરાં ૩-૧-૫૨' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પૂર્વાહ્ન નામને 'સર્વાશં ૭-૩-૧૧૮' થી સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યયઃ અહ્ન ને અહ્ન આદેશ. 'અતોં ૨-૩-૭૨' થી અહ્ન ના નુ ને ણ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણ નામ બને છે. અને પૂર્વરાત્રિ નામને 'સંખ્યાતૈં ૭-૩-૧૧૯' થી સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યયઃ તેની પૂર્વેનાં ઇનો 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી લોપ થવાથી પૂર્વરાત્ર નામ બને છે.) આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી તત્ર; પૂર્વાહ્ણ અને પૂર્વરાત્ર નામને કૃત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી તત્રકૃતમ્ પૂર્વાહ્ણકૃતમ્ અને પૂર્વરાત્રકૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ત્યાં કરેલું. દિવસના પૂર્વભાગમાં કરેલું. રાત્રિના પૂર્વ ભાગમાં કરેલું. તત્રાહોરાત્રાંશમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમ્યન્ત તત્ર અને દિવસ તથા રાત્રિના જ અંશ વાયક નામને જ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી ઘટે કૃતમ્ અહીં ઘટ નામને કૃત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - ઘટમાં કરેલું. અહોરાત્રગ્રહણં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમ્યન્ત તત્ર અને દિવસ તથા રાત્રિના જ અંશ વાયક નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. તેથી શુક્લપક્ષે કૃતમ્ આ વિગ્રહમાં માસના અંશવાયક સપ્તમ્યન્ત શુક્લપક્ષ નામને કૃત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - શુક્લપક્ષમાં કરેલું. અંશમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમ્યન્ત તત્ર અને દિવસ તથા રાત્રિના અંશવાયક જ નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી અહ્નિ ભુક્તમ્ અને રાત્રૌ નૃત્તમ્ અહીં સપ્તમ્યન્ત અહ્ન અને રાત્રિ નામ તદ્દશવાયક ન હોવાથી તેને ક્ત પ્રત્યયાન્ત ભુક્ત અને નૃત્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - દિવસે ખાધું. રાત્રે નચાયું. બહુલાધિકાર આ સૂત્રમાં પણ હોવાથી રાત્રિવૃત્તમ્ સન્ધ્યાગર્જિતમ્... ઇત્યાદિ સ્થળે સપ્તમ્યન્ત નામ અહોરાત્રાંશ વાયક ન હોવા છતાં તેને ક્ત પ્રત્યયાન્ત વૃત્ત અને ગર્જિત નામની સાથે

આ સૂત્રથી સમાસ થાય છે... ઈત્યાદિ અન્યત્રથી જાણી લેવું. ॥૧૩॥

નામ્નિ ૩/૧/૧૪//

સપ્તમ્યન્ત નામને નામની સાથે સંજ્ઞાના વિષયમાં તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. અરણ્યે તિલકાઃ અને અરણ્યે માષકાઃ આ વિગ્રહમાં (સમાસના કારણે જ સંજ્ઞા ગમ્યમાન હોવાથી વાક્યથી તે પ્રતીત થતી નથી. જેથી અહીં નિત્ય સમાસ છે. વિગ્રહવાક્ય માત્ર પૂર્વોત્તર પદનો વિભાગ જણાવવા માટે છે.) સપ્તમ્યન્ત અરણ્ય નામને અનુક્રમે તિલક અને માષક નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો 'अद्वयञ्जनात् ३-२-१८' થી નિષેધ થવાથી અરણ્યેતિલકાઃ અને અરણ્યેમાષકાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. બંને ઔષધિ વિશેષના નામ છે. ॥૧૪॥

કૃદેનાऽऽवश्यके ૩/૧/૧૫//

અવશ્યમ્ભાવ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામને; 'य एच्चाऽऽतः ५-१-२८' થી વિહિત કૃદ્ ય પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. માસે ऽवश्यं देयम् આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત માસ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ સૂ.નં. ૫-૧-૨૮ થી વિહિત કૃદ્ ય પ્રત્યયાન્ત દેય નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી માસદેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મહિનામાં અવશ્ય આપવા યોગ્ય. કૃદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવશ્યમ્ભાવ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામને, તાદૃશ કૃદ્ જ ય પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. તેથી માસે पित्र्यम् અહીં પિતૃ નામને 'तस्मै हिते ७-१-३५' થી વિહિત તદ્દધિત ય પ્રત્યયાન્ત પિત્ર્ય નામની સાથે સપ્તમ્યન્ત માસ નામને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. અર્થ - મહિનામાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય પિતા સમ્બન્ધી કર્મ. બહુલાધિકાર વર્તમાન

હોવાથી સંવત્સરે કર્તવ્યમ્ આ વિગ્રહમાં અવશ્યભાવ ગમ્યમાન હોવાથી તવ્ય પ્રત્યયા-
(કૃદ્ ય પ્રત્યયાન્ત નામ ન હોવા છતાં) કર્તવ્ય નામની સાથે સપ્તમ્યન્ત સંવત્સર નામને
આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સંવત્સરકર્તવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ॥૧૫॥

વિશેષણં વિશેષ્યેણૈકાર્થ કર્મધારયમ્ચ ૩/૧/૧૬॥

એકાર્થક (સમાનાર્થક) વિશેષણ વાચક નામને વિશેષ્ય વાચક નામની સાથે એકાર્થ્ય રૂપ સામર્થ્યમાં તત્પુરુષ અને કર્મધારય સમાસ થાય છે. અર્થાદ્ આ તત્પુરુષ સમાસને કર્મધારય સમાસ પણ કહેવાય છે. જેથી સંજ્ઞાદ્વય પ્રયુક્ત કાર્ય યથાપ્રાપ્ત થાય છે. અહીં સૂત્રમાં ચ નું ગ્રહણ તત્પુરુષ અને કર્મધારય - આ બંનેનો સમાવેશ કરવા માટે છે. અન્યથા ચ ના ગ્રહણથી તત્પુરુષ સંજ્ઞાનું અનુકર્ષણ કર્યું હોત તો ઉત્તરસૂત્રોમાં 'ચાનુકૃષ્ટં નાનુવર્તેત' આ ન્યાયથી તેની અનવૃત્તિ જાત નહીં.

શબ્દના પ્રયોગમાં જે ગુણાદિ નિમિત્ત બને છે તેને તે શબ્દનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત કહેવાય છે. શબ્દના પ્રકૃતિ - પ્રત્યય રૂપ અવયવોના અર્થના અનુસન્ધાનથી પ્રતીત થતો અર્થ; શબ્દનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે ક્વચિત્ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત અને વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત એક જ હોય છે. દા.ત. કારક વગેરે અન્વર્થ શબ્દો; અને ક્વચિત્ શબ્દોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત; વ્યુત્પત્તિનિમિત્તથી ભિન્ન હોય છે. દા.ત. ગો વગેરે. ગો શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ગોત્વ જાતિ છે. અને વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત (ગચ્છતીતિ ગૌઃ (ગમ્ + ડો) આ વ્યુત્પત્તિથી) ગમન ક્રિયા છે. જે શબ્દોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભિન્ન ભિન્ન છે પરંતુ તે એક અર્થને જણાવતા હોય તો તે શબ્દોને એકાર્થ (એકાર્થક) કહેવાય છે. શબ્દોના એકાર્થવાચકત્વને જ એકાધિકરણ (વાચ્યતા સંબંધથી સમાનાધિકરણ) વૃત્તિત્વ સ્વરૂપ સામાનાધિકરણ્ય અથવા એકાર્થ્ય કહેવાય છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે - ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોઃ શબ્દયોરેકસ્મિન્નર્થે વૃત્તિરૈકાર્થ્યમ્ અર્થાદ્ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાલા બે શબ્દોનું એક પદાર્થમાં રહેવું (વાચ્યતા સમ્બન્ધથી રહેવું એટલે કે એક અર્થનું વાચક થવું) - એ એકાર્થ્ય છે.

અનેક પ્રકારવાળી વસ્તુને જેના વડે વિશેષિત કરાય છે - અર્થાત્

પ્રકારાન્તરથી વ્યાવૃત્ત કરાય છે; તેને વિશેષણ - વ્યાવર્તક કહેવાય છે. નીલત્વ પીતત્વાદિ પ્રકારાપન્ન ઉત્પલેને; નીલોત્પલમ્ આ પ્રમાણે નીલ પદના પ્રયોગથી; પીતત્વાદિ પ્રકારોથી વ્યાવૃત્ત કરાય છે. તેથી અહીં નીલ પદ વિશેષણ વાચક છે; અને વિશેષણ થી વ્યવચ્છેદ ઉત્પલ વિશેષ્ય છે... ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ પ્રાયઃ છે. વિશેષણ વાચક નામ અને વિશેષ્ય વાચક નામ પિતા - પુત્રાદિ ની જેમ નિત્ય સાપેક્ષ હોવાથી સૂત્રમાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય - એ બેમાંથી કોઈ એકના જ ઉપાદાનથી બીજાનું ઉપાદાન શક્ય છે; તેથી ઉભયનું ઉપાદાન યદ્યપિ આવશ્યક નથી. પરંતુ વિશેષણ અને વિશેષ્ય પ્રત્યેક, જ્યારે વ્યવચ્છેદ અને વ્યવચ્છેદક હોય છે, ત્યારે જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ તાદૃશ વિશેષણવાચક નામને વિશેષ્યવાચક નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે - એ જણાવવાં માટે પ્રકૃત સૂત્રમાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય ઉભયનું ગ્રહણ કર્યું છે. નીલ પદાર્થ ઉત્પલ અને ઉત્પલેતર ઘટાદિ પણ હોય છે. તેમ જ ઉત્પલ પદાર્થ નીલરૂપાશ્રય અને તદિરપીતાદિરૂપાશ્રય પણ હોય છે. તેથી નીલ પદ પીતાદિનું વ્યાવર્તક બને છે અને ઉત્પલ પદ ઘટાદિનું વ્યાવર્તક બને છે. આવા સ્થળે આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસનું વિધાન છે. પરંતુ તક્ષકો લોહિતઃ અહીં તક્ષક ભિન્ન; લોહિત હોવા છતાં તક્ષક લોહિત ભિન્ન ન હોવાથી પ્રત્યેકમાં વ્યવચ્છેદ - વ્યવચ્છેદકત્વ નથી. જેથી આવા સ્થળે સમાસનું વિધાન ન થાય - એ માટે આ સૂત્રમાં વિશેષણ - વિશેષ્ય ઉભયનું ગ્રહણ છે... ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે.

નીલજ્વ તદુત્પલમ્; खज्जश्चासौ कुण्टः અને कुण्टश्चासौ खज्जः આ વિગ્રહમાં વિશેષણવાચક નીલ खज्જ અને कुण्ट નામને અનુક્રમે વિશેષ્યવાચક ઉત્પલ कुण्ट અને खज्ज નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી નીલોત્પલમ્ खज्जकुण्टः અને कुण्टखज्जः આવો પ્રયોગ થાય છે. નીલોત્પલમ્ અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ નીલ અને ઉત્પલ - પ્રત્યેકમાં વ્યવચ્છેદવ્યવચ્છેદકત્વ હોવાથી નીલ પદાર્થમાં વિશેષણત્વના તાત્પર્યથી જેમ નીલોત્પલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે, તેમ ઉત્પલ પદાર્થમાં વિશેષણત્વના તાત્પર્યથી ઉત્પલનીલમ્ આવા પ્રયોગનો પ્રસંગ યદ્યપિ સંભવે છે. પરંતુ ‘प्रधानानुयाय्यप्रधानम्’ અર્થાત્ ‘અપ્રધાન પ્રધાનની સાથે અન્વિત થાય છે.’ આ ન્યાયના સામર્થ્યથી અહીં કર્મધારય સમાસમાં પ્રધાન નામનો પરિણામ (ઉત્તરપદ રૂપે પ્રયોગ) જ થાય છે. દ્રવ્યવાચક નામનો ક્રિયાપદની સાથે

સાક્ષાદન્વય થતો હોવાથી ગુણવાચકાદિ નામોની અપેક્ષાએ દ્રવ્યવાચક નામમાં પ્રાધાન્ય મનાય છે. તેથી નીલોત્પલમ્ અહીં દ્રવ્યવાચક ઉત્પલ નામનો સમાસમાં પરનિપાત જ થશે, પૂર્વમાં નિપાત નહીં થાય... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ત્યાં સુધી આ વિષયમાં યાદ રાખવું જોઈએ કે - ‘જાતિતદ્ભિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તકાનાં શબ્દાનાં મધ્યે જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તકમેવ વિશેષ્યવાચકમ્’ અર્થાદ્ ‘જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ અને જાતિથી ઈતર ગુણાદિ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દોમાં જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક જ શબ્દ વિશેષ્યવાચક બને છે. આ નિયમથી નીલોત્પલમ્ અહીં ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક નીલ અને ઉત્પલત્વ જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક ઉત્પલ શબ્દમાં; ઉત્પલ જ શબ્દ વિશેષ્યવાચક મનાય છે. નીલ પદમાં વિશેષ્યવાચકત્વ મનાતું નથી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી વિહિત કર્મધારય - તત્પુરુષ સમાસમાં નીલ પદનો પૂર્વ જ પ્રયોગ થાય છે. યજ્ઞકુળ: અને કુળયજ્ઞ: અહીં યજ્ઞ અને કુળ શબ્દ ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક હોવાથી વક્તાની ઇચ્છાનુસાર પ્રત્યેકમાં વિશેષણત્વ અને વિશેષ્યત્વના તાત્પર્યથી યજ્ઞ અને કુળ નામનો ક્રમિક પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થક્રમશઃ- નીલક્રમણ. લંગડો લુલો. લુલો લંગડો.

एकार्थमिति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકાર્થક જ વિશેષણ વાચક નામને વિશેષ્યવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી વૃદ્ધસ્યોક્ષા આ વિગ્રહમાં વૃદ્ધ નામને ઉક્તન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ થતો નથી. અહીં વૃદ્ધ અને ઉક્તન્ ને ભેદ સમ્બન્ધથી વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ છે, અભેદ સમ્બન્ધથી નથી. તેથી વિશેષવાચક વૃદ્ધ નામ અહીં સમાનાર્થક (વિશેષ્ય સમાનાર્થક) ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેને વિશેષ્યવાચક ઉક્તન્ નામની સાથે કર્મધારય સમાસ થતો નથી. પરન્તુ ‘षष्ठ्ययत्ना० ३-१-७६’ થી ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી વૃદ્ધોક્ષા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વૃદ્ધનો બળદ. વૃદ્ધોક્ષા અહીં કર્મધારય સમાસ થતો ન હોવાથી ‘जातमहद्० ७-३-९५’ થી સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યય પણ થતો નથી. અન્યથા વૃદ્ધસ્યોક્ષા આ વિગ્રહમાં પણ વૃદ્ધોક્ષા આવો પ્રયોગ થયો હોત. આ સૂત્રથી બહુલાધિકારના કારણે રામો જામદગ્ન્યઃ અર્જુનઃ કાર્ત્તવીર્યઃ... ઈત્યાદિ સ્થળે સમાસ થતો નથી. તેમ જ કૃષ્ણસર્પઃ નરસિંહઃ... ઈત્યાદિ સ્થળે નિત્ય સમાસ થાય છે. ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું... ॥૮૬॥

**પૂર્વકાલૈક - સર્વ - જરત્ - પુરાણ - નવ -
કેવલમ્ ૩/૧/૧૭/**

પૂર્વ છે કાલ જેનો પૂર્વકાલાર્થક એવા એકાર્થ નામને તેમ જ એકાર્થ - એક, સર્વ, જરત્, પુરાણ, નવ અને કેવલ નામને; નામની સાથે તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ થાય છે. પૂર્વ સ્નાતઃ પશ્ચાદનુલિપ્તઃ આ વિગ્રહમાં પૂર્વકાલાર્થક (પૂર્વકાલીન સ્નાન ક્રિયા વિશિષ્ટાર્થક) સ્નાત નામને, અનુલિપ્ત નામની સાથે; એકા યાસૌ શાટી, સર્વજ્ઞ તદન્નમ્; જરંશ્ચાસૌ ગૌઃ; પુરાણશ્ચાસૌ કવિઃ; નવા યાસાવુક્તિઃ અને કેવલજ્ઞ તદ્ જ્ઞાનમ્ આ વિગ્રહમાં એકા જરદ્ પુરાણ નવા અને કેવલ નામને અનુક્રમે શાટી અન્ન ગો ઉક્તિ અને જ્ઞાન નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષકર્મધારય સમાસ. એકા અને નવા નામને 'પુમ્વત્કર્મધારયે ૩-૨-૫૭' થી પુમ્વદ્ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ. જરદ્ગો નામને 'ગોસ્તત્પુરુષાદ્ ૭-૩-૧૦૫' થી સમાસાન્ત અટ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્નાતાનુલિપ્તઃ; એકશાટી ; સર્વાન્નમ્ ; જરદ્ગવઃ ; પુરાણકવિઃ; નવોક્તિઃ અને કેવલજ્ઞાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પહેલા સ્નાન કરેલો પછી ચન્દનાદિનો લેપ કરનારો. એક સાડી (કેવલ સાડી.....). સર્વ - સમ્પૂર્ણ અન્ન. ઘરડો બળદ. પ્રાચીન કવિ. નવી વાણી. કેવલજ્ઞાન. એકાર્થ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકાર્થક જ પૂર્વકાલ વાચક અને એક વગેરે નામને નામની સાથે તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી સ્નાતાનુલિપ્તઃ અહીં પૂર્વકાલીન સ્નાનવાચક સ્નાત્વા નામ અનુલિપ્ત નામના અર્થનું વાચક ન હોવાથી સ્નાત્વા નામને અનુલિપ્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષકર્મધારય સમાસ થતો નથી. સ્નાત્વા નામ ક્રિયાવાચક છે અને અનુલિપ્ત નામ કર્તૃવાચક છે. આથી બંને નામ એકાર્થક નથી - એ સમજી શકાય છે. યદ્યપિ સ્નાતાનુલિપ્ત ઇત્યાદિ સ્થળે 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી

કર્મધારય સમાસ સિદ્ધ જ છે. પરંતુ જ્યાં પૂર્વાપરીભાવમાં નિયમિતતા નથી, ત્યાં પૂર્વાપરીભાવનું નિયમન કરવા વગેરે માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. તેથી સ્નાતાનુલિપ્તઃ ઇત્યાદિ સ્થળે પ્રત્યેકમાં વ્યવસ્થેદ વ્યવસ્થેદકત્વ હોય તો પણ સૂત્રોક્ત પૂર્વકાલાર્થક અને એકાદિ નામનો જ સમાસમાં પૂર્વનિપાત થાય છે...ઇત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું. ॥૧૭॥

દિગ્ધિકં સંજ્ઞા - તદ્ધિતોત્તરપદે ૩/૧/૧૮॥

એકાર્થક દિશાવાચક અને અધિક નામને નામની સાથે સંજ્ઞાના વિષયમાં, તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં તેમ જ કોઈ પણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ થાય છે. સંજ્ઞા ના વિષયમાં - દક્ષિણાશ્ચ તે કોશલાઃ અને પૂર્વા ચાસાવિષુકામશમી અહીં દિગ્વાચક દક્ષિણ અને પૂર્વા નામને અનુક્રમે કોશલ અને ઇષુકામશમી નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસઃ ‘પુમ્વત્ કર્મં ૩-૨-૫૭’ થી પૂર્વા નામને પુંવદ્ભાવ (આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ) વગેરે કાર્ય થવાથી દક્ષિણકોશલાઃ અને પૂર્વેષુકામશમી આવો પ્રયોગ થાય છે. બંન્ને દેશવિશેષના નામો છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે દક્ષિણકોશલા વગેરે સમાસ સ્થળે સમાસ વિના વાક્યથી સંજ્ઞાની પ્રતીતિ થતી નથી; તેથી નિત્યસમાસ છે. માત્ર પૂર્વોત્તરપદનો વિભાગ બતાવવાં માટે ઉપર વાક્યનું પ્રદર્શન છે. તદ્ધિતપ્રત્યય ના વિષયમાં - દક્ષિણસ્યાં શાલાયાં ભવઃ અને અધિકયા ષટ્ઞા ક્રીતઃ આ અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યયના વિધાનના વિષયમાં આ સૂત્રથી દિશા વાચક દક્ષિણા નામને શાલા નામની સાથે અને અધિકા નામને ષષ્ટિ નામની સાથે તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ દક્ષિણા

અને અધિકા નામને પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી દક્ષિણશાલા અને
 અધિકષ્ટિ આવા નામ બને છે. ત્યાર બાદ દક્ષિણશાલા નામને
 'મવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'દિવ્યપૂર્વાં ૬-૩-૨૩' થી ણ (અ)
 પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી ણ ની પૂર્વેના આ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ
 સ્વરેં ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ....વગેરે કાર્ય
 થવાથી દક્ષિણશાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. 'મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ૬-૪-
 ૧૫૦' થી અધિકષ્ટિ નામને ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી
 તેની પૂર્વેના ઇ નો લોપ. 'માન સંવત્સરં ૭-૪-૧૧' થી ષ્ટિ ના
 અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.....વગેરે કાર્ય થવાથી અધિકષાષ્ટિકઃ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દક્ષિણ દિશાની શાળામાં રહેનાર.
 એકસો સાઠ આદિથી ખરીદેલો. ઉત્તરપદ પરમા - ઉત્તરો ગૌ
 ધનમસ્ય અને અધિકો ગૌઃ પ્રિયોઽસ્ય આ વિગ્રહમાં 'એકાર્થં ચાં
 ૩-૧-૨૨' થી ત્રિપદ બહુવ્રીહિ સમાસ. ઉત્તર અને અધિક નામને
 અનુક્રમે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ. 'ગોસ્તત્પુરુષાત્ ૭-
 ૩-૧૦૫' થી સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉત્તરગવધનઃ
 અને અધિકગવપ્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઉત્તરનો
 બળદ છે ધન જેનું તે. અધિક બળદનો પ્રેમી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 આ સૂત્રથી વિહિત સમાસ; તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં અને ઉત્તરપદ
 પરમાં પણ નિત્ય સમાસ છે - એ સ્વયં સમજી લેવું.....દક્ષિણકોશલા
 ઇત્યાદિ સ્થળે 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં
 'દિશા વાયક નામને અને અધિક નામને સંજ્ઞા અને તદ્ધિતપ્રત્યયના
 વિષયમાં તથા ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો જ તત્પુરુષ કર્મધારય
 સમાસ થાય છે' - એતાદશ નિયમ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે.
 તેથી સૂ.નં. ૩-૧-૧૬ માં દિશા વાયક નામ અને અધિક નામ
 એતદતિરિક્તત્વેન સંક્રીય થવાથી ઉત્તરા વૃક્ષાઃ ઇત્યાદિ સ્થળે
 સંજ્ઞાતદ્ધિતોત્તરપદ સ્વરૂપ નિમિત્તના અભાવમાં સૂ.નં. ૩-૧-૧૬ થી
 પણ સમાસ થતો નથી.. ઇત્યાદિ અન્યત્રથી સમજી લેવું... ॥૧૮॥

સહ્ય્યા સમાહારે ચ દ્વિગુશ્ચાઽનામ્ન્યયમ્ ૩/૧/૧૧॥

સમાહારના વિષયમાં; સંજ્ઞાના વિષયમાં; તદ્વિત પ્રત્યયના વિષયમાં અને ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો સંખ્યાવાચક નામને નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. આ સૂત્રથી વિહિત આ સમાસને; સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો દ્વિગુ સમાસ પણ કહેવાય છે. સંજ્ઞા ના વિષયમાં - પઞ્ચ ચ તે આપ્ત્રાઃ અને સપ્ત ચ તે ઋષયઃ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી સંજ્ઞાના વિષયમાં સંખ્યાવાચક પઞ્ચન્ અને સપ્તન્ નામને; આપ્ત્ર અને ઋષિ નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પઞ્ચાપ્ત્રાઃ અને સપ્તર્ષયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સન્નિવેશ (સ્થાન વિશેષ) વિશેષનું નામ. નક્ષત્રવિશેષનું નામ. તદ્વિત પ્રત્યયના વિષયમાં - દ્વયો મર્ત્તો ભવઃ અને અધ્યર્ધ્વેન (અર્ધ્વેન સહિતેનૈકેનેત્યર્થઃ) કંસેન ક્રીતઃ આ અર્થમાં તદ્વિત પ્રત્યયના વિષયમાં સંખ્યાવાચક દ્વિ નામને અને અધ્યર્ધ્વ નામને (જુઓ સૂ.નં. ૧-૧-૪૧) અનુક્રમે માતૃ નામની સાથે અને કંસ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દ્વિમાતૃ અને અધ્યર્ધ્વ કંસ નામને અનુક્રમે 'સંખ્યા સંભદ્રાં ૬-૧-૬૬' થી અણ પ્રત્યય તથા માતૃ નામને માતુર્ આદેશ અને 'મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ૬-૪-૧૫૦' ની સહાયથી 'કંસાઽર્ધાત્ ૬-૪-૧૩૫' થી ઇકદ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરેં ૭-૪-૧' થી દ્વિ ના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમાતુરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને આ સૂત્રથી વિહિત સમાસ અસંજ્ઞાના વિષયમાં દ્વિગુ હોવાથી અધ્યર્ધ્વકંસ નામથી વિહિત ઇકદ્ પ્રત્યયનો 'અનામ્ન્યદ્વિઃ પ્લુપ્ ૬-૪-૧૪૧' થી લોપ વગેરે થવાથી અધ્યર્ધ્વકંસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બે માતાઓનું સન્તાન. દોઢ કાંસાનાં પાત્રથી ખરીદેલ. ઉત્તરપદ પરમાં - પઞ્ચ ગાવો ધનમસ્ય અને પઞ્ચ નાવઃ પ્રિયા અસ્ય આ વિગ્રહમાં 'એકાર્થ ચાનેકઞ્ચ ૩-૧-૨૨' થી ત્રિપદ

બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી ધન અને પ્રિય ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી સફળ્યાવાચક પઞ્ચન્ નામને અનુક્રમે ગો અને નૌ નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ. 'ગોસ્તત્પુરુષાત્ ૭-૩-૧૦૫' થી ગો નામના અન્તમાં સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યય. 'નાવઃ ૭-૩-૧૦૪' થી નૌ નામના અન્તમાં અટ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પઞ્ચગવધનઃ અને પઞ્ચવપ્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પાંચ ગાયો ધન છે જેનું. પાંચ નૌકાઓ (હોડીઓ) નો પ્રેમી. સમાહાર ના વિષયમાં - પઞ્ચાનાં રાજાં સમાહારઃ આ અર્થમાં સમાહારના વિષયમાં સફળ્યાવાચક પઞ્ચન્ નામને રાજન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય - દ્વિગુ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્થાદિનો લોપ. 'નામ્નો નો ૦ ૨-૧-૧૧' થી પઞ્ચન્ ના ન્ નો લોપ. 'રાજન સખેઃ ૭-૩-૧૦૬' થી સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યય. 'નોડપદસ્ય ૦ ૭-૪-૬૧' થી રાજન્ ના અન્ નો લોપ. 'દ્વિગોઃ સમાહારાત્ ૨-૪-૨૨' થી પઞ્ચરાજ નામને ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પઞ્ચરાજી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાંચ રાજાઓનો સમુદાય.

સમાહારે ઘેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાહાર, સંજ્ઞા અને તદ્ધિતપ્રત્યયના વિષયમાં તેમજ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો જ સફળ્યાવાચક નામને, નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે અને આ સૂત્રથી વિહિત આ સમાસને અસંજ્ઞામાં દ્વિગુ સમાસ પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. તેથી અદ્યૌ પ્રવચનમાતરઃ અહીં સંજ્ઞા તદ્ધિતપ્રત્યય અને સમાહાર નો વિષય ન હોવાથી તેમ જ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી સફળ્યાવાચક અષ્ટન્ નામને પ્રવચનમાત્ર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. અર્થ - આઠ પ્રવચન માતા. અનામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્ર થી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાહાર સંજ્ઞા અને તદ્ધિતપ્રત્યય ના વિષયમાં તેમજ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો સફળ્યાવાચક નામને નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પઞ્ચર્ષિ નામને 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરે ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર

અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાઞ્ચર્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી તેને દ્વિગુ સંજ્ઞા ન થવાથી 'દ્વિગોરનપત્યેં ૦ ૬-૧-૨૪' થી અણ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી. અર્થ - પાઞ્ચર્ષ નામની વસ્તુ વિશેષ. અઘૌ પ્રવચનમાતર: અહીં આ સૂત્રથી સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી સમાસની પ્રાપ્તિ યદ્યપિ છે. પરંતુ આ સૂત્ર "સંજ્ઞાવાચક નામનેસમાહાર સંજ્ઞા તદ્વિતપ્રત્યય અને ઉત્તરપદ ના વિષયમાં જ (ઉપર જણાવ્યા મુજબ) સમાસ થાય છે." - આ પ્રમાણે નિયમ કરે છે. તેથી અઘૌ પ્રવચનમાતર: અહીં આ સૂત્રથી કે 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી સમાસ થતો નથી..... ઇત્યાદિ યાદ રાખવું. ||૧૧||

નિન્દ્યં કુત્સનૈરપાપાદૈઃ ૩/૧/૧૦૦||

નિન્દ્ય વાચક નામને; પાપાદિ ગણપાઠમાંના નામોથી ભિન્ન નિન્દાના હેતુવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. વૈયાકરણશ્ચાસૌં ચસૂચી અને મીમાંસકશ્ચાસૌં દુર્દુરુઢઃ આ વિગ્રહમાં નિન્દ્ય વાચક વૈયાકરણ અને મીમાંસક નામને તેની નિન્દાના હેતુવાચક અનુક્રમે ચસૂચિન્ અને દુર્દુરુઢ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈયાકરણચસૂચી અને મીમાંસકદુર્દુરુઢઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સામાન્યથી શબ્દશાસ્ત્રના વેત્તાને વૈયાકરણ કહેવાય છે. કોઈ વૈયાકરણ; શબ્દશાસ્ત્ર સમ્બન્ધી પુછાએલા પ્રશ્નનો પ્રતિભાદિ - વિકલતાના કારણે; જવાબ આપવાના બદલે આકાશ તરફ જોયા કરે છે ત્યારે તે વૈયાકરણને ચસૂચી કહેવાય છે. તેમજ સામાન્યથી પરમ આસ્તિક તરીકે પ્રસિદ્ધ મીમાંસક યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનથી જ્યારે વિમુખ બને છે

ત્યારે તે મીમાંસકને દુર્દુરુઢ (નાસ્તિક) કહેવાય છે. આ રીતે ઉભયત્ર નિન્દાનું હેતુવાચકત્વ સ્પષ્ટ છે. અર્થક્રમશઃ- શબ્દપ્રયોગોનો અનભિજ્ઞ વैयाકરણ. નાસ્તિક મીમાંસક. નિન્દ્યમિત્તિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પાપાદિ ગણપાઠમાંના નામથી ભિન્ન નિન્દાના હેતુવાચક નામની સાથે નિન્દ્ય વાચક જ નામને તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી વैयाકરણશ્ચૌરઃ અહીં પાપાદિ ગણપાઠમાંના નામથી ભિન્ન નિન્દાના હેતુ વાચક ચૌર નામની સાથે અનિન્દ્ય વાચક વैयाકરણ નામને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. અર્થ - ચોર એવો વैयाકરણ. અહીં આશય એ છે કે નિન્દાના હેતુવાચક ચૌર નામના પ્રયોગથી અહીં વैयाકરણની નિન્દા થવા છતાં એના વ્યાકરણ વિષયક જ્ઞાન કે અધ્યયનની નિન્દા થતી નથી. હ્રસ્વી ના પ્રયોગથી વैयाકરણના વैयाકરણત્વ ની અર્થાદ્ વ્યાકરણાધ્યેતૃત્વની અથવા વ્યાકરણવેતૃત્વની નિન્દા થાય છે. આવી નિન્દા ચૌર પદના પ્રયોગથી વैयाકરણની થતી નથી. આથી સમજી શકાશે કે 'નિન્દાના હેતુવાચક તાદૃશ (અપાપાદિ) નામના પ્રયોગથી જેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નિન્દ્ય (નિન્દાયોગ્ય) બને છે; એવા નિન્દ્ય વાચક નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિન્દાના હેતુવાચક અપાપાદિ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે.' - આ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ છે.

અપાપાદૈરિત્તિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિન્દ્યવાચક નામને પાપાદિ ગણપાઠમાંના નામથી ભિન્ન જ નિન્દાના હેતુવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી પાપશ્રાસૌ વैयाકરણઃ અને હતશ્ચાસૌ વિધિઃ આ વિગ્રહમાં પાપાદિ ગણપાઠમાંના નિન્દાહેતુવાચક પાપ અને હત નામની સાથે નિન્દ્યવાચક વैयाકરણ અને વિધિ નામને આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. તેથી 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી વિશેષણવાચક પાપ અને હત નામને વિશેષ્યવાચક વैयाકરણ અને વિધિ નામની સાથે તત્પુરુષકર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી

પાપવૈયાકરણઃ અને હતવિધિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-
 પાપી વૈયાકરણ. ફલની પ્રત્યે અસમર્થ વિધિ (અદૃષ્ટ - ધર્મધર્મ).
 અહીં આશય એ છે કે અપશબ્દનો પ્રયોગ કરનારા વૈયાકરણને
 પાપવૈયાકરણ કહેવાય છે. વૈયાકરણત્વની નિન્દાનો હેતુ, અપશબ્દ
 પ્રયોગજન્ય પાપ છે; તેથી પાપ નામ નિન્દાના હેતુનું વાચક છે.
 આવી જ રીતે ચોક્કસ પક્ષે શુભાશુભફલને આપનાર વિધિ (અદૃષ્ટ)
 માં ગમે તે કારણે ફલની પ્રત્યે અતિશય વિલંબને જણાવવાં હત
 શબ્દનો પ્રયોગ કરી વિધિની નિન્દા કરાય છે. અવશ્યફલપ્રદ વિધિમાં
 અવરુદ્ધત્વ (અવરુદ્ધફલત્વ) ના જ્ઞાનથી વિધિમાં નિન્દાત્વનું જ્ઞાન
 થાય છે. ॥૧૦૦॥

उपमानं सामान्यैः ३/१/१०१॥

એકાર્થક - ઉપમાન વાચક નામને સામાન્યવાચક નામની
 સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. જેના વડે ઉપમા અપાય
 છે અર્થાદ્ જેની સાથે સરખામણી કરાય છે, તેને ઉપમાન કહેવાય
 છે. ઉપમાન અને ઉપમેય (જેની સરખામણી થાય છે તે) ઉભયવૃત્તિ
 ધર્મને સામાન્ય કહેવાય છે. શસ્ત્રી (શસ્ત્રીવ) ચાસૌ શ્યામા અને
 મૃગી (મૃગીવ) ચાસૌ ચપલા આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી ઉપમાન વાચક
 શસ્ત્રી અને મૃગી નામને સામાન્યવાચક શ્યામા અને ચપલા નામની
 સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી શસ્ત્રીશ્યામા અને
 મૃગચપલા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મૃગી નામને 'પુન્વત્કર્મધારયે
 ૩-૨-૫૭' થી પુન્વદ્ભાવ થવાથી ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થાય છે.
 શસ્ત્રી અને મૃગી શબ્દો તત્સદૃશ અર્થના વાચક છે અને શ્યામા અને
 ચપલા નામ શ્યામત્વાશ્રય અને ચાપલ્યાશ્રય સ્ત્રીના વાચક છે. આથી

સ્પષ્ટ છે કે શસ્ત્રી અને શ્યામા તથા મૃગી અને ચપલા નામ એકાર્થક છે. અર્થક્રમશઃ- છરી જેવી કાળી સ્ત્રી. હરણી જેવી ચપળ સ્ત્રી. ઉપમાનમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપમાન વાચક જ નામને સામાન્ય વાચક નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી દેવદત્તા શ્યામા અહીં દેવદત્તા નામ ઉપમાન વાચક ન હોવાથી તેને શ્યામા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. અર્થ - દેવદત્તા નામની કાળી સ્ત્રી. સામાન્યૈરિતિ કિમ્ ? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપમાન વાચક એકાર્થ નામને સામાન્યવાચક જ નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી અગ્નિમાર્ગવકઃ અહીં ઉપમાન વાચક અગ્નિ નામને માર્ગવક (ઉપમેય વાચક) નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - અગ્નિ જેવો માર્ગવક. (છોકરો વિશેષ.) અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે શસ્ત્રીશ્યામા અને મૃગચપલા....ઈત્યાદિ સ્થળે શ્યામા અને ચપલા વગેરે વિશેષણવાચક નામને વિશેષ્યવાચક શસ્ત્રી અને મૃગી ઈત્યાદિ નામોની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી થઈ શકે છે. તેમ જ 'પ્રથમોક્તં પ્રાક્ ૩-૧-૧૪૮' થી વિશેષણવાચક શ્યામા અને ચપલા નામને સમાસમાં પૂર્વ નિપાત થાય તો શ્યામશસ્ત્રી અને ચપલમૃગી વગેરે પ્રયોગોથી ઉપર્યુક્ત વિવક્ષિત (શસ્ત્રીવ શ્યામા અને મૃગીવ ચપલા) અર્થની પ્રતીતિ અનુપપન્ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિશેષણવાચક શ્યામા અને ચપલા વગેરે નામોનો તાદૃશ સમાસમાં; સૂ.નં.૩-૧-૧૪૮ નો બાધ કરીને પરનિપાત પણ સિદ્ધ જ છે. તેથી યદ્યપિ શસ્ત્રીશ્યામા અને મૃગચપલા વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે આ સૂત્રના આરંભની જરૂર નથી. પરન્તુ આ રીતે વ્યર્થ બનીને આ સૂત્ર નિયમ કરે છે કે - ઉપમાન વાચક નામને તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ માત્ર સામાન્ય વાચક જ નામની સાથે થાય છે, અન્ય નામની સાથે નહીં. તેથી આ સૂત્રથી કે 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી અગ્નિ માર્ગવકઃ અહીં તત્પુરુષ

કર્મધારય સમાસ થતો નથી....ઈત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું.
॥૧૦૧॥

ઉપમેયં વ્યાઘાઘૈઃ સામ્યાનુક્તૌ ૩/૧/૧૦૨॥

ઉપમેય વાચક એકાર્થ નામને ઉપમાન વાચક વ્યાઘાદિ ગણપાઠમાંના વ્યાઘ્ર વગેરે નામની સાથે; સામ્ય (ઉપમાનોપમેય વૃત્તિ ધર્મ) વાચક નામનો પ્રયોગ ન હોય તો તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. પુરુષશ્વાસૌ વ્યાઘ્રઃ (વ્યાઘ્ર ઇવ વ્યાઘ્રઃ) અને શુની ચાસૌ સિંહી (સિંહીવ સિંહી) આ વિગ્રહમાં ઉપમેય વાચક પુરુષ અને સિંહી નામને ઉપમાન વાચક વ્યાઘ્ર અને સિંહી નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ. 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્થાદિ વિભક્તિનો લોપ. શુની નામને 'પુંવત્કર્મધારયે ૩-૨-૫૭' થી પુંવદ્ભાવ. 'નાન્મો નોઽ ૨-૧-૧૧' થી શ્વન્ નામના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પુરુષવ્યાઘ્રઃ અને શ્વસિંહી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ :- પુરુષ વાઘ જેવો (શૂર છે). કુતરી સિંહણ જેવી. (શૂર છે). અહીં વ્યાઘ્ર અને સિંહી નામ તત્સદૃશ અર્થને જણાવનારા હોવાથી એકાર્થક છે - એ સમજી શકાય છે, સામ્યાનુક્તાવિતિ કિમ્ ? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપમાનોપમેય ઉભયવૃત્તિ સામ્ય (સાધારણ ધર્મ) વાચક નામને પ્રયોગ ન હોય તો જ ઉપમેય વાચક નામને ઉપમાન વ્યાઘ્રાદિ ગણપાઠમાંના નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી પુરુષવ્યાઘ્રઃ શૂરઃ આ પ્રમાણે શૂરત્વં સ્વરૂપ સામ્યવાચક શૂર નામનો પ્રયોગ હોય ત્યારે પુરુષવ્યાઘ્રઃ આવો પ્રયોગ થતો નથી. પૂર્વ સૂત્રથી (૩-૧-૧૦૧થી) 'ઉપમાન વાચક નામને સામાન્યવાચક જ નામની સાથે તત્પુરુષકર્મધારય સમાસ થાય છે' - આ પ્રમાણે નિયમ

થયો હોવાથી ઉપમાન વાચક નામ અને ઉપમેય વાચક નામનો તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ; વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી થઈ શકશે નહીં. તેથી આ સૂત્રનું નિમાર્ણ છે. તેમજ ઉપમેય વાચક જ નામનો પુરુષવ્યાઘ્ર:.....ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં પૂર્વ પ્રયોગ થાય - એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે.....ઈત્યાદિ સમજી લેવું. ॥૧૦૨॥

**પૂર્વાડપર-પ્રથમ-ચરમ-જઘન્ય-સમાન-મધ્ય-મધ્યમ-
વીરમ્ ૩/૧/૧૦૩॥**

એકાર્થક 'પૂર્વ અપર પ્રથમ ચરમ જઘન્ય સમાન મધ્ય મધ્યમ અને વીર નામને નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. પૂર્વશ્ચાસૌ પુરુષ:; અપરશ્ચાસૌ પુરુષ:; પ્રથમશ્ચાસૌ પુરુષ:; ચરમશ્ચાસૌ પુરુષ:; જઘન્યશ્ચાસૌ પુરુષ:; સમાનશ્ચાસૌ પુરુષ:; મધ્યશ્ચાસૌ પુરુષ:; મધ્યમશ્ચાસૌ પુરુષ: અને વીરશ્ચાસૌ પુરુષ: આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે પૂર્વ અપર પ્રથમ ચરમ જઘન્ય સમાન મધ્ય મધ્યમ અને વીર નામને પુરુષ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વપુરુષ:; અપર પુરુષ:; પ્રથમપુરુષ:; ચરમપુરુષ:; જઘન્યપુરુષ:; સમાનપુરુષ:; મધ્યપુરુષ:; મધ્યમપુરુષ: અને વીરપુરુષ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - પૂર્વ પુરુષ. બીજો પુરુષ. પ્રથમ પુરુષ. ચરમ - છેલ્લો પુરુષ. નીચ પુરુષ. સમાન પુરુષ. મધ્ય પુરુષ. મધ્યમ પુરુષ. વીર પુરુષ. પૂર્વપુરુષ:.....ઈત્યાદિ સ્થળે 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ યદ્યપિ સિદ્ધ હોવા છતાં સમાસમાં પૂર્વાદિ નામોનો જ પૂર્વ પ્રયોગ થાય - એ માટે તેમજ તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ વિધાયક સૂત્રોમાં જે નામોનો ઉલ્લેખ છે, તે નામોના તત્પુરુષ

કર્મધારય સમાસ સ્થળે 'સ્પર્ધે પર:' આ પરિભાષાથી પર નામનો જ પૂર્વ પ્રયોગ થાય - એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. તેથી વીરપૂર્વ:..... ઈત્યાદિ પ્રયોગો થાય છે. પૂર્વવીર:.... આવા અનિષ્ટ પ્રયોગો થતા નથી. બહુલતયા જ આ સૂત્રથી પણ વિવક્ષિત કાર્ય થતું હોવાથી એકવીર:.. ઈત્યાદિ સ્થળે સૂ.નં. ૩-૧-૧૭ માં નિર્દિષ્ટ એક નામની અપેક્ષાએ આ સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ વીર નામ પર હોવા છતાં તેનો પૂર્વપ્રયોગ થતો નથી.... ઈત્યાદિ ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું. ॥૧૦૩॥

શ્રેણ્યાદિ કૃતાદૈશ્ચ્યર્થે ૩/૧/૧૦૪॥

ચ્વિ (૦) પ્રત્યયનો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો શ્રેણ્યાદિ ગણપાઠમાંના શ્રેણિ વગેરે એકાર્થ નામને કૃતાદિ ગણપાઠમાંના કૃત વગેરે નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. અશ્રેણય: (ન શ્રેણય इति अश्रेणयः) શ્રેણય: કૃતા: અને અનૂકા ઝકા: કૃતા: આ અર્થમાં શ્રેણિ અને ઝક નામને કૃત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી શ્રેણીકૃતા: અને ઝકકૃતા: આવો પ્રયોગ થાય છે. સમાસથી જ ચ્વિ પ્રત્યયનો અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ઉક્તાર્થનામપ્રયોગ: આ ન્યાયથી ચ્વિ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થક્રમશ: - શ્રેણિભિન્ન ને શ્રેણિઓ કરી. અરક્ષક ને રક્ષક બનાવ્યા. ચ્ચ્યર્થ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્વિ પ્રત્યયનો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ શ્રેણ્યાદિ ગણપાઠમાંના નામને કૃતાદિ ગણપાઠમાંના નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી શ્રેણય: કૃતા: કિઞ્ચિત્ અહીં ચ્ચ્યર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી શ્રેણિ નામને કૃત નામની સાથે તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસ

થતો નથી. અર્થ - કાંઈક શ્રેણીઓ કરી. (સામાન્યથી શ્રેણીઓ જેવી ગોઠવણ કરી.). ||૧૦૪||

ત્તં નજાદિભિન્નૈઃ ૩/૧/૧૦૬||

एकार्थक त्त प्रत्ययान्त नामने; मात्र नञ् वगेरेना प्रयोगना कारणे भिन्न अेवा नामनी साथे तत्पुरुष कर्मधारय समास थाय છે. नञ् अव्यय ईषदसमाप्तिनुं धोतक હોવાથી नञ् ना साङ्ख्यना कारणे इषदसमाप्ति ना જ ધોતક નજ્ વગેરે અવ્યયો અહીં નજાદિ પદથી વિવક્ષિત છે. કૃતજ્વાકૃતજ્ચ અને પીતજ્વાવપીતજ્ચ આ વિશ્રુતમાં કૃત અને પીત - આ ત્ત પ્રત્યયાન્ત નામને; અનુક્રમે માત્ર નજ્ અને અવ ના પ્રયોગના કારણે ભિન્ન એવા અકૃત અને અવપીત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કૃતાકૃતમ્ અને પીતાવપીતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સમજી શકાય છે કે - કૃત અને અકૃત નામમાં માત્ર નજ્ ના પ્રયોગના કારણે તેમ જ પીત અને અવપીત નામમાં અવ ના પ્રયોગના કારણે જ ભેદ છે. જે કૃત છે, તે જ અકૃત છે અને જે પીત છે, તે જ અવપીત છે. તેથી કૃત અને પીત નામ એકાર્થ છે. અર્થક્રમશઃ- ક્યું ન ક્યું. (થોડું ક્યું.) પીધું ન પીધું (થોડું પીધું). ક્તમिति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માત્ર નજ્ વગેરેના પ્રયોગના કારણે ભિન્ન એવા નામની સાથે ત્ત પ્રત્યયાન્ત જ નામને તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. કર્તવ્યમકર્તવ્યં ચ અહીં તવ્ય પ્રત્યયાન્ત કર્તવ્ય નામને માત્ર નજ્ ના કારણે ભિન્ન એવા અકર્તવ્ય નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ આ સૂત્રથી થતો નથી. અહીં આ સૂત્રથી જ વિહિત સમાસ થતો નથી. સૂ.નં. ૩-૧-૧૬ થી યથાપ્રાપ્ત

સમાસ થવામાં કોઈ બાધ નથી. તેથી વિશેષણવાચક નામનો પૂર્વનિપાત ક્રમિક થવાથી કર્તવ્યાકર્તવ્યમ્ અને અકર્તવ્યકર્તવ્યમ્ આવો પ્રયોગ પણ યથાસંભવ થઈ શકે છે. આથી સમજી શકાશે કે કૃતાકૃતમ્.....ઈત્યાદિ સ્થળે ‘વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬’ થી કર્મધારય સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં તાદૃશ ક્ત પ્રત્યયાન્ત જ નામનો એ સમાસમાં પૂર્વનિપાત થાય - એ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. જેથી અકૃતાકૃતમ્.....ઈત્યાદિ પ્રયોગો થતા નથી. અર્થ - કરવા યોગ્ય નહીં કરવા યોગ્ય. (થોડું કરવા યોગ્ય). નજાદિભિન્નૈરિતિ કિંમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામને માત્ર નજ્ વગેરેના પ્રયોગના કારણે જ ભિન્ન એવા નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી કૃતજ્વ પ્રકૃતજ્વ અહીં ક્ત પ્રત્યયાન્ત કૃત નામને; પ્ર ના પ્રયોગના કારણે ભિન્ન પ્રકૃત નામની સાથે અને કૃતજ્વાવિહિતજ્વ અહીં ધા ધાતુસ્વરૂપ ક્ત પ્રત્યયની પ્રકૃતિના ભેદથી પણ ભિન્ન એવા અવિહિત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- ક્યું સારું ક્યું. ક્યું ન ક્યું (થોડું ક્યું.) ||૧૦૫||

સેઙ્ઠ નાઙ્ઠનિટા ૩/૧/૧૦૬||

ઇટ્ આગમ સહિત ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામને; ઇટ્ આગમ સહિત માત્ર નજ્ વગેરેના પ્રયોગથી ભિન્ન એવા નામની (ક્ત પ્રત્યયાન્ત તાદૃશ નામની) સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. ક્લિશિતમક્લિષ્ટમ્ અહીં ‘પૂઙ્ઠક્લિશિભ્યો નવા ૪-૪-૪૫’ થી વિહિત ઇટ્ આગમ સહિત (સેટ્) ક્ત પ્રત્યયાન્ત ક્લિશિત નામને અનિટ્ માત્ર નજ્ ના પ્રયોગના કારણે ભિન્ન અક્લિષ્ટ નામની સાથે ‘ક્તં નજાદિભિન્નૈઃ ૩-૧-૧૦૫’ થી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસની

પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. આવી રીતે શિતમશાતમ્ અહીં 'છા શો વર્ગ ૪-૪-૧૨' થી વિહિત ઇ થી સહિત શિત નામને ઇ થી રહિત માત્ર નજ્ બિન્ન અશાત નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત તત્પુરુષ- કર્મધારય સમાસનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ક્લિષ્ટ અક્લિષ્ટ. (થોડું ક્લિષ્ટ). તીક્ષ્ણ ક્યુ ન ક્યુ (થોડું તીક્ષ્ણ ક્યુ).

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાં ઇદ્ નું ગ્રહણ હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્લિશિતમક્લિષ્ટમ્ અહીં સમાસનો (તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસનો) નિષેધ આ સૂત્રથી થાય - એ બરાબર છે. પરંતુ શિતમશાતમ્ અહીં ઇદ્ નો આગમ થયો ન હોવાથી આ સૂત્રથી યદ્યપિ સમાસનો નિષેધ થવો જોઈએ નહીં. પરંતુ સૂત્રમાં ઇદ્ ના ગ્રહણથી એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે - ઇદ્ આગમથી જેવી રીતે ક્તાન્ત નામના અર્થમાં કોઈ પણ ફેરફાર થતો નથી, એવી રીતે જે આગમાદિના કારણે ક્તાન્ત નામના અર્થમાં ફેરફાર થતો ન હોય એવા આગમાદિનું પણ ગ્રહણ અહીં ઇદ્ થી કરાયું છે. અર્થાદ્ આ સૂત્રમાં ઇદ્ ગ્રહણ; અર્થભેદમાં કારણ ન બનનાર વિકાર (જે વગેરે પ્રત્યયાદિ) નું ઉપલક્ષણ છે. તેથી સમજી શકાશે કે - જેનાથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામના અર્થમાં ફેરફાર ન થતો હોય એવા ઇદ્ આગમાદિ સહિત ક્ત પ્રત્યયાન્ત એકાર્થ નામને; એવા ઇદ્ આગમાદિ રહિત માત્ર નજ્ વગેરેના પ્રયોગના કારણે બિન્ન નામની સાથે તત્પુરુષકર્મધારય સમાસ થતો નથી. અહીં એ પણ યાદ રાખવું કે - ક્લિશિતમક્લિષ્ટમ્ ઇત્યાદિ સ્થળે અક્લિષ્ટાદિ નામ; માત્ર નજાદિ બિન્ન નથી, પરંતુ ઇદ્ ના આગમના અભાવના (ઇદના - અપ્રયોગના) કારણે પણ બિન્ન છે. તેથી 'ક્તં નજાદિ ૩-૧-૧૦૫' થી સમાસની પ્રાપ્તિના અભાવમાં આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ આવશ્યક નથી. પરંતુ 'એકદેશવિકૃતમન્યવત્' આ ન્યાયથી તાદૃશાગમ રહિત પણ આગમસહિત મનાતાં હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ કરવો આવશ્યક છે.....ઇત્યાદિ

અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે.

સેડિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
ઇદ્ આગમાદિ સહિત જ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામને; તાદૃશ ઇદ્ આગમાદિ
રહિત માત્ર નજ્ વગેરેના પ્રયોગના કારણે ભિન્ન એવા નામની સાથે
તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. તેથી કૃતજ્વાકૃતજ્વ આ
વિગ્રહમાં અનિદ્ ક્ત પ્રત્યયાન્ત કૃત નામને અકૃત (અનિદ્
નજાદિભિન્ન) નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ ન થવાથી
'ક્તં નજાદિભિન્નૈઃ ૩-૧-૧૦૫' થી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય
થવાથી કૃતાકૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ક્યું ન ક્યું.
અનિદેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇદ્ આગમાદિ
સહિત ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામને; ઇદ્ આગમાદિ રહિત જ નજાદિભિન્ન
નામની સાથે તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસ થતો નથી. તેથી
અશિતજ્વાનશિતજ્વ આ વિગ્રહમાં 'સેદ્ ક્ત પ્રત્યયાન્ત અશિત નામને
અનશિત આ સેદ્ નજાદિભિન્ન નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ
કર્મધારય સમાસનો નિષેધ ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ-
કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી અશિતાનશિતમ્ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ખાધું ન ખાધું. (થોડું ખાધું. થોડા માટે રહેવા
દીધું.) ॥૧૦૬॥

સન્મહત્ પરમોત્તમોત્કૃષ્ટં પૂજાયામ્ ૩/૧/૧૦૬/॥

પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો એકાર્થક સત્ મહત્ પરમ
ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ નામને પૂજ્યવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ-કર્મધારય
સમાસ થાય છે. સંશ્રાસૌ પુરુષઃ; મહાંશ્રાસૌ પુરુષઃ; પરમશ્રાસૌ
પુરુષઃ; ઉત્તમશ્રાસૌ પુરુષઃ; અને ઉત્કૃષ્ટશ્રાસૌ પુરુષઃ આ વિગ્રહમાં
અનુક્રમે સત્ મહત્ પરમ ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ નામને પુરુષ નામની

સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સત્પુરુષઃ
 મહાપુરુષઃ પરમપુરુષઃ ઉત્તમપુરુષઃ અને ઉત્કૃષ્ટપુરુષઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. મહત્ + પુરુષ આ અવસ્થામાં મહત્ નામના અન્તમાં
 'જાતીયૈં ૩-૨-૭૦' થી ડા નો આગમ. 'ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી
 અત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મહાપુરુષઃ આવો પ્રયોગ થયો છે.
 અર્થક્રમશઃ- સારો પુરુષ. મહાન પુરુષ. શ્રેષ્ઠ પુરુષ. ઉત્તમ પુરુષ.
 ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ. પૂજાયામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ એકાર્થક સત્ મહત્ પરમ
 ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ નામને નામની સાથે (પૂજ્યવાચક નામની સાથે)
 તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી સન્ ઘટોડસ્તીત્યર્થઃ અહીં
 પૂજા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી સત્ નામને ઘટ નામની સાથે આ
 સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. અર્થ - ઘટ છે.

સત્પુરુષઃ મહાપુરુષઃ ઇત્યાદિ સ્થળે યદપિ 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસ સિદ્ધ હોવાથી આ સૂત્રનો
 આરંભ આવશ્યક નથી. પરંતુ પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ સત્
 મહત્ વગેરે નામને પૂજ્યવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ-કર્મધારય
 સમાસ થાય - આ નિયમ માટે સૂત્રનો આરંભ છે. તેથી - પૂજા
 અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી સન્ ઘટોડ સ્તીત્યર્થઃ અહીં આ સૂત્રથી
 અથવા 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી પણ કર્મધારય સમાસ થતો નથી.
 તેમ જ તત્પુરુષ સમાસ (તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ) ના આ
 સૂત્રથી વિધાન વખતે પ્રાપ્ત પણ સત્ વગેરે નામોનો પરનિપાત થાય
 નહીં - એ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. અને પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ
 તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ વિધાયક સૂત્રોમાં જેનો ઉલ્લેખ છે એ
 નામોના પરસ્પર કર્મધારય સમાસમાં યથાપ્રાપ્ત પણ પરનિપાત,
 પૂર્વપૂર્વ નામનો જ થાય - એ માટે પણ આ સૂત્રનો આરંભ
 આવશ્યક છે. તેથી સચ્ચુક્તઃ અને મહાવીરઃ પરમમહાન્.....
 ઇત્યાદિ પ્રયોગો જ બને છે.....વગેરે બરાબર સમજી લેવું. ॥૧૦૭॥

પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વૃન્દારક નાગ અને કુઝર નામની સાથે એકાર્થક પૂજ્યવાચક નામને તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. ગૌશ્ચાસૌ વૃન્દારક:; ગૌશ્ચાસૌ નાગ: અને ગૌશ્ચાસૌ કુઝર: આ વિશ્રુતમાં પૂજ્યવાચક ગો નામને વૃન્દારક નાગ અને કુઝર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગોવૃન્દારક: ગોનાગ: અને ગોકુઝર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દેવ જેવો બળદ. નાગ જેવો બળદ. હાથી જેવો બળદ. પૂજાયामિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ વૃન્દારક નાગ અને કુઝર નામની સાથે પૂજ્યવાચક નામને તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી સુસીમો નાગ: અહીં સુસીમ નામને નાગ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ; પૂજા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી થતો નથી. અર્થ - સારી ક્ષણવાલો નાગ. વૃન્દારક: ઈત્યાદિ સ્થળે યદ્યપિ 'ઉપમેયં ૩-૧-૧૦૨' થી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં પૂજા૩૫ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ વૃન્દારક વગેરે નામની સાથે (પૂજ્યવાચક) નામને તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે - એ નિયમ માટે અને સામ્યની ઉક્તિમાં પણ તાદૃશ સમાસ થાય - એ માટે આ સૂત્રનો પ્રારંભ છે. તેથી દેવદત્ત નાગ ઇવ અહીં નિન્દા અર્થમાં 'ઉપમેયં ૩-૧-૧૦૨' થી પણ તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. તેમ જ ગોનાગો બલવાન્ ઈત્યાદિ સ્થળે સામ્યોક્તિ હોવા છતાં આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. જે 'ઉપમેયં ૩-૧-૧૦૨' થી શક્ય ન હતું. ॥૧૦૮॥

જાતિ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન ગમ્યમાન હોય તો એકાર્થક કતર અને કતમ નામને જાતિ વાચક નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. (ભવતોઃ) કતરશ્ચાસૌ કઠઃ અને (ભવતામ્) કતમશ્ચાસૌ ગાર્ગ્યઃ આ વિગ્રહમાં કતર નામને કઠ નામની સાથે અને કતમ નામને ગાર્ગ્ય નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી કતરકઠઃ અને કતમગાર્ગ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- (તમારા બેમાં) કઠ કોણ છે ? (તમારામાં) ગાર્ગ્ય કોણ છે ? જાતિપ્રશ્ન इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કતર અને કતમ નામને (જાતિવાચક) નામની સાથે જાતિ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન ગમ્યમાન હોય તો જ તત્પુરુષ - કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી કતરઃ શુક્લઃ ? અને કતમો ગન્તા ? અહીં આ સૂત્રથી કતર નામને શુક્લ નામની સાથે અને કતમ નામને ગન્તુ નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. કારણ કે અહીં અનુક્રમે ગુણ અને ક્રિયા સમ્બન્ધી પ્રશ્ન છે, જાતિ સમ્બન્ધી નથી. અર્થક્રમશઃ- કોણ સફેદ છે ? કોણ જનાર છે ? કતરકઠઃ અને કતમગાર્ગ્યઃ ઈત્યાદિ સ્થળે ‘વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬’ થી યદ્યપિ સમાસ સિદ્ધ છે. પરન્તુ કતર અને કતમ નામને જાતિ ભિન્ન સમ્બન્ધી પ્રશ્ન ગમ્યમાન હોય તો; તે નામની સાથે સમાસ ન થાય અને જાતિ સમ્બન્ધી જ પ્રશ્ન ગમ્યમાન હોય ત્યારે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય - આ નિયમ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે જેથી કતરઃ શુક્લઃ ? ઈત્યાદિ સ્થળે ‘વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬’ થી પણ તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. ॥૧૦૧॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો એકાર્થક કિમ્ નામને નિન્દવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. કો રાજા (યો ન રક્ષતિ) અને કો ગૌઃ (યો ન વહતિ) આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી કિમ્ નામને રાજન્ અને ગૌ નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કિંરાજા અને કિંગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રજાનું રક્ષણ ન કરનાર ખરાબ રાજા. ભારાદિને વહન ન કરનાર ખરાબ બળદ. ક્ષેપ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ષેપ - નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ કિમ્ નામને નિન્દવાચક નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે, તેથી કો રાજા તત્ર ? અહીં નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી કિમ્ નામને રાજન્ નામની સાથે તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસ થતો નથી. તેમ જ નિન્દા અર્થમાં જ કિમ્ નામને તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસ ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય - આ પ્રમાણે નિયમના વિધાન માટે આ સૂત્રનો આરંભ હોવાથી 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૯૬' થી પણ કો રાજા તત્ર અહીં કિમ્ નામને રાજન્ નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. કિંરાજન્ અને કિંગૌ નામને અનુક્રમે 'રાજન્સખેઃ ૭-૩-૧૦૬' થી અને 'ગૌસ્ત ૦ ૭-૩-૧૦૫' થી પ્રાપ્ત સમાસાન્ત અદ્ પ્રત્યયનો 'ન કિમઃ ક્ષેપે ૭-૩-૭૦' થી નિષેધ થાય છે. - એ યાદ રાખવું. ||૧૧૦||

પોટા - યુવતિ - સ્તોક - કતિપય - ગૃષ્ઠિ - ધેનુ -
 વશા - વેહદ્ - બષ્કયણી - પ્રવક્તૃ - શ્રોત્રિયાઽ -
 ધ્યાયક - ધૂર્ત - પ્રશંસારુદૈર્જાતિઃ ૩/૧/૧૧૧//

જાતિવાચક એકાર્થ નામને પોટા યુવતિ સ્તોક કતિપય
 ગૃષ્ઠિ ધેનુ વશા વેહદ્ બષ્કયણી પ્રવક્તૃ શ્રોત્રિય અધ્યાયક ધૂર્ત અને
 પ્રશંસામાં ૩૬ એવા મત્તલ્લિકા વગેરે નામની સાથે તત્પુરુષ-કર્મધારય
 સમાસ થાય છે. ઇમ્યા ચ

૧ ૨ ૩ ૪
 સા પોટા ચ; નાગી ચાસૌ યુવતિશ્ચ; અગ્નિશ્ચાસૌ સ્તોકઞ્ચ; દધિ ચ
 તત્કતિપયઞ્ચ;

૫ ૬ ૭
 ગૌશ્ચાસૌ ગૃષ્ઠિશ્ચ; ગૌશ્ચાસૌ ધેનુશ્ચ; ગૌશ્ચાસૌ વશા ચ;

૮ ૯ ૧૦
 ગૌશ્ચાસૌ વેહદ્ચ; ગૌશ્ચાસૌ બષ્કયણી ચ; કઠશ્ચાસૌ પ્રવક્તા ચ;
 કઠશ્ચાસૌ

૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
 શ્રોત્રિયશ્ચ; કઠશ્ચાસૌ અધ્યાયકશ્ચ; મૃગશ્ચાસૌ ધૂર્તશ્ચ; ગૌશ્ચાસૌ
 મત્તલ્લિકા

૧૫

ચ અને ગૌશ્ચાસૌ પ્રકાણ્ડઞ્ચ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે જાતિવાચક
 ઇમ્યા નાગી અગ્નિ વગેરે નામને પોટા યુવતિ સ્તોક વગેરે નામની
 સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી
 સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'पुंवत्कर्मधारये ૩-૨-૫૭' થી ઇમ્યા અને
 નાગી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી આપ્ અને ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ
 વગેરે કાર્ય થવાથી

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
 ઇમ્યપોટા; નાગયુવતિ:; અગ્નિસ્તોકમ્; દધિકતિપયમ્; ગોગૃષ્ઠિ:; ગોધેનુ:;

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
 ગોવશા; ગોવેહત્; ગોબષ્કયણી; કઠપ્રવક્તા; કઠશ્રોત્રિય:;

૧૨ ૧૩
 કઠાધ્યાયક:; મૃગધૂર્ત:

૧૪ ૧૫
 ગોમત્તલ્લિકા અને ગોપ્રકાણ્ડમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-
 પુરુષવેશને

૧ ૨ ૩
 ધરનારી વાણીયા (વૈશ્ય) ની છોકરી. સપિણ્ણી યુવાન. થોડો અગ્નિ.
 ૪ ૫ ૬ ૭
 કેટલું દહીં: એકવાર વીયાએલી ગાય. તાજી વીયાએલી ગાય. વન્ધ્યા
 ગાય.

૮ ૯ ૧૦
 ગર્ભને નષ્ટ કરનારી ગાય. જુની વીયાએલી ગાય. સારું બોલનાર
 કઠ.

૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
 વેદ ભણનાર કઠ. ધ્યાન ધરનાર કઠ. ધૂર્તમૃગ. સારી ગાય. સારી
 ૧૫
 ગાય.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે મત્તલ્લિકા પ્રકાણ્ડ વગેરે પ્રશંસામાં ૩૬ (સ્વભાવતઃ પ્રશંસા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ.) નામો આવિષ્ટ (નિત્ય) લિફ્ગી છે. તેથી તેના લિફ્ગીમાં વિશેષ્યાનુસાર ફેરફાર થતો નથી. 'નિચ્ચં કુત્સનૈં ૦ ૩-૧-૧૦૦' થી શબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તની કુત્સામાં સમાસ સિદ્ધ હતો. પરંતુ શબ્દ પ્રવૃત્તિનિમિત્તશ્રયની કુત્સામાં તે સૂત્રથી સમાસ સિદ્ધ ન હતો. તેથી આ સૂત્રમાં તાદૃશ સમાસનાં વિધાન માટે અહીં ધૂર્ત નું ઉપાદાન છે. જાંતિવાચક તાદૃશ

વિશેષવાચક નામને સમાસમાં (તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસમાં) પૂર્વ નિપાત કરવા માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. - એ સ્પષ્ટ છે. ॥૧૧૧॥

ચતુષ્પાદ ગર્ભિણ્યા ૩/૧/૧૧૨॥

ચાર પગવાળા જાતિવાચક એકાર્થ નામને ગર્ભિણી નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. ગોશ્વાસૌ ગર્ભિણી અને મહિષી ચાસૌ ગર્ભિણી આ વિગ્રહમાં ગો અને મહિષી નામને ગર્ભિણી નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્થાદિનો લોપ. 'પુંવત્ કર્મધારયે ૩-૨-૫૭' થી મહિષી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી ગોગર્ભિણી અને મહિષગર્ભિણી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગભિણી ગાય. ગભિણી ભેંસ. જાતિરિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાર પગવાળા જાતિવાચક જ નામને ગર્ભિણી નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી કાલાક્ષી ગર્ભિણી અહીં ચતુષ્પાદ ગાય વિશેષવાચક કાલાક્ષી નામને ગર્ભિણી નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. અર્થ - ગભિણી કાલાક્ષી નામની ગાય. અહીં 'વિશેષણં ૩-૧-૧૬' થી સમાસ થવામાં કોઈ બાધ નથી. જાતિવાચક નામનો (વિશેષવાચક નામનો) સમાસમાં પૂર્વ નિપાત થાય - એ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. ॥૧૧૨॥

યુવા યલતિ - પલિત - જરત્ - વલિનૈઃ ૩/૧/૧૧૩//

એકાર્થ યુવન્ નામને યલતિ, પલિત, જરત્ અને વલિન નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. યુવા ચાસૌ યલતિ; યુવા ચાસૌ પલિત; યુવા ચાસૌ જરન્; અને યુવા ચાસૌ વલિનઃ આ વિગ્રહમાં યુવન્ નામને અનુક્રમે યલતિ પલિત જરત્ અને વલિન નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી યુવયલતિઃ યુવપલિતઃ યુવજરન્ અને યુવવલિનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દુષ્ટયુવાન્. વૃદ્ધયુવાન્. વૃદ્ધયુવાન્. પૂજ્યયુવાન્. નામગ્રહણે લિङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणम् આ ન્યાયથી યુવતિશ્ચાસૌ વલિના આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી યુવતિ નામને વલિના નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ. 'પુંવત્કર્મધારયે ૩-૨-૫૭' થી યુવતિ નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી તિ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી યુવવલિના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પૂજ્ય યુવતિ. અહીં ઉપર જણાવેલા પ્રયોગોમાં યજ્ઞકુળ્લઃ અને કુળ્લયજ્ઞઃ ની જેમ અનિયમે પૂર્વનિપાત ન થાય પરન્તુ યુવન્ નામનો જ પૂર્વ - નિપાત નિયમિત થાય - એ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. ॥૧૧૩॥

કૃત્ય - તુલ્યાઽઽચ્ચમજાત્યા ૩/૧/૧૧૪//

એકાર્થ કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત નામને તેમ જ તુલ્યાર્થક નામને જાતિવાચક નામથી ભિન્ન નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. ભોજ્યઞ્ચ તદુષ્ણમ્; સ્તુત્યશ્ચાસૌ પટુઃ; તુલ્યશ્ચાસૌ સન્ અને સદૃશશ્ચાસૌ મહાન્ આ વિગ્રહમાં કૃત્ય - પ્રત્યયાન્ત ભોજ્ય અને સ્તુત્ય નામને ઉષ્ણ અને પટુ નામની સાથે તેમ જ તુલ્યાર્થક તુલ્ય

અને સદૃશ નામને સત્ અને મહત્ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ભોજ્યોષ્ણમ્; સ્તુત્યપદુઃ; તુલ્યસન્ અને સદૃશ્મહાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ખાવા યોગ્ય ગરમ. પ્રંશસા યોગ્ય હોંશિયાર. સમાન સત્ત્વવાળો. સમાન મહાન્. અજાત્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત અને તુલ્યાર્થક એકાર્થ નામને અજાતિવાચક જ નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. તેથી ભોજ્ય ઓદનઃ અહીં કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત ભોજ્ય નામને જાતિવાચક ઓદન નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થતો નથી. અર્થ - ખાવા યોગ્ય ભાત. આથી સમજી શકાશે કે ભોજ્ય ઓદનઃ.....ઈત્યાદિ સ્થળે 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી પણ તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ નો નિષેધ કરવા અને ભોજ્યોષ્ણમ્.....ઈત્યાદિ સ્થળે કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત અને તુલ્યાર્થક નામનો પૂર્વમાં જ પ્રયોગ થાય - એ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. ॥૧૧૪॥

કુમારઃ શ્રમણાદિના ૩/૧/૧૧૫॥

એકાર્થ કુમાર નામને શ્રમણાદિ ગણપાઠમાંના શ્રમણા વગેરે નામ સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ થાય છે. કુમારી ચાસૌ શ્રમણા અને કુમારી ચાસૌ પ્રવ્રજિતા આ વિગ્રહમાં કુમારી નામને શ્રમણા અને પ્રવ્રજિતા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કુમારશ્રમણા ('પુંવત્ કર્મધારયે ૩-૨-૫૭' થી પુંવદ્ભાવ થવાથી કુમારી નામના ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ.) અને

કુમાર પ્રવ્રજિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કુમારી સાધ્વી.
કુમારી સંન્યાસિની. અહીં શ્રમણા વગેરે ની અપેક્ષાએ વિશેષ્યવાચક
કુમાર નામના પૂર્વનિપાત માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. અન્યથા
અહીં 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારય સમાસ સિદ્ધ જ હતો.
॥૧૧૫॥

મયૂરવ્યંસકેત્યાદયઃ ૩/૧/૧૧૬॥

મયૂરવ્યંસકાદિ ગણપાઠમાંના મયૂરવ્યંસક વગેરે નામોમાં
કર્મધારય - તત્પુરુષ સમાસનું નિપાતન કરાય છે. વ્યંસકશ્ચાસૌ
મયૂરઃ અને મુણ્ડશ્ચાસૌ કમ્બોજઃ આ વિગ્રહમાં વ્યંસક નામને મયૂર
નામની સાથે અને મુણ્ડ નામને કમ્બોજ નામની સાથે આ સૂત્રથી
તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ. નિપાતન કારણે સમાસમાં વિશેષ્યવાચક
મયૂર અને કમ્બોજ નામનો પૂર્વનિપાત વગેરે કાર્ય થવાથી
મયૂરવ્યંસકઃ અને કમ્બોજમુણ્ડઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-
ધૂર્ત મયૂર. માથું મૂંડાવેલ કમ્બોજ વંશીય ક્ષત્રિય.

एहि ईडे एवं जल्पो यस्मिन्; अश्नीत पिबत एवं जल्पो
यस्यां क्रियायाम् અને કુરુ કટમ્ एवं જલ્પો યસ્ય આ વિગ્રહમાં
નિપાતનના કારણે અન્ય પદાર્થના પ્રાધાન્યમાં આ સૂત્રથી એહિ
(ક્રિયાપદ) ને ઈડા નામની સાથે; અશ્નીત શબ્દ ને પિબત શબ્દ સાથે
અને કુરુ શબ્દને કટ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ-કર્મધારય
સમાસ. 'एकादर्थ्ये ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'ક્લીબે ૨-
૪-૧૭' થી ઈડા નામના અન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય
થવાથી એહીડં કર્મ, અશ્નીત પિબતા ક્રિયા અને કુરુકટો વક્તા
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- હે સ્ત્રિ ! આવું - આવું બોલવાનું

છે, જેમાં એવું કર્મ - કાર્ય. ખાવ, પીઓ આવું બોલવાનું છે જેમાં તે ક્રિયા. સાદડી - ચટાઈ કર - એવું બોલનારો.

ગતઞ્ચ તત્ પ્રત્યાગતઞ્ચ અને ક્રયશ્ચાસૌ ક્રયિકા ચ આ વિગ્રહમાં ગત અને ક્રય નામને પ્રત્યાગત અને ક્રયિકા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસ. નિપાતનના કારણે ગત અને ક્રય નામનો જ સમાસમાં પૂર્વનિપાત. ક્રય ના અન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગતપ્રત્યાગતમ્ અને ક્રયાક્રયિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગયું, પાછું આવ્યું. ખરીદવું, થોડું ખરીદવું.

શાકપ્રિયઃ પાર્થિવઃ; તૃતીયો ભાગઃ અને સર્વેષાં શ્વેતતરઃ આ વિગ્રહમાં શાકપ્રિય નામને પાર્થિવ નામની સાથે; તૃતીય નામને ભાગ નામની સાથે અને સર્વ નામને શ્વેતતર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ-કર્મધારય સમાસ. નિપાતનના કારણે પ્રિય પદનો, તૃતીય પ્રત્યયનો અને તરપ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાકપાર્થિવઃ; ત્રિભાગઃ અને સર્વશ્વેતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- શાકપ્રિય રાજા. ત્રીજો ભાગ. બધામાં અધિક સફેદ. આવી રીતે કોઈ પણ સૂત્રથી. વિહિત ન હોય એવા તત્પુરુષ સમાસનો સમાવેશ, આ મયૂરવ્યંસકાદિ ગણપાઠમાં સમજવો. ॥૧૧૬॥

● ● ●

ચાર્યે દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩/૧/૧૧૭/

સહોક્તિના વિષયમાં ચાર્ય વાચક નામને નામની સાથે સમાસ થાય છે. તે સમાસને દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે. 'નામ નામૈકાં ૩-૧-૧૮' થી આ સૂત્રમાં નામ નામ્ના ની અનુવૃત્તિ ચાલું.

હોવા છતાં 'લઘ્વક્ષરાં ૩-૧-૧૬૦' આ સૂત્રમાં એક પદનું ગ્રહણ હોવાથી બે નામનો જ દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે - એવું નથી. પરંતુ અનેક નામોનો પણ દ્વન્દ્વ સમાસ આ સૂત્રથી વિહિત છે. આશય એ છે કે સામાન્યતઃ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નામને નામની (એક જ નામની) સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થાય તો એક નામનો પૂર્વપ્રયોગ અને બીજાનો ઉત્તરમાં પ્રયોગ સિદ્ધ હોવાથી સૂ.નં. ૩-૧-૧૬૦ માં એક જ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે, અનેક નામોનો નહીં - આ પ્રમાણે કહેવાની વસ્તુતઃ જરૂર ન હતી. પરંતુ અનેક નામોનો પણ દ્વન્દ્વ સમાસ ઇષ્ટ હોવાથી પૂર્વ પ્રયોગનું નિયમન કરવા ત્યાં સૂત્રમાં (૩-૧-૧૬૦ માં) એક પદનું ગ્રહણ કર્યું છે. જેથી અનેક નામોનો પણ દ્વન્દ્વ સમાસ આ સૂત્રથી થાય છે.

સમુચ્ચય અન્વાચય इतरेतरयोग અને સમાહાર આ ચાર પ્રકારનો ચાર્થ છે. સામાન્યતઃ પરસ્પર નિરપેક્ષ પદાર્થોનો અન્વય જ્યારે એક પદાર્થમાં કરાય છે ત્યારે ત્યાં ચ નો અર્થ સમુચ્ચય મનાય છે. ઘટવત્ પટવચ્ચ ભૂતલમ્ અહીં પરસ્પર અપેક્ષા રહિત એવા ઘટ અને પટ નો (ઘટવત્ અને પટવત્ નો) અન્વય ભૂતલ માં છે. તેથી અહીં ચ નો અર્થ સમુચ્ચય મનાય છે. વસ્તુતઃ એકમર્થ પ્રતિ દ્વ્યાદીનાં ક્રિયા-કારક-દ્રવ્ય-ગુણનાં તુલ્યબલનામવિરોધિ-નામનિયતક્રમ - યૌગપદ્યાનામાત્મરૂપભેદેન ચીયમાનતા પદાર્થ સમુચ્ચય છે. તુલ્યબળવાલા અવિરોધિ અને નિયતક્રમ કે યૌગપદ્યથી રહિત એવા બે ત્રણ વગેરે ક્રિયા કારક દ્રવ્ય અથવા ગુણોનો એક અર્થની પ્રત્યે તે તે પદાર્થના સ્વરૂપની ભિન્નતાએ (તે તે પદના પ્રવૃત્તિ નિમિત્તની ભિન્નતાએ) જે અન્વય છે - તેને સમુચ્ચય કહેવાય છે. દા.ત. ચૈત્રઃ પચતિ પઠતિ ચ અહીં એક અર્થ ચૈત્ર માં બે ક્રિયાનો અન્વય છે. બંને ક્રિયાઓમાં ગૌણ મુખ્યભાવ ન હોવાથી તુલ્યબલત્વ છે. શીત અને ઉષ્ણ ની જેમ બંને ક્રિયા વિરોધિ નથી. તેમ જ બાલ્ય અને યૌવનાવસ્થાની જેમ નિયતક્રમ તથા શબ્દ રૂપરસ ગન્ધ સ્પર્શની જેમ નિયત યૌગપદ્ય પણ બંને ક્રિયાનું ઘટ અને કલશની

જેમ સ્વરૂપ એક નથી અર્થાદ્ ભિન્ન છે. આથી સ્પષ્ટ પણે સમજી શકાશે કે ચૈત્રઃ પચતિ પઠતિ ચ અહીં બે ક્રિયા (પચન અને પઠન ક્રિયા) નો સમુચ્ચય છે. અતુલ્યબળવાલા વિરોધિ અને નિયતક્રમ કે યોગપદ્ધ સંહિત ક્રિયા વગેરેનો સમુચ્ચય થતો નથી. તેમ જ સ્વરૂપની એકતાએ (અભિન્નતાએ) પણ સમુચ્ચય થતો નથી. આવી જ રીતે ચૈત્રો મૈત્રશ્ચ પઠતિ અહીં એક પઠનક્રિયામાં ચૈત્ર અને મૈત્ર સ્વરૂપ બે કર્તૃકારક નો સમુચ્ચય છે. રાજ્ઞો ગૌશ્ચાશ્વશ્ચ અહીં એક સ્વામી (રાજા) માં ગો અને અશ્વ સ્વરૂપ બે દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય છે. રાજ્ઞો બ્રાહ્મણસ્ય ચ ગૌઃ અહીં બે સ્વામી સ્વરૂપ દ્રવ્યનો ગો સ્વરૂપ એક દ્રવ્યમાં સમુચ્ચય છે. અને શુક્લશ્ચાયં કૃષ્ણશ્ચ તેમ જ નીલઞ્ચ તદુત્પલમ્ અહીં એક દ્રવ્યમાં શુક્લ અને કૃષ્ણ રૂપાત્મક ગુણદ્વયનો સમુચ્ચય છે; તેમ જ એક ઉત્પલમાં નીલ અને ઉત્પલત્વ સ્વરૂપ ગુણ - ધર્મદ્વયનો સમુચ્ચય છે - એ ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિચારવું. સામાન્યપણે ચ ના સ્થાને અપિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાથી વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ બાધિત ન થતી હોય એવા સથળે ચાર્થ સમુચ્ચય હોય છે - એ યાદ રાખવાથી પ્રાયઃ સમુચ્ચય સ્વરૂપ ચાર્થ સમજી શકાશે.

અન્વાચય :- ગુણપ્રધાનભાવમાત્રવિશિષ્ટઃ સમુચ્ચય એવાન્વાચયઃ માત્ર ગૌશ્મુખ્યભાવવિશિષ્ટ સમુચ્ચય ને જ અન્વાચય કહેવાય છે. અન્વાચય; સમુચ્ચય વિશેષ જ છે. માત્ર એ બેમાં ભેદ એટલો છે કે સમુચ્ચય ની જેમ અન્વાચય સ્થળે તુલ્યબલતા હોતી નથી, પરંતુ ગૌશ્મુખ્ય ભાવ હોય છે. દા.ત. મિક્ષામટ ગાઞ્વાનય અહીં એક કર્તામાં મિક્ષાટન અને ગવાનયન ક્રિયાદ્વયનો અન્વય છે. સ્વતંત્રપણે અન્વીયમાન એ બે ક્રિયામાં મિક્ષાટન ક્રિયા મુખ્ય છે અને ગવાનયન ક્રિયા ગૌશ્મ છે. વક્તાનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે કે મિક્ષાએ તો જવાનું જ છે. અને ગાય મળે તો લાવવાની છે. આથી સમજી શકાશે કે મુખ્યે મિક્ષાટન ક્રિયા અને ગૌશ્મ ગવાનયન ક્રિયાનો સમુચ્ચય અહીં અન્વાચય સ્વરૂપ ચાર્થ છે.

इतरेतरयोगः- सामान्यतः अन्वीयमान द्रव्योना
 समुदायनो अन्वय ज्यारे कोष्ठ पक्ष अन्यपदार्थमां कराय છે ત્યારે
 ચાર્થ इतरेतरयोग स्वરूप કહેવાય છે. આશય એ છે કે સમુચ્ચય
 સ્થળે ક્રિયા કારકાદિનો અન્વય સ્વતંત્રપણે કરાય છે. અહીં
 इतरेतरयोग સ્થળે દ્રવ્યોના સમુદાયનો જ અન્વય કરાય છે. સમુદાય
 ઘટક દ્રવ્યોનો સ્વતંત્રપણે અન્વય કરાતો નથી. તેથી અન્વયીમાન
 સમુદાયઘટક દ્રવ્યો સમુચ્ચય સ્થળની જેમ પરસ્પર નિરપેક્ષ હોતા
 નથી, પણ સાપેક્ષ હોય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે દ્રવ્યોના
 (પરસ્પર સાપેક્ષદ્રવ્યોના) સમુદાયનો અન્વય થતો હોવા છતાં
 વાક્યમાં અથવા તો દ્વન્દ્વ સમાસમાં સમુદાયગત એકત્વ સંખ્યાનું
 ભાન થતું નથી. પરંતુ સમુદાયઘટક દ્રવ્ય વૃત્તિ દ્વિત્વાદિ સંખ્યાનું જ
 ભાન થાય છે. સમાસનું લિङ्ગ; પરિલિङ्ગો દ્વન્દ્વોઽશી - આ
 લિङ्ગાનુશાસનનાં વચનથી દ્વન્દ્વસમાસમાંના પર નામના (છેલ્લા
 નામના) લિङ્ગ મુજબ મનાય છે. આથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે
 કે - 'દ્રવ્યાણામેવ પરસ્પરસવ્યપેક્ષાણામુદ્ભૂતાવયવભેદઃ સમૂહ
 इतरेतरयोगः - આ इतरेतरयोगનું સ્વરૂપ છે. દા.ત. ચૈત્રમૈત્રૌ ગચ્છતઃ
 અહીં એક ગમનક્રિયામાં સમુદાયની અપેક્ષાએ પરસ્પર સાપેક્ષ દ્રવ્ય
 સ્વરૂપ ચૈત્ર અને મૈત્ર ના સમુદાયનો અન્વય છે. તેમજ સમુદાયઘટક
 દ્રવ્યગત દ્વિત્વ સંખ્યાનું ભાન થાય છે. તેથી અહીં સમાસમાં અને
 ચૈત્રશ્ચમૈત્રશ્ચ ગચ્છતઃ આ વાક્યમાં ચાર્થ इतरेतरयोग છે.

समाहार :- इतरेतरयोग જેવો જ समाहार સ્વરૂપ ચાર્થ
 છે. इतरेतरयोग માં અને समाहार માં માત્ર એટલો જ ભેદ છે કે
 ઈતરેતર યોગ સ્થળે સમુદાય ગૌણ હોય છે અને અવયવો પ્રધાન
 હોય છે. જ્યારે સમાહારસ્થળે સમુદાન પ્રધાન હોય છે અને અવયવો
 ગૌણ હોય છે. તેથી સમુદાયગત એકત્વનું જ ભાન समाहार સ્થળે
 થાય છે. સમાસનું લિङ्ગ નપુસંક હોય છે. આથી સ્પષ્ટપણે સમજી
 શકાશે કે સ (સમાહરઃ) એવ તિરોહિતાવયવભેદઃ સંહતિપ્રધાનઃ
 समाहार:- આ પ્રમાણે ચાર્થ સમાહારનું સ્વરૂપ છે. દા.ત. વાક્ ચ

ત્વક્ ચ અહીં વાક્યમાં અને વાક્ત્વચમ્ સમાસમાં ચાર્થ સમાહાર સ્વરૂપ છે. આથી વિશેષ ચાર્થ નું સ્વરૂપ અન્યત્ર જોવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ચાર્થ ના ચાર પ્રકારમાંથી પ્રથમ અને દ્વિતીય સમુચ્ચય અને અન્વાચય સ્વરૂપ ચાર્થ સ્થળે સહોક્તિ ગમ્યમાન ન હોવાથી દ્વન્દ્વ સમાસ થતો નથી. છેલ્લા બે ઇતરેતરયોગ અને સમાહાર સ્વરૂપ ચાર્થ સ્થળે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે કારણ કે ત્યાં સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય છે. 'યદ્ વર્તિપદૈઃ પ્રત્યેક પદાર્થાનાં યુગપદભિધાનં સહોક્તિઃ' સમાસ ઘટક પદથી દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે સમુદાયનું અભિધાન થાય છે. તે તે પદથી અતિરિક્ત સહવર્તિ સમાસ ઘટક પદ; માત્ર તાત્પર્યનું જ ગ્રહણ કરાવે છે. ઈત્યાદિ ભણાવનાર પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ત્યાં સુધી એટલું યાદ રાખવું કે ઇતરેતર યોગ અને સમાહાર સ્થળે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય છે.

પ્લક્ષશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ આ વિગ્રહમાં પ્લક્ષ નામને ન્યગ્રોધ નામની સાથે આ સૂત્ર થી ઇતરેતરયોગ સ્વરૂપ ચાર્થ માં દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. પ્લક્ષન્યગ્રોધ નામને ઔ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ નામના બે વૃક્ષો.

વાક્ ચ ત્વક્ ચ આ વિગ્રહમાં વાક્ નામને ત્વક્ નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાહાર સ્વરૂપ ચાર્થ માં દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'ચવર્ગ - દ - ષ - હઃ ૦ ૭-૩-૯૮' થી સમાસના અન્તે ઝ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી વાક્ત્વચમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વાણી અને ચામડી.

ધવશ્ચ ખદિરશ્ચ પલાશશ્ચ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી ઇતરેતરયોગ સ્વરૂપ ચાર્થ માં અનેક નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ધવખદિરપલાશાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. (આવી જ રીતે સમાહાર ના વિષયમાં પીઠચ્છત્રોપાનહમ્ આ અનેકપદોના દ્વન્દ્વ સમાસનું ઉદાહરણ સમજી લેવું.) અર્થ - ધવ ખદિર અને પલાશ

નામના વૃક્ષો.

ચાર્થ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો ચાર્થ માં જ નામ ને નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે. તેથી વીપ્સામાં સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ગ્રામો ગ્રામો રમણીયઃ અહીં ગ્રામ નામને ગ્રામ નામની સાથે આ સૂત્રથી દ્વન્દ્વ સમાસ થતો નથી. અર્થ - પ્રત્યેક ગામ રમણીય છે. સહોક્તાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો જ ચાર્થ માં નામને નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે. તેથી પ્લક્ષશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ વીક્ષ્યતામ્ અહીં સમુચ્ચય સ્વરૂપ ચાર્થ સ્થળે સહોક્તિ ગમ્યમાન ન હોવાથી પ્લક્ષ નામને ન્યગ્રોધ નામની સાથે આ સૂત્રથી દ્વન્દ્વ સમાસ થતો નથી. અર્થ - પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધને જુઓ. ॥૧૧૭ ॥

સમાનામર્થેનૈકઃ શેષઃ ૩/૧/૧૧૮//

સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો સમાનાર્થક નામોમાં એક નામનો શેષ થાય છે. અર્થાદ્ બીજા નામોનો લોપ થાય છે. અહીં ચોક્કસ કોઈ નામના શેષનું વિધાન ન હોવાથી કમે કરીને બધા નામોનો શેષ થાય છે. ત્યારે તદન્ય નામનો અથવા નામોનો લોપ થાય છે. સૂત્રમાં સમાનામ્ આ પ્રમાણે બહુવચનના નિર્દેશનું ખાસ કોઈ પ્રયોજન નથી. તેથી અર્થથી સમાન એવા સમાનાર્થક બે નામોમાંના પણ એક નામનો સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો શેષ થાય છે. - એ યાદ રાખવું. વક્રશ્ચ કુટિલશ્ચ આ વિગ્રહમાં અર્થથી સમાન વક્ર અને કુટિલ નામમાં અનુક્રમે વક્ર અને કુટિલ નામનો આ

સૂત્રથી શેષ થવાથી અર્થાત્ કુટિલ અને વક્ર નામનો લોપ થવાથી; અનુક્રમે સ્યાદિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય બાદ વક્રૌ અને કુટિલૌ આવો પ્રયોગ થાય છે, આવી જ રીતે સિતશ્ચ શુક્લશ્ચ શ્વેતશ્ચ આ વિગ્રહમાં અર્થથી સમાન એવા સિત શુક્લ અને શ્વેત નામમાં આ સૂત્રથી ક્રમશઃ સિત શુક્લ અને શ્વેત નામનો શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી સિતાઃ શુક્લાઃ અને શ્વેતાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બે વાંકા. ત્રણ સફેદ. અર્થેન સમાનામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો અર્થથી સમાન જ એવા નામોમાં એક નામનો શેષ થાય છે. તેથી પ્લક્ષશ્ચ ન્યાગ્રોધશ્ચ આ વિગ્રહમાં અર્થથી અસમાન એવા પ્લક્ષઅને ન્યાગ્રોધ નામમાં એક નામનો આ સૂત્રથી શેષ ન થવાથી 'ચાર્યે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી પ્લક્ષ નામને ન્યાગ્રોધ નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી પ્લક્ષન્યાગ્રોધૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્લક્ષ અને ન્યાગ્રોધ વૃક્ષો. સહોક્તાવિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્થથી સમાન એવા નામોમાં એક નામનો; સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો જ શેષ થાય છે. તેથી વક્રશ્ચ કુટિલશ્ચ દૃશ્યઃ અહીં સમુચ્ચય સ્થળે સહોક્તિ ગમ્યમાન ન હોવાથી સમાનાર્થક વક્ર કે કુટિલ નામનો આ સૂત્રથી શેષ થતો નથી. અર્થ - વક્ર અને કુટિલ દૃશ્ય. ॥૧૧૮॥

● ● ●

સ્યાદાવસંરખ્યેયઃ ૩/૧/૧૧૯//

સર્વ સ્યાદિ વિભક્તિમાં જેના રૂપો સમાન છે - એવા સમાન રૂપવાલા નામોમાં સંખ્યેયવાચક નામથી ભિન્ન એક નામનો; સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો શેષ થાય છે. અક્ષશ્ચ (શકટસ્ય)

અક્ષશ્ચ (દેવનઃ) અક્ષશ્ચ (બિમ્બીતકઃ) આ વિગ્રહમાં સર્વ સ્યાદિ
 વિભક્તિમાં સમાન રૂપવાલા ત્રણ અક્ષ નામોમાં એક અક્ષ નામનો
 આ સૂત્રથી શેષ થવાથી અર્થાદ્ બે અક્ષ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
 અક્ષાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાડાનું પૈડું; જુગારનો પાસો
 અને દવા વિશેષ. સ્યાદાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો સર્વ સ્યાદિ વિભક્તિમાં જેના
 સરખા રૂપો થાય છે - એવાજ સમાન રૂપવાલા (માત્ર વણાવલી જેમાં
 સમાન છે, એવા નહીં) નામોમાં સંખ્યેયવાચક નામથી ભિન્ન એક
 નામનો શેષ થાય છે. તેથી માતા ચ જનની, માતા ચ ધાન્યસ્ય અહીં
 વણાવલીથી સામન હોવા છતાં સર્વસ્યાદિ-વિભક્તિમાં સમાન રૂપ
 થતું ન હોવાથી બે માતૃ નામમાં એક માતૃ નામનો શેષ આ સૂત્રથી
 થતો ન હોવાથી 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી માતૃ નામને માતૃ
 નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી માતૃમાતારો આવો
 પ્રયોગ થાય છે. (જનની વાચક માતૃ નામના માતા માતારૌ માતરઃ
 વગેરે રૂપો થાય છે. અને ધાન્યનું વજન કરનાર અર્થવાલા માતૃ
 નામના માતા માતારૌ માતરઃ વગેરે રૂપો થાય છે.... એ
 કહેવાની ખરેખર જરૂર નથી.) અર્થ - માતા અને ધાન્યનો પ્રમાતા.
 અસંખ્યેય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો જ સર્વ સ્યાદિ વિભક્તિમાં સમાન
 રૂપવાલા નામોમાંથી સંખ્યેયવાચક નામથી ભિન્ન જ એક નામનો
 શેષ થાય છે. તેથી એકશ્ચૈકશ્ચ અહીં સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવા છતાં
 સર્વ સ્યાદિ વિભક્તિમાં સમાન રૂપવાલા સંખ્યેયવાચક નામમાંથી
 એક નામનો આ સૂત્રથી શેષ થતો નથી. તેમ જ અહીં 'ચાર્થે
 દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી પ્રાપ્ત પણ દ્વન્દ્વ સમાસ શિષ્ટસંમત ન
 હોવાથી થતો નથી. અર્થ - એક (ઘટાદિ) અને એક. (પટાદિ.)
 ૧૧૧૧૧

ત્યદાદિ: ૩/૧/૧૨૦//

ત્યદાદિ નામને ત્યદાદિ ભિન્ન નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો ત્યદાદિ ગણપાઠમાંના નામનો શેષ થાય છે. તેમજ ત્યદાદિ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો ત્યદાદિ ગણપાઠમાં જેનો નિર્દેશ પર છે, તે નામનો શેષ થાય છે. ત્યદ્ તદ્ યદ્ અદસ્ इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु અને કિમ્ આ પ્રમાણે ત્યદાદિ ગણપાઠ; સર્વાદિ ગણપાઠાન્તર્ગત છે. સ ચ ચૈત્રશ્ચ આ વિગ્રહમાં ત્યદાદિ ભિન્ન ચૈત્ર નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્યદાદિ ગણપાઠમાંના તદ્ નામનો શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી તૌ આવો પ્રયાગ થાય છે. અર્થ - તે અને ચૈત્ર. સ ચ યશ્ચ આ વિગ્રહમાં ત્યદાદિ ગણપાઠમાંના યદ્ નામની સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવાથી ત્યદાદિ ગણપાઠમાં તદ્ નામની અપેક્ષાએ યદ્ નામનો નિર્દેશ પર હોવાથી આ સૂત્રથી યદ્ નામનો શેષ થાય છે. જેથી ઔ પ્રત્યયાદિ કાર્ય બાદ યૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે અને જે. આવી રીતે અહઞ્ચ સ ચ ત્વઞ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ ગણપાઠમાં પર નિર્દિષ્ટ અસ્મદ્ નામનો આ સૂત્રથી શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી વયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હું તે અને તું. ॥૧૨૦॥

● ● ●

ધ્રાત્-પુત્રા: સ્વસ્-દુહિત્ભિ: ૩/૧/૧૨૧//

સ્વસ્ (બેન) અર્થવાલા નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો ધ્રાત્ અર્થવાલા એક નામનો શેષ થાય છે. અને દુહિત્

(છોકરી-પુત્રી) અર્થવાલા નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો પુત્રાર્થક એક નામનો શેષ થાય છે ખ્રાતા ચ સ્વસા ચ આ વિગ્રહમાં એક ખ્રાતુ નામનો આ સૂત્રથી શેષ થવાથી ઐ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ખ્રાતરૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને પુત્રશ્ચ દુહિતા ચ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી પુત્ર નામનો શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી પુત્રૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ભાઈ - બેન. પુત્ર - પુત્રી. સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ તદર્થક નામોનાં ગ્રહણ માટે છે. ॥૧૨૧॥

પિતા માત્રા યા ૩/૧/૧૨૨//

માતૃ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો એક પિતૃ નામનો શેષ વિકલ્પથી થાય છે. પિતા ચ માતા ચ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી એક પિતૃ નામનો શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી પિતરૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પિતૃ નામનો શેષ ન થાય ત્યારે પિતૃ નામને માતૃ નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. 'લઘ્વક્ષરાસ ૦ ૩-૧-૧૬૦' થી પૂજ્યવાચક માતૃ નામનો સમાસમાં પૂર્વનિપાત. 'ૈકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'આ દ્વન્દ્વે ૩-૨-૩૯' થી માતૃ નામના ઋ ને આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી માતાપિતરૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માતા અને પિતા. ॥૧૨૨॥

શ્વશુરઃ શ્વશ્રૂભ્યાં વા ૩/૧/૧૨૩//

શ્વશ્રૂ શબ્દની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો એક શ્વશુર નામનો વિકલ્પથી શેષ થાય છે. શ્વશુરશ્ચ શ્વશ્રૂશ્ચ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી એક શ્વશુર શબ્દનો શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્વશુરૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી શેષ ન થાય ત્યારે ‘ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭’ થી શ્વશુર નામને શ્વશ્રૂ નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી શ્વશ્રૂશ્વશુરૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સાસુ અને સસરો. સૂત્રમાં શ્વશ્રૂભ્યામ્ આ પ્રમાણે દ્વિવચન નો નિર્દેશ બંને શ્વશ્રૂ શબ્દના સંગ્રહ માટે છે. શ્વશુર ની પત્ની વાયક અને શ્વશ્રૂ જાતિવાયક આ બંને નામનો સંગ્રહ; સૂત્રમાં દ્વિવચનથી કયો છે. અન્યથા જાતિવાયક શ્વશ્રૂ ના પ્રયોગ સ્થળે શ્વશુરૌ આવો પ્રયોગ; ‘પુરુષઃ સ્ત્રિયા ૩-૧-૧૨૬’ થી નિત્ય થાત. ॥૧૨૩॥

વૃદ્ધો યુના તન્માત્રભેદે ૩/૧/૧૨૪//

યુવ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામનો; એ બંને નામોમાં માત્ર પ્રત્યયકૃત જ (પ્રકૃતિ કે અર્થકૃત નહીં) ભેદ હોય તો એક શેષ થાય છે. (યુવ અને વૃદ્ધ પ્રત્યયના સ્વરૂપ માટે જુઓ સૂ.નં. ૬-૧-૨-અને ૩) ગાર્ગ્યશ્ચ ગાર્ગ્યાયણશ્ચ અહીં યુવ પ્રત્યયાન્ત ગાર્ગ્યાયણ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત ગાર્ગ્ય

નામનો એક શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યો આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગર્ગ ઋષિનું વૃદ્ધ અને યુવાન સન્તાન. વૃદ્ધ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુવ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત જ નામનો; એ બંને નામમાં માત્ર પ્રત્યયકૃત ભેદ હોય તો એક શેષ થાય છે. તેથી ગર્ગશ્ચ ગાર્ગ્યાયણશ્ચ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી ગર્ગ કે ગાર્ગ્યાયણ નામનો શેષ ન થવાથી 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી ગર્ગ નામને ગાર્ગ્યાયણ નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગર્ગગાર્ગ્યાયણૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગર્ગ ઋષિ અને તેમનું યુવાન સન્તાન. યૂનેતિ किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુવપ્રત્યયાન્ત જ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો; વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત એક નામનો; એ બંને નામમાં માત્ર પ્રત્યયકૃત ભેદ હોય તો એક શેષ થાય છે. તેથી ગાર્ગ્યશ્ચ ગર્ગશ્ચ આ વિગ્રહમાં ગર્ગ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવાથી અર્થાદ્ યુવ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત ગાર્ગ્ય નામનો શેષ ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યગર્ગો આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગર્ગ ઋષિનું વૃદ્ધ સન્તાન અને ગર્ગ ઋષિ. તન્માત્રભેદ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામનો; યુવ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો એક શેષ થાય છે. પરન્તુ એ બંને નામોમાં માત્ર પ્રત્યયકૃત જ ભેદ હોવો જોઈએ. જો તદતિરિક્ત પ્રકૃતિ કે અર્થનો ભેદ હોય તો, તે વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામનો એક શેષ થતો નથી. તેથી ગાર્ગ્યશ્ચ વાત્સાયનશ્ચ આ વિગ્રહમાં યુવ પ્રત્યયાન્ત વાત્સાયન નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવા છતાં વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત ગાર્ગ્ય નામનો; એ બંને નામમાં પ્રકૃતિ (ગર્ગ અને વત્સ) પ્રયુક્ત પણ ભેદ હોવાથી આ સૂત્રથી એક શેષ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યવાત્સાયનો આવો પ્રયોગ

થાય છે. અર્થ - ગર્ગ ઋષિનું વૃદ્ધ સંતાન અને વત્સ ઋષિનું યુવાન સંતાન. (પ્રકૃતિ નો ભેદ ન હોય અને અર્થ નો ભેદ હોય એવું પ્રત્યુદાહરણ ભાગવિત્તિભાગવિત્તિકૌ આ પ્રમાણે છે. અર્થ - ભાગવિત્તનું વૃદ્ધ સંતાન અને ભાગવિત્તનું સૌવીરદેશમાં રહેનારું નિન્દિત યુવાન સંતાન.) ॥૧૨૪॥

સ્ત્રી પુંવચ્ચ ૩/૧/૧૨૬//

વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત અને યુવપ્રત્યયાન્ત નામમાં માત્ર પ્રત્યયંકૃત જ ભેદ હોય તો; યુવપ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો; વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામનો એક શેષ થાય છે અને એ વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામ; પુલ્લિંગ મનાય છે. ગાર્ગી ચ ગાર્ગ્યાયણશ્ચ આ વિગ્રહમાં યુવ પ્રત્યયાન્ત ગાર્ગ્યાયણ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી તાદૃશ વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક ગાર્ગી નામનો એક શેષ અને તે ગાર્ગી નામને પુવંદ્ ભાવ. જેથી ગાર્ગી નામના ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થવાથી તેના કારણે થયેલા ય્ લોપની અને ઞ લોપની પણ નિવૃત્તિ. ગાર્ગ્ય નામને ઐ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યો આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગર્ગઋષિનું વૃદ્ધ સ્ત્રી સંતાન અને ગર્ગનું યુવાન સંતાન. ગાર્ગી ચ ગાર્ગ્યાયણૌ ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગાર્ગી નામનો એક શેષ અને ગાર્ગી નામને પુવંદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન ગાર્ગ્ય નામને શસ્ (દ્વિ.બ.વ.) પ્રત્યય. 'યજજોઽશ્યાપ૦ ૬-૧-૧૨૬' થી યજ્ (ય) પ્રત્યયનો લોપ. તેના કારણે 'નિમિત્તાપાયે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યપાયઃ' આ ન્યાયથી જિત્ પ્રત્યયનિમિત્તક વૃદ્ધિની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી ગર્ગાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગર્ગનું વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી અને

ગર્ગનાં બે યુવાન અપત્ય. અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રી વાચક નામનો એક શેષ કરીને તેને પુંવદ્ભાવ થવાથી इसौ गाग्यौ આવો અનુપ્રયોગ પણ પુલ્લિંગનો થાય છે એ યાદ રાખવું.
॥૧૨૫॥

પુરુષ: સ્ત્રિયા ૩/૧/૧૨૬//

પુરુષ પ્રાણી સ્વરૂપ અર્થમાં પુરુષ નામ રૂઢ છે. સ્ત્રી વાચક નામ અને પુરુષ વાચક નામ - એ બેમાં માત્ર સ્ત્રીલિંગ અને પુલ્લિંગનો જ ભેદ હોય તો (પ્રકૃતિ કે અર્થનો ભેદ હોય તો નહીં.) પુરુષ વાચક એક નામનો; સ્ત્રી વાચક નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો એક શેષ થાય છે. બ્રાહ્મણશ્ચ બ્રાહ્મણી ચ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી પુરુષ વાચક બ્રાહ્મણ નામનો એક શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મણૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી. પુરુષ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રી વાચક નામ અને પુરુષ વાચક નામ - એ બેમાં માત્ર લિંગનો જ ભેદ હોય તો; સ્ત્રી વાચક નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો પુરુષ વાચક જ એક નામનો (સામાન્યતઃ પુલ્લિંગ નામ માત્રનો નહીં) શેષ થાય છે. તેથી નદશ્ચનદી ચ આ વિગ્રહમાં પુરુષવાચક નદ (પુલ્લિંગ હોવા છતાં) નામ ન હોવાથી તેનો આ સૂત્રથી એક શેષ થતો નથી. પરન્તુ નદ નામને નદી નામની સાથે 'चार्ये द्वन्द्वः ० ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી નદનદી શબ્દ બને છે. ત્યારબાદ નદનદ્યોઃ પતિઃ આ વિગ્રહમાં 'षष्ठ्ययत्ना ० ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી તીરં નદનદીપતેઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નદ (મોટી નદી) અને નદીના પતિ -

સમુદ્રનું તીર. તન્માત્રભેદ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રીવાચક અને પુરુષવાચક નામમાં માત્ર લિંગનો જ ભેદ હોય (સ્વરૂપાદિનો ભેદ ન હોય) તો જ પુરુષવાચક એક નામનો; સ્ત્રીવાચક નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો એક શેષ થાય છે. તેથી સ્ત્રી ચ પુમાંશ્ચ આ વિગ્રહમાં સ્ત્રી અને પુરુષ નામમાં સ્વરૂપ-વર્ણાવલીનો પણ ભેદ હોવાથી આ સૂત્રથી પુરુષ વાચક પુરુષ નામનો એક શેષ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સ્ત્રીપુંસૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્ત્રી અને પુરુષ. ॥૧૨૬॥

● ● ●

ग्राम्याऽशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः ३/१/१२७॥

ગ્રામીણ (ગામમાં વસનારા) અશિશુ (નાના બચ્ચાને છોડીને અન્ય) એવા બે ખરીવાલા પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; સહોક્તિના વિષયમાં સ્ત્રીવાચક અને પુરુષવાચક નામમાં માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ હોય (સ્વરૂપાદિનો ભેદ ન હોય) તો પ્રાયઃ સ્ત્રીવાચક એક નામનો શેષ થાય છે. ગાવશ્ચ સ્ત્રિયો ગાવશ્ચ નરાઃ આ વિગ્રહમાં ગ્રામીણ શિશુભિન્ન બે ખરીવાલા પશુ સ્વરૂપ ગોજાતીયનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી સ્ત્રીવાચક ગૌ નામનો આ સૂત્રથી એક શેષ વગરે કાર્ય થવાથી હિમા ગાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાયો અને બળદો.

ગ્રામ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગ્રામીણ જ અશિશુ બે ખરીવાલા પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સહોક્તિમાં સ્ત્રીવાચક અને પુરુષવાચક નામમાં માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ હોય તો પ્રાયઃ સ્ત્રી વાચક એક નામનો

શેષ થાય છે. તેથી રુવશ્ચમે રુવશ્ચમાઃ આ વિગ્રહમાં વન્ય પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન, હોવાથી આ સૂત્રથી સ્ત્રી વાયક રુ નામનો એક શેષ ન થવાથી 'પુરુષઃ સ્ત્રિયા ૩-૧-૧૨૬' થી પુરુષ વાયક રુ નામનો એક શેષ વગેરે કાર્ય થાય છે. જેથી હમે રુવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રુ નામના હરણો અને હરણીઓ.

અશિશ્વિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગ્રામીણ અશિશુ જ બે ખરીવાલા પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સહોક્તિમાં સ્ત્રીવાયક અને પુરુષવાયક નામમાં માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષ નો ભેદ હોય તો પ્રાયઃ સ્ત્રીવાયક એક નામનો શેષ થાય છે. તેથી બર્કર્કયશ્ચ બર્કર્કરાશ્ચ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી સ્ત્રી વાયક બર્કર્કરી નામનો એક શેષ થતો નથી. કારણ કે અહીં બે ખરીવાલા ગ્રામીણ પશુશિશુ સ્વરૂપ પશુઓનો સમુદાય રૂપ અર્થ ગમ્યમાન છે. શિશુ ભિન્ન પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન નથી. તેથી અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'પુરુષઃ સ્ત્રિયા ૩-૧-૧૨૬' થી પુરુષ વાયક બર્કર્કર નામનો એક શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી બર્કર્કરાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નાની બકરીઓ અને નાના બકરા.

દ્વિશફેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સહોક્તિમાં સ્ત્રી વાયક અને પુરુષ વાયક નામમાં માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ હોય તો; બે ખરીવાલા જ ગ્રામીણ શિશુભિન્ન પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્રાયઃ સ્ત્રી વાયક એક નામનો શેષ થાય છે. તેથી ગર્દમાશ્ચ ગર્દમ્યશ્ચ આ વિગ્રહમાં ગ્રામીણ શિશુભિન્ન એક ખરીવાલા પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્ત્રીવાયક ગર્દમ નામનો એક શેષ થતો નથી. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુરુષ વાયક ગર્દમ નામનો એક શેષ થવાથી ગર્દમાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ:- ગધેડા અને ગધેડીઓ.

સહ્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સહોક્તિમાં સ્ત્રી વાચક અને પુરુષ વાચક નામમાં માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ હોય તો, ગ્રામીણ અશિશુ બે ખરીવાલા પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ જ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્રાયઃ સ્ત્રી વાચક એક નામનો શોષ થાય છે. તેથી ગૌશ્ચાયં ગૌશ્ચેયમ્ આ વિગ્રહમાં તાદૃશ પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્ત્રી વાચક ગો નામનો એક શોષ થતો નથી. તેથી 'પુરુષઃ સ્ત્રિયા ૩-૧-૧૨૬' થી પુરુષ વાચક ગો નામનો એક શોષ વગેરે કાર્ય થવાથી હમી ગાવૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - એક બળદ અને એક ગાય.

પ્રાય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સહોક્તિમાં સ્ત્રી વાચક અને પુરુષ વાચક નામમાં માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષ નો ભેદ હોય તો ગ્રામીણ શિશુભિન્ન બે ખરીવાલા પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્રાયઃ જ સ્ત્રી વાચક એક નામનો શોષ થાય છે, તેથી ઉષ્ટ્રાશ્ચ ઉષ્ટ્રયશ્ચ આ વિગ્રહમાં તાદૃશ ગ્રામીણ અશિશુ બે ખરીવાલા પશુઓનો સમુદાય સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોવા છતાં સ્ત્રી વાચક એક ઉષ્ટ્રી નામનો શોષ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુરુષ વાચક ઉષ્ટ્ર નામનો એક શોષ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉષ્ટ્રાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઊંટડીઓ અને ઊંટો. પ્રત્યુદાહરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે કે આ સૂત્ર પૂર્વસૂત્રનું અપવાદ છે. ॥૧૨૭॥

● ● ●

ક્લીયમન્યેનૈકં ચ વા ૩/૧/૧૨૮//

નપુંસક નામને નપુંસક ભિન્ન નામની સાથે સહોક્તિ

ગમ્યમાન હોય ત્યારે; એ બંન્ને નામોમાં માત્ર લિંગભેદ હોય (સ્વરૂપાદિનો ભેદ ન હોય) તો નપુંસક એક નામનો શેષ થાય છે. અને આ રીતે જેનો શેષ થઈ રહ્યો છે - તે નપુંસક લિંગવાળું નામ એકવદ્ભાવને (એકત્વ વિશિષ્ટભાવને) વિકલ્પથી પામે છે. શુક્લઞ્ચ શુક્લશ્ચ આ વિગ્રહમાં નપુંસક શુક્લ નામને પુલ્લિંગ શુક્લ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવાથી તન્માત્ર (લિંગમાત્ર) - ભેદવિશિષ્ટ એ બે નામોમાંથી નપુંસક શુક્લ નામનો આ સૂત્રથી એક શેષ થવાથી તેમજ એ શુક્લ નામને એકવદ્ભાવ થવાથી સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય બાદ શુક્લમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન થાય ત્યારે ઔ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શુક્લે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ધોળું અને ધોળો. આવી જ રીતે શુક્લઞ્ચ શુક્લશ્ચ શુક્લા ચ આ વિગ્રહમાં આ સૂત્રથી નપુંસકલિંગવાલા શુક્લ નામનો એક શેષ થવાથી અને તે નામને એકવદ્ભાવ થવાથી શુક્લમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન થાય ત્યારે જસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શુક્લાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ધોળું, ધોળો અને ધોળી.

અન્યેનેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નપુંસક લિંગવાલા નામને નપુંસકલિંગથી ભિન્ન જ પુલ્લિંગાદિ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો તન્માત્રભેદ વિશિષ્ટ એ નામોમાંથી નપુંસક લિંગવાલા નામનો એક શેષ થાય છે. અને એ નામને વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી શુક્લઞ્ચ શુક્લઞ્ચ અહીં નપુંસક શુક્લ નામને અન્ય (નપુંસક ભિન્ન) નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી શુક્લ નામનો એક શેષ થતો નથી. તેમજ વિકલ્પથી તેને એકવદ્ભાવ પણ થતો નથી જેથી 'સ્યાદાવસંખ્યેયઃ ૩-૧-૧૧૯' થી શુક્લ નામનો એક શેષ વગેરે કાર્ય થવાથી શુક્લે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ધોળું (વસ્ત્રાદિ). અને ધોળું (રૂપાદિ).

તન્માત્રભેદ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ

નપુંસક લિંગવાલા નામને તદ્ભિન્નપુલ્લિંગાદિ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય. તો માત્ર લિફ્ગભેદ વિશિષ્ટ જ (સ્વરૂપાદિ ભેદવિશિષ્ટ નહીં) એ નામોમાંથી નપુંસક નામનો એક શેષ થાય છે. અને એ નામને વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી હિમઞ્ચ હિમાની ચ આ વિગ્રહમાં નપુંસક હિમ નામને તદ્ભિન્ન સ્ત્રીલિંગ હિમાની નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવા છતાં બંન્ને નામોમાં અર્થભેદ પણ હોવાથી અર્થાત્ બંન્ને નામો તન્માત્ર (લિંગમાત્ર) ભેદ વિશિષ્ટ ન હોવાથી આ સૂત્રથી નપુંસક હિમ નામનો એક શેષ થતો નથી. જેથી ‘ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭’ થી દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી હિમહિમાન્યૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નાનું હિમ (બરફ) અને મોટું હિમ. ॥૧૨૮॥

પુષ્પાર્થક એ પુનર્વસુઃ ૩/૧/૧૨૧//

નક્ષત્રવાચક પુષ્પાર્થક નામથી પરમાં રહેલા નક્ષત્રવાચક પુનર્વસુ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો; તે દ્વિત્વ વિશિષ્ટાર્થક પુનર્વસુ નામને એકવદ્ભાવ થાય છે અર્થાત્ તે નામ એકવચનાન્ત મનાય છે. પુષ્પશ્ચ પુનર્વસૂ ચ અને તિષ્પશ્ચ પુનર્વસૂ ચ આ વિગ્રહમાં નક્ષત્ર વાચક પુષ્પાર્થક પુષ્પ નામને તેમજ તિષ્પ નામને નક્ષત્રાર્થક પુનર્વસુ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોવાથી ‘ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭’ થી દ્વન્દ્વ સમાસ. ‘એકાર્થ્યે ૩-૨-૮’ થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી દ્વિત્વવિશિષ્ટાર્થક પુનર્વસુ નામને એકવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદિતૌ પુષ્પપુનર્વસૂ અને ઉદિતૌ તિષ્પપુનર્વસૂ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ બંન્નેનો - એક પુષ્પ અને બે પુનર્વસુ નક્ષત્ર ઉદય પામ્યા છે.

પુષ્પાર્થાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નક્ષત્રવાચક પુષ્પાર્થક જ નામથી પરમાં રહેલા નક્ષત્રાર્થક પુનર્વસુ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો; તે દ્વિત્વવિશિષ્ટાર્થક પુનર્વસુ નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી આદ્રા ચ પનર્વસુ ચ આ વિગ્રહમાં નક્ષત્રાર્થક આદ્રા નામથી પરમાં રહેલા તાદૃશ પુનર્વસુ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ ભાવ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી આદ્રાપુનર્વસવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આદ્રાનક્ષત્ર અને બે પનર્વસુ નક્ષત્ર.

‘પુનર્વસુરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નક્ષત્ર - વાચક પુષ્પાર્થક નામથી પરમાં રહેલા નક્ષત્રવાચક પુનર્વસુ જ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો; તે દ્વિત્વવિશિષ્ટાર્થક પુનર્વસુ નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી પુષ્પશ્ચ મઘે ચ આ વિગ્રહમાં તાદૃશ દ્વિત્વવિશિષ્ટ મઘા નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ ભાવ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પુષ્પમઘાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુષ્પ અને બે મઘા નક્ષત્ર.

મ્મ હિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નક્ષત્રવાચક જ પુષ્પાર્થક નામથી પરમાં રહેલા નક્ષત્રાર્થક જ પુનર્વસુ નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો; તે દ્વિત્વવિશિષ્ટાર્થક પુનર્વસુ નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી તિષ્ઠશ્ચ પુનર્વસુ ચ આ વિગ્રહમાં તે તે નક્ષત્રમાં જન્મેલા બાળક - અર્થના વાચક દ્વિત્વવિશિષ્ટાર્થક પુનર્વસુ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી તિષ્ઠપુનર્વસવો બાલાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુષ્પનક્ષત્રમાં જન્મેલો એક છોકરો અને પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં જન્મેલા બે છોકરા. (પુષ્પે જાતઃ અને પુનર્વસ્વોર્જાતૌ આ અર્થમાં ‘મર્તુ-સન્ધ્યાદેરણ્ ૦ ૬-૩-૮૯’ થી પુષ્પ અને પુનર્વસુ નામને અણ્ પ્રત્યય. ‘બહુલાઽનુરાધા ૦ ૬-૩-૧૦૭’ થી અણ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પુષ્પ અને પુનર્વસુ

નામ બને છે.... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસંધેય છે.) ॥૧૨૮॥

વિરોધિનામદ્રવ્યાણાં નવા દ્વન્દ્વ સ્વૈઃ ૩/૧/૧૩૦//

ગુણક્રિયાદિના આશ્રયને દ્રવ્ય કહેવાય છે. અદ્રવ્યવાચક અર્થાદ્ (અતદાશ્રય) ગુણ-ક્રિયાદિના અનાશ્રય વાચક વિરોધિવાચક નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ જો સ્વ - સજાતીય અર્થાદ્ વિરોધિવાચક જ નામોથી (વિરોધિ-અવિરોધિ નામોથી નહીં) આરબ્ધ હોય તો તે દ્વન્દ્વ સામાસિક નામને વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. સુખઞ્ચ દુઃખઞ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ દ્વન્દ્વ સમાસ વિરોધિવાચક અને અદ્રવ્ય - ગુણવાચક સુખ અને દુઃખ નામથી આરબ્ધ હોવાથી આ સૂત્રથી એકવદ્ ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી સુખદુઃખમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન થાય ત્યારે સુખદુઃખે આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે લાભશ્ચલાભશ્ચ આ વિગ્રહમાં વિરોધિ અદ્રવ્ય - ક્રિયાવાચક લાભ અને અલાભ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી લાભાલાભમ્ અને લાભાલાભૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સુખ અને દુઃખ. લાભ અને અલાભ. અહીં સુખ અને દુઃખમાં વિરુદ્ધત્વ અને ગુણરૂપે સમાન જાતીયત્વ સ્પષ્ટ છે. આવી જ રીતે લાભ અને અલાભમાં પણ વિરુદ્ધત્વ અને ક્રિયારૂપે સાજાત્ય સ્પષ્ટ છે. યદ્યપિ સુખદુઃખમ્ અને લાભાલાભમ્ ઈત્યાદિ સ્થળે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી સમાહારની વિવક્ષામાં એકવદ્ભાવ અને નપુંસક વિરુદ્ધત્વ સિદ્ધ જ છે; પરંતુ અવિરોધિવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે અને દ્રવ્યવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે એકવદ્ભાવાદિ 'ચાર્થે ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી ન થાય એ માટે અર્થાદ્ વિરોધિવાચક - અદ્રવ્યવાચક જ નામોના તાદૃશ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે.

એકવદ્ભાવ થાય - એતાદૃશ નિમય માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. તેથી સમાહારની વિવક્ષામાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી અવિરોધિવાચક નામોનો અને દ્રવ્યવાચક નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થતો નથી, પરન્તુ યથાપ્રાપ્ત ઈતરેતર યોગ સ્વરૂપ જ ચાર્થ માં તે નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે.... ઈત્યાદિ ઉપયોગપૂર્વક સમજી લેવું.

વિરોધિનામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદ્રવ્યવાચક વિરોધિવાચક જ નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ સજાતીય નામોથી જ આરબ્ધ હોય તો; તે દ્વન્દ્વ સામાસિક નામને વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ આ વિગ્રહમાં અદ્રવ્ય વાચક પણ અવિરોધિ વાચક કામ અને ક્રોધ નામોના ઉપર જણાવ્યા મુજબ થયેલ દ્વન્દ્વ સમાસને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી કામક્રોધૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી વિહિત નિયમના કારણે સમાહારની વિવક્ષા પ્રયુક્ત; 'ચાર્થે૦ ૩-૧-૧૧૭' થી પણ એકવદ્ભાવ થતો નથી. અર્થ - કામ અને ક્રોધ.

અદ્રવ્યાનામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિરોધિવાચક અદ્રવ્ય વાચક જ નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ જો સજાતીય નામોથી જ આરબ્ધ હોય તો; તે દ્વન્દ્વ સામાસિક નામને વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી શીતઞ્ચોષ્ણઞ્ચ (જલમ્) આ વિગ્રહમાં વિરોધિ વાચક પણ દ્રવ્યવાચક નામોના ઉપર જણાવ્યા મુજબ થયેલા દ્વન્દ્વ સામાસિક નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી શીતોષ્ણે જલે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઠંડું અને ગરમ પાણી. અહીં પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ચાર્થે૦ ૩-૧-૧૧૭' થી સામાહારની વિવક્ષા પ્રયુક્ત એકવદ્ભાવ થતો નથી.

સ્વૈરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિરોધિવાચક અદ્રવ્યવાચક નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ જો સજાતીય (વિરોધિ વાચક) જ નામોથી આરબ્ધ હોય તો વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી બુદ્ધિશ્ચ સુખઞ્ચ દુઃખઞ્ચ આ વિગ્રહમાં બુદ્ધિ સુખ અને દુઃખ નામનો 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ વગેરે

કાર્ય થવાથી બુદ્ધિસુખદુઃખાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સુખ અને દુઃખ નામ વિરોધિવાચક અને અદ્રવ્યવાચક હોવા છતાં બુદ્ધિ નામ વિરોધિવાચક નથી. જેથી આ સમાસ; માત્ર સજાતીય નામોથી જ આરબ્ધ ન હોવાથી અહીં આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. તેમ જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ‘ચાર્ચે’ ૦ ૩-૧-૧૧૭’ થી પણ સમાહાર પ્રયુક્ત એકવદ્ભાવ થતો નથી. અર્થ - બુદ્ધિ, સુખ અને દુઃખ. ॥૧૩૦॥

અશ્વવડવ - પૂર્વાપરા - ડધરોત્તરા: ૩/૧/૧૩૧//

અશ્વવડવ પૂર્વાપર અને અધરોત્તર આ દ્વન્દ્વ સમાસમાં નિષ્પન્ન નામને વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. પરન્તુ આ દ્વન્દ્વ સમાસ યથાનિર્દિષ્ટ અશ્વાદિ નામોથી જ આરબ્ધ હોવા જોઈએ. અશ્વશ્ચ વડવા ચ આ વિગ્રહમાં અશ્વ નામને વડવા નામની સાથે ‘ચાર્ચે’ દ્વન્દ્વ: ૦ ૩-૧-૧૧૭’ થી દ્વન્દ્વ સમાસ. ‘એકાર્ચ્યે’ ૩-૨-૮’ થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી અશ્વવડવા નામના અન્ત્ય આ ને; અશ્વવડવ આ પ્રમાણેના નિર્દેશથી -હસ્ત્વ અ આદેશ, તથા એકવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વવડવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી અશ્વવડવા નામને વિકલ્પપક્ષમાં એકવદ્ભાવ ન થાય ત્યારે અશ્વવડવૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. (સમાહારથી ભિન્ન સ્થળે અશ્વવડવા આ દ્વન્દ્વ સમાસ પુલ્કિંગ મનાય છે.) પૂર્વજ્ઞાપરજ્ઞ અધરજ્ઞોત્તરજ્ઞ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન પૂર્વાપર અને અધરોત્તર નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવાદિ કાર્ય થવાથી પૂર્વાપરમ્ અને અધરોત્તરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન થાય ત્યારે પૂર્વાપરે અને અધરોત્તરે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઘોડો અને ઘોડી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ. નીચે અને ઉપર.

યધપિ અશ્વવડવમ્ અહીં 'પશુવ્યઞ્જનાનામ્ ૩-૧-૧૩૨' થી વૈકલ્પિક એકવદ્ભાવ સિદ્ધ જ છે તેમજ પૂર્વાપરમ્ અને અધરોત્તરમ્ અહીં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી વાકત્વચમ્ ની જેમ વૈકલ્પિક એકવદ્ભાવ સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ 'પશુવ્યઞ્જનાનામ્ ૩-૧-૧૩૨' થી અશ્વના પચાયવાચક હયાદિ નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે વૈકલ્પિક એકવદ્ભાવ ન થાય- એ માટે તેમજ પૂર્વ અને અધર નામને અપર અને ઉત્તર નામથી ભિન્ન નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી વાકત્વચમ્ ની જેમ એકવદ્ભાવ ન થાય - એ માટે અર્થાદ્ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અશ્વવડવમ્ અને પૂર્વાપરમ્ તથા અધરોત્તરમ્ સ્થળે જ સમાહાર પ્રયુક્ત વિકલ્પે એકવદ્ભાવ થાય - એ માટે (એતાદૃશ નિયમ માટે) આ સૂત્રનો આરંભ છે. તેથી હયવડવે પૂર્વપશ્ચિમૌ દક્ષિણાપરૌ અધરમધ્યમૌ ઉત્તરદક્ષિણૌ ઇત્યાદિ સ્થળે કોઈ પણ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વ - સજાતીય નામોથી જ આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થતો હોવાથી સૂ.નં. ૩-૧-૧૩૦ માં જણાવ્યા મુજબ બુદ્ધિસુખદુઃખાનિ ની જેમ અજાડશ્વવડવાઃ અહીં પણ આ સૂત્રથી વિકલ્પે એકવદ્ભાવ થતો નથી... ઇત્યાદિ યાદ રાખવું. ॥૧૩૧॥

પશુવ્યઞ્જનાનામ્ ૩/૧/૧૩૨//

પશુવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસથી નિષ્પન્ન નામને તેમ જ વ્યઞ્જનવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસથી નિષ્પન્ન નામને; તે દ્વન્દ્વ સમાસ સ્વ - સજાતીય નામોથી જ આરબ્ધ હોય તો વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. ગૌશ્ચ મહિષશ્ચ અને દધિ ચ ઘૃતઞ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી

નિષ્પન્ન ગોમહિષ અને દધિઘૃત નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી ગોમહિષમ્ અને દધિઘૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન થાય ત્યારે ગૌમહિષૌ અને દધિઘૃતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગાય અને ભેંસ. દહીં અને ઘી. યદ્યપિ ગોમહિષમ્ અને દધિઘૃતમ્ ઇત્યાદિ સ્થળે પણ વિકલ્પપક્ષમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી સમાસ સિદ્ધ જ હતો, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ પશુ વાયક અને વ્યજ્જન (ઘી. દાળ. શાક વગેરે) વાયક નામને સ્વ - સજાતીય નામથી જ આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે તાદૃશ દ્વન્દ્વ સામાસિક નામને એકવદ્ભાવ થાય અને સ્વમિન્ન નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે તાદૃશ સામાસિક નામને એકવદ્ભાવ ન થાય એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. તેથી ગોનરૌ અને દધિવારિણી ઇત્યાદિ સ્થળે કોઈ પણ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. ॥૧૩૨॥

તરુ - તૃણ - ધાન્ય - મૃગ - પક્ષિણાં

બહુત્વે ૩/૧/૧૩૩//

બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક વૃક્ષ વાયક, તૃણ વાયક; ધાન્ય વાયક; મૃગ વાયક અને પક્ષી વાયક નામના બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસથી નિષ્પન્ન નામને વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. પ્લક્ષાશ્ચ ન્યગ્રોધાશ્ચ; કુશાશ્ચ કાશાશ્ચ; તિલાશ્ચ માષાશ્ચ; ઋશ્યાશ્ચૈનાશ્ચ અને હંસાશ્ચ ચક્રવાકાશ્ચ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક વૃક્ષ તૃણ ધાન્ય મૃગ અને પક્ષી વાયક પ્લક્ષ કુશ તિલ ઋશ્ય અને હંસ નામના સ્વ - સજાતીય બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક ન્યગ્રોધ કાશ માષ ઇણ અને ચક્રવાક નામથી આરબ્ધ ('ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી વિહિત) દ્વન્દ્વ સમાસથી

નિષ્પન્ન પ્લક્ષન્યગ્રોધ; કુશકાશ; તિલમાષ; ઋશ્યૈણ અને
 હંસચક્રવાક નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી
 પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્; કુશકાશમ્; તિલમાષમ્; ઋશ્યૈણમ્ અને હંસચક્રવાકમ્
 આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન
 થાય ત્યારે પ્લક્ષન્યગ્રોધાઃ; કુશકાશાઃ; તિલમાષાઃ; ઋશ્યૈણાઃ અને
 હંસચક્રવાકાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે તાદૃશ નામને
 એકવદ્ભાવ થાય છે ત્યાં દ્વન્દ્વ સમાસારંભક બધા જ પદો
 બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક હોવા જોઈએ - એવો નિયમ નથી. એક પદ પણ
 બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક હોય તો પણ આ સૂત્રથી યથાપ્રાપ્ત એકવદ્ભાવ
 થાય છે. તેથી પ્લક્ષશ્ચ ન્યગ્રોધાશ્ચ અને પ્લક્ષૌ ચ ન્યગ્રોધાશ્ચ આ
 વિગ્રહમાં પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્ પ્લક્ષન્યગ્રોધાઃ આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી
 વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. - એ યાદ રાખવું. અર્થક્રમશઃ-
 પ્લક્ષવૃક્ષો અને ન્યગ્રોધવૃક્ષો. કુશતૃણો. અને કાશતૃણો. તલ અને
 અડદ ધાન્ય. ઋશ્ય મૃગો અને એણ નામના મૃગો. હંસ પક્ષીઓ
 અને ચક્રવાક પક્ષીઓ.

યદપિ 'ચાર્ત્તે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્
 વગેરે પ્રયોગો વિકલ્પ પક્ષમાં સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ એકત્વ કે દ્વિત્વ
 વિશિષ્ટાર્થક તાદૃશ વૃક્ષાદિવાચક નામોના સ્વ - સજાતીય નામોથી
 આરંભ પણ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે અને બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક તાદૃશ
 વૃક્ષાદિ વાચક નામોના વિજાતીય નામોથી આરંભ દ્વન્દ્વ સમાસ
 સ્થળે તાદૃશ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ ન થાય
 - એ માટે અર્થાદ્ બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક તાદૃશ વૃક્ષાદિવાચક નામોના
 સ્વ - સજાતીય નામોથી આરંભ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે તાદૃશ દ્વન્દ્વ
 સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને જ એકવદ્ભાવ થાય - એ નિયમ
 માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. તેથી પ્લક્ષશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ પ્લક્ષૌ ચ
 ન્યગ્રોધૌ ચ..... ઇત્યાદિ વિગ્રહમાં કોઈપણ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ
 થતો નથી. તેમ જ પ્લક્ષાશ્ચ યવાશ્ચ ઇત્યાદિ વિગ્રહમાં વિજાતીય

નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે પણ કોઈ પણ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. આવી જ રીતે ઋશ્યૈણમ્ અહીં આરણ્યપશુ સ્વરૂપ મૃગ વાયક તાદૃશ બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે યદપિ 'પશુવ્યઞ્જનાનામ્ ૩-૧-૧૩૨' થી વૈકલ્પિક એકવદ્ભાવ સિદ્ધ છે, પરંતુ મૃગવાચક નામના અમૃગ (પશુ) વાયક નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે તેમજ એકત્વવિશિષ્ટાર્થક અથવા દ્વિત્વ વિશિષ્ટાર્થક મૃગ વાયક નામના મૃગ વાયક નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે તાદૃશ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ ન થાય - એ માટે અર્થાદ્ બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક જ મૃગ વાયક નામના મૃગ વાયક જ નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સામસ સ્થળે તાદૃશ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને જ એકવદ્ભાવ થાય - એ નિયમ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. તેથી ઋશ્યશ્ચૈણશ્ચ... ઇત્યાદિ વિગ્રહ સ્થળે કોઈ પણ સૂત્રથી; દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થતો નથી ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૧૩૩॥

સેનાહગ્નિક્ષુદ્રજન્તુનામ્ ૩/૧/૧૩૪॥

બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક સેનાના અંગ રથ અથ્થ વગેરે વાયક નામોના તેમજ ક્ષુદ્ર જંતુવાચક નામોના સ્વ - સજાતીય નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન તાદૃશ સામાસિક નામને નિત્ય એકવદ્ભાવ થાય છે. અશ્વાશ્ચ રથાશ્ચ અને યૂકાશ્ચ લિક્ષાશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક સેનાહગ્નિવાચક અશ્વ અને ક્ષુદ્ર જન્તુ વાયક યૂકા નામના સ્વ - સજાતીય રથ અને લિક્ષા નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અશ્વરથ અને યૂકાલિક્ષ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ

થવાથી અશ્વરથમ્ અને ચૂકાલિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થક્રમશઃ- ઘોડા અને રથો. જૂં અને લીખ. નોળીયા સુધીના
જીવોને સામાન્યતઃ ક્ષુદ્ર જન્તુ કહેવાય છે. ||૧૩૪||

फलस्य जातौ ३/१/१३५//

સમાસથી જાતિયરૂપ અર્થની વિવક્ષા હોય તો
બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક ફલવાચક નામના સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ
દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન તાદૃશ સામાસિક નામને
એકવદ્ભાવ થાય છે. બદરાણિ ચામલકાનિ ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે
દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી જાતિની વિવક્ષામાં બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક
ફલવાચક બદર નામના સ્વ - સજાતીય આમલક નામથી આરબ્ધ
દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન બદરામલક નામને આ સૂત્રથી
એકવદ્ભાવ થવાથી બદરામલકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -
બોર (સામાન્ય) અને આમળા (સામાન્ય). જાતાવિતિ કિમ્ ? = આ
સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાતિરૂપ અર્થની વિવક્ષા હોય તો જ
બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક ફલવાચક નામના સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ
દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન તાદૃશ સામાસિક નામને
એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી એતાનિ બદરામલકાનિ સન્તિ અહીં
જાતિની વિવક્ષા ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ
કાર્યથી નિષ્પન્ન બદરામલક નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો
નથી. અર્થ - આ બોર અને આમળા. (અહીં સન્મુખવર્તિ જ ફલનું
અભિધાન હોવાથી જાતિની વિવક્ષા નથી - એ સ્પષ્ટ છે.) અહીં
યાદ રાખવું કે જાતિની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે અને
અબહુત્વવિશિષ્ટાર્થક નામ હોય ત્યારે આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન

થાય ત્યારે સમાહારની વિવક્ષામાં સામાન્ય સૂત્ર (૩-૧-૧૧૭) થી સમાહારની વિવક્ષામાં વૈકલ્પિક એકવદ્ભાવ થાય છે..... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૧૩૫॥

અપ્રાણિ - પશ્વાદે: ૩/૧/૧૩૬//

પ્રાણિવાચક નામોને છોડીને તેમજ 'પશુવ્યઞ્જનાનામ્ ૩-૧-૧૩૨' થી 'ફલસ્ય જાતૌ ૩-૧-૧૩૫' સુધીના ચાર સૂત્રમાં જણાવેલા નામોને છોડીને અન્ય દ્રવ્ય વાચક નામના; જાતિની વિવક્ષામાં સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે . આરા ચ શસ્ત્રી ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વ:૦ ૩-૧-૧૧૭' થી આરા નામને શસ્ત્રી નામની સાથે થયેલા દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન આરાશસ્ત્રી નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ. 'ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આરાશસ્ત્રિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આરા અને શસ્ત્રી નામના હથિયારો.

જાતાવિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણિવાચક નામ અને સૂ.નં. ૩-૧-૧૩૨ થી ૧૩૬ સુધીના ચાર સૂત્રોમાં જણાવેલા નામથી ભિન્ન દ્રવ્યવાચક નામના જાતિની વિવક્ષામાં જ સ્વ - સજાતીય નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી સહયશ્ચ વિન્ધ્યશ્ચ આ વિગ્રહમાં એક વ્યક્તિ સ્વરૂપ દ્રવ્યવાચક સહય નામના વિન્ધ્ય વાચક નામની સાથે આરબ્ધ ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સહયવિન્ધ્ય નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી સહયવિન્ધ્યૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સહય અને વિન્ધ્ય પર્વત.

પ્રાણ્યાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણીવાચક નામ અને પશ્વાદિ સૂત્રોક્ત (૩-૧-૧૩૨ થી ૧૩૫ સુધીના ચાર સૂત્રોમાં જણાવેલા) નામોથી ભિન્ન જ દ્રવ્યવાચક નામના; જાતિની વિવક્ષામાં સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી બ્રાહ્મણશ્ચ ક્ષત્રિયશ્ચ વિદ્ ચ શૂદ્રશ્ચ આ વિગ્રહમાં પ્રાણીવાચક તાદૃશ (દ્રવ્યવાચક) બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વગેરે નામના જાતિવિવક્ષામાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિદ્શૂદ્ર નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી અનુક્રમે ઈતરેયોગ અને સમાહાર સ્વરૂપ ચાર્થ ની વિવક્ષામાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિદ્શૂદ્રાઃ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિદ્શૂદ્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર. ગૌશ્ચ મહિષશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી 'પશુવ્યઙ્જનાનામ્ ૩-૧-૧૩૨' માં ઉક્ત પશુવાચક ગો નામના, સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગોમહિષ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. 'પશુવ્યઙ્જનાનામ્ ૩-૧-૧૩૨' થી વિકલ્પે એકવદ્ભાવ થવાથી ગોમહિષૌ અને ગોમહિષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાય અને ભેંસ. આવી જ રીતે પ્લક્ષશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ; અશ્વશ્ચ રથશ્ચ અને બદરઙ્ચામલકઙ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી 'તરુ - તૃણ૦ ૩-૧-૧૩૩' માં ઉક્ત વૃક્ષવાચક પ્લક્ષ નામના; 'સેનાઙ્ગ૦ ૩-૧-૧૩૪' માં ઉક્ત સેનાઙ્ગવાચક અશ્વ નામના અને 'ફલસ્ય૦ ૩-૧-૧૩૫' માં ઉક્ત ફલવાચક બદર નામના; અનુક્રમે સ્વ - સજાતીય ન્યગ્રોધ રથ અને આમલક નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્લક્ષન્યગ્રોધ (એકત્વવિશિષ્ટ જાત્યર્થક); અશ્વરથ (એકત્વવિશિષ્ટ જાત્યર્થક); અને બદરામલક (એકત્વવિશિષ્ટ જાત્યર્થક); નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી ઈતરેતર યોગમાં

પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ અશ્વરથૌ અને બદરામલકે આવો પ્રયોગ થાય છે. અને સમાહારની વિવક્ષામાં પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્ અશ્વરથમ્ અને બદરામલકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ નામનું વૃક્ષ. અશ્વ અને રથ. બોર અને આમળો.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સૂત્રમાં પશ્વાદે: પદ્યથી; સૂ.નં. ૩-૧-૧૩૨ થી ૧૩૫ સુધીના જે પશ્વાદિ વાચક નામોનો ઉલ્લેખ છે, તે નામોનો જ સંગ્રહ છે. પરંતુ તે તે સૂત્રમાં ઉદ્દિષ્ટ બહુત્વાદિ વિશિષ્ટ પશ્વાદિ વાચક નામોનો સંગ્રહ નથી. અન્યથા પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્ ઈત્યાદિ પ્રત્યુદાહરણો અસંભવ જણાશે.... વગેરે ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૩૬॥

પ્રાણિ - તૂર્યાદ્ગાણામ્ ૩/૧/૧૩૭//

પ્રાણીના અંગ (અવયવ) વાચક નામના તેમજ તૂર્ય (વાજંત્ર અને વાઘ વગાડનારાઓનો સમુદાય) ના અંગવાચક નામના સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. પ્રાણીના અવયવો અને તૂર્યના અવયવો પ્રાણી ન હોવાથી 'અપ્રાણિ-પશ્વાદે: ૩-૧-૧૩૬' થી આ સૂત્રના ઉદ્દેશ્ય સ્થળે એકવદ્ભાવ યદ્યપિ સિદ્ધ જ છે. પરંતુ પૂર્વ સૂત્રથી (૩-૧-૧૩૬થી) જાતિની વિવક્ષામાં એકવદ્ભાવ વિહિત છે. આ સૂત્ર વ્યક્તિવિવક્ષામાં પણ એકવદ્ભાવના વિધાન માટે આરબ્ધ છે. તેમ જ પ્રાણી અને તૂર્યના અવયવવાચક નામના અપ્રાણ્યંગ વાચક નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે જાતિની વિવક્ષામાં એકવદ્ભાવનું નિરાકરણ કરવા માટે પણ આ સૂત્રનો આરંભ છે.

- આ વાત સૂત્રમાં બહુવચનના પ્રયોગથી જણાવાયી છે. કર્ણો ચ નાસિકા ચ અને માર્દઙ્ગિકશ્ચ પાણવિકશ્ચ આ વિગ્રહમાં પ્રાણ્યઙ્ગવાચક કર્ણ નામના પ્રાણ્યઙ્ગવાચક નાસિકા નામની સાથે અને તૂર્ણઙ્ગવાચક માર્દઙ્ગિક નામના તૂર્ણઙ્ગવાચક પાણવિક નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કર્ણનાસિકા અને માર્દઙ્ગિકપાણવિક નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ. 'ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી કર્ણનાસિકા નામના અન્ત્ય સ્વર આ ને -હસ્વ ઝ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્ણનાસિકમ્ અને માર્દઙ્ગિકપાણવિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કાન અને નાક. મૃદઙ્ગ વગાડનાર અને પણવ (વાદ્યવિશેષ) વગાડનાર.

સ્વૈરિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણ્યઙ્ગવાચક નામના પ્રાણ્યઙ્ગવાચક નામથી જ અને તૂર્ણઙ્ગવાચક નામના તૂર્ણઙ્ગવાચક નામથી જ આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી પાણિશ્ચ ગૃધ્રશ્ચ આ વિગ્રહમાં પ્રાણ્યઙ્ગવાચક પાણિ નામના ગૃધ્ર (પક્ષીવાચક) નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પાણિગૃધ્ર નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી પાણિગૃધ્રૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હાથ અને ગૃધ્ર પક્ષી. ॥૧૩૭॥

ચરણસ્ય સ્થેળોઽ ઘતન્યામનુવાદે ૩/૧/૧૩૮//

કઠ વગેરે ઋષિઓ દ્વારા પ્રતિપાદિત વેદની શાખા વિશેષનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણોને પણ કઠાદિ - ચરણ કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ અર્થના કથનને અનુવાદ કહેવાય છે. અદ્યતની નો પ્રત્યય અન્તમાં છે જેના એવા સ્થા અને ઇન્ (ઈ) ધાતુ સમ્બન્ધી કર્તૃ

વાચક ચરણ વાચી નામના સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને અનુવાદ ના વિષયમાં એકવદ્ભાવ થાય છે. પ્રત્યષ્ઠાત્ કઠકાલાપમ્ અને ઉદગાત્ કઠકૌથુમમ્ અહીં અઘતની વિભક્તિ પ્રત્યયાન્ત પ્રતિ + સ્થા ધાતુના કર્તૃવાચક કઠ અને કાલાપ સ્વરૂપ ચરણ વાચક નામના તેમ જ ઉદ્ + ણ્ ધાતુના કર્તૃવાચક કઠ અને કૌથુમ સ્વરૂપ ચરણવાચક નામના 'ચાર્યે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી વિહિત દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કઠકાલાપ અને કઠકૌથુમ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થયો છે. અર્થક્રમશઃ- કઠ ઋષિ પ્રોક્ત વેદ શાખાને ભણનાર અને કલાપિ પ્રોક્ત વેદની શાખાને ભણનાર - પ્રતિષ્ઠિત હતા. કઠ અને કુથુમિન્ ઋષિ પ્રોક્ત વેદ શાખાને ભણનાર પ્રગટ થયા.

અનુવાદ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઘતનીનો પ્રત્યય જેના અન્તમાં છે એવા સ્થા અને ણ્ ધાતુ સમ્બન્ધી કર્તૃવાચક ચરણવાચી નામના સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને અનુવાદ ના જ વિષયમાં એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી ઉદગુઃ કઠકાલાપાઃ- અપ્રસિદ્ધં કથયન્તિ અહીં અનુવાદનો વિષય ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કઠકાલાપ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. અર્થ - કઠ કલાપિ ઋષિ પ્રોક્ત વેદની શાખાને ભણનારા પ્રગટ થયા - આ અપ્રસિદ્ધ કથન છે. ॥૧૩૬॥

● ● ●

અક્લીબેઽધ્વર્યુક્રતોઃ ૩/૧/૧૩૧//

અધ્વર્યુ અર્થાદ્ યજુર્વેદમાં વિહિત ક્રતુ (જે યજ્ઞમાં સોમરસ પીવાય છે તે યજ્ઞ વિશેષ) વાચક નામનું નપુંસક લિંગ.

ન હોય તો; તે નામના સ્વ - સજાતીય નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. અર્કશ્ચાશ્વમેધશ્ચ આ વિગ્રહમાં અર્ક નામના તાદૃશ અશ્વમેધ નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અર્કશ્વમેધ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી અર્કશ્વમેધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અર્ક અને અશ્વમેધ નામનો યજુર્વેદમાં વિહિત યજ્ઞવિશેષ.

અક્લીબ્ધ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અધ્વર્યુ વિહિત ક્રતુ વાચક નામ; નપુંસક લિંગી ન હોય તો જ તે નામના સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી ગવામયનઞ્ચાદિત્યાનામયનઞ્ચ આ વિગ્રહમાં નપુંસક લિંગી તાદૃશ ક્રતુવાચક ગવામયન નામના તાદૃશ જ ક્રતુ વાચક આદિત્યાનામયન નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગવામયનાદિત્યાનામયન નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી ગવામયનાદિત્યાનામયને આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગવામયન અને આદિત્યાનામયન નામનો યજુર્વેદ વિહિત યજ્ઞ.

અધ્વર્યિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અધ્વર્યુ માં જ વિહિત ક્રતુવાચક નપુંસક લિંગ વિનાના નામના સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી ઇષુશ્ચ વજ્રશ્ચ આ વિગ્રહમાં સામવેદમાં વિહિત તાદૃશ ક્રતુ વાચક નામના સ્વસજાતીય વજ્ર નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઇષુવજ્ર નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી ઇષુવજ્રૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઇષુ અને વજ્ર નામનો સામવેદ વિહિત ક્રતુ. (યજ્ઞ વિશેષ).

ક્રતોરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ

અધ્વર્યુ - યજુર્વેદ વિહિત ક્રતુ વાચક જ તાદૃશ (નપુંસક લિંગ સિવાયના) નામના સ્વ સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી દર્શશ્ચ પૌર્ણમાસશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી આરબ્ધ અધ્વર્યુ વિહિત સામાન્ય યજ્ઞ (ક્રતુભિન્ન) વાચક દર્શ નામના પૌર્ણમાસ નામની સાથેના દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દર્શપૌર્ણમાસ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી દર્શપૌર્ણમાસૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અમાસે અને પુનમે થતા યજુર્વેદ વિહિત યજ્ઞ. ॥૧૩૧॥

નિકટપાઠસ્ય ૩/૧/૧૪૦//

જેનો નિકટ - સમીપમાં પાઠ (બોલવું... વગેરે) છે એવા પદાદિના ભજનારા સ્વરૂપ અર્થના વાચક નામના; સ્વ - સજાતીય નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. પદકશ્ચ (પદમધીતે) ક્રમકશ્ચ (ક્રમમધીતે) આ વિગ્રહમાં પદક નામના 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી ક્રમક નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન મદકક્રમક નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી પદકક્રમકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પદને અને ક્રમને ભજનાર. વૈદિકો એક જ મન્ત્ર ત્રણવાર પદ ક્રમ અને સંહિતા ના ક્રમે બોલે છે. એમાં પદો પ્રસિદ્ધ છે. અર્થના અનુસંધાન પૂર્વક પદોના અન્વયને ક્રમ કહેવાય છે અને પરિનિષ્ઠિત સ્વરૂપને સંહિતા કહેવાય છે. પ્રથમ પદપાઠ હોય છે. ત્યારબાદ ક્રમપાઠ હોય છે અને અન્તે સંહિતાપાઠ હોય છે. આથી સમજી શકાશે કે પદપાઠ માં અને

નિત્ય વૈરસ્ય ૩/૧/૧૪૧॥

નિત્ય અર્થાત્ કોઈ પણ કારણ વિના માત્ર જાતિના કારણે વૈર છે જેમને એવા પ્રાણીવાચક નામના સ્વ - સંજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. અહિંશ્ચ નકુલશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી વિહિત નિત્ય વૈરવાળા પ્રાણીવાચક અહિં અને નકુલ નામના દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અહિંનકુલ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી અહિંનકુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સર્પ અને નોળીયો. નિત્યવૈરસ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિત્યવૈરવાળા જ પ્રાણીવાચક નામના સ્વ - સંજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી દેવાશ્વાસુરાશ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ રાજ્યની ઈચ્છાદિના કારણે વૈરવાળા પ્રાણીવાચક દેવ નામને અસુર નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દેવાસુર નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી રૂપરેતરયોગ અને સમાહાર ની વિવક્ષામાં અનુક્રમે દેવાસુરાઃ અને દેવાસુરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દેવો અને અસુરો. અહીં સમજી શકાય છે કે સર્પ અને નોળીયાની જેમ જનમજાત વૈર નથી, પરંતુ સંયોગવશ વૈર છે. ॥૧૪૧॥

નદી - દેશ - પુરાં વિલિङ्ગાનામ્ ૩/૧/૧૪૨//

જુદા જુદા વિલિङ્ગવાળા નદી વાચક; દેશ વાચક અને પુર (નગર) વાચક નામોના સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. ગડ્ગા ચ શોણશ્ચ (નદીવાચક સ્ત્રી૦ અને પુ૦); કુરુવશ્ચ કુરુક્ષેત્રઞ્ચ (દેશવાચક પુ૦ અને નપું૦) અને મથુરા ચ પાટલિપુત્રઞ્ચ (પુર વાચક સ્ત્રી૦ અને નપું૦) આ વિગ્રહમાં તાદૃશ નદી વાચક; દેશ વાચક અને પુર વાચક નામના; સ્વ - સજાતીય નામથી આરબ્ધ (ચાર્ધે દ્વન્દ્વ:૦ ૩-૧-૧૧૭ થી આરબ્ધ) દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગડ્ગાશોણ; કુરુકુરુક્ષેત્ર અને પાટલિપુત્ર નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી અનુક્રમે ગડ્ગાશોણમ્; કુરુકુરુક્ષેત્રમ્ અને મથુરાપાટલિપુત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગડ્ગા અને શોણ નદી. કુરુદેશ અને કુરુક્ષેત્ર સ્વરૂપ દેશ. મથુરા અને પાટલિપુત્ર નામની નગરી.

વિલિङ્ગાનામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જુદા જુદા જ વિલિङ્ગવાળા નદી વાચક દેશ વાચક અને પુર વાચક નામના; સ્વ -સજાતીય નામથી થયેલા દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી ગડ્ગા ચ યમુના ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્ધ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી નદી વાચક ગડ્ગા નામને સમાન વિલિङ્ગવાળા નદી વાચક યમુના નામની સાથે થયેલા દ્વન્દ્વ સમાસમાં નિષ્પન્ન ગડ્ગાયમુના નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થતો થતો નથી. જેથી સ્પષ્ટિ - ઐ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગડ્ગાયમુને આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગડ્ગા અને યમુના નદી. આ સૂત્રમાં દેશ ના ગ્રહણથી જ પુર (નગર) નું ગ્રહણ સિદ્ધ હોવા છતાં દેશ ના ગ્રહણથી પુર ની જેમ ગ્રામ નું ગ્રહણ ન થાય - એ માટે પુર નું પૃથગ્ ઉપાદાન છે. તેથી જામ્બવશાલુકિન્યૌ ગ્રામૌ અહીં આ સૂત્રથી ગ્રામ સ્વરૂપ તાદૃશ દેશ વાચક નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ સ્થળે

એકવદ્ભાવ થતો નથી.....ઈત્યાદિ યાદ રાખવું. ॥૧૪૨॥

પાત્ર્યશૂદ્રસ્ય ૩/૧/૧૪૩॥

જે શૂદ્ર માણસે કોઈ પણ ભાજનમાં ભોજન કર્યા પછી એ ભાજનને સાફ કર્યા બાદ (રાખ વગેરેથી સાફ કર્યા બાદ) તે ભાજન શુદ્ધ મનાય છે - તે શૂદ્ર માણસને પાત્ર્ય અર્થાત્ પાત્રાર્હ શૂદ્ર કહેવાય છે. પાત્રાર્હ શૂદ્ર વાયક નામના પાત્રાર્હ - શૂદ્ર વાયક (સ્વ - સજાતીય) નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તક્ષા ચાયસ્કારશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્યે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી આરબ્ધ પાત્રાર્હ શૂદ્ર વાયક તક્ષન્ નામના અયસ્કાર નામની સાથેના દ્વન્દ્વ સમાસમાં નિષ્પન્ન તક્ષાયસ્કાર નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી તક્ષાયસ્કારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સુથાર અને લુહાર. પાત્ર્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પાત્ર્ય જ શૂદ્ર વાયક નામના સ્વ સજાતીય નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને એકવદ્ભાવ થાય છે. તેથી જનડ્ગમાશ્ચ બુક્કસાશ્ચ આ વિગ્રહમાં અપાત્ર્ય - શૂદ્ર વાયક જનડ્ગમ નામના બુક્કસ નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન જનડ્ગમ - બુક્કસ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન થવાથી જનડ્ગમબુક્કસાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જનડ્ગમ અને બુક્કસ નામના અપાત્ર્ય શૂદ્રો. ॥૧૪૩॥

ગવાશ્વાદિ: ૩/૧/૧૪૪॥

ગવાશ્વાદિ ગણપાઠમાંના દ્વન્દ્વ સમાસમાં નિષ્પન્ન ગૌશ્ચાડવિકશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વ:૦ ૩-૧-૧૧૭' થી ગો નામને અશ્વ નામની સાથે અને અવિક નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગવાશ્વ અને ગવાવિક નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી ગવાશ્વમ્ અને ગવાવિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં 'સ્વરે વાડનક્ષે ૧-૨-૨૯' થી ગો ના ઓ ને અવ આદેશ થયો છે.) અર્થક્રમશ:- ગાય અને ઘોડો. ગાય અને ઘેંટો. ॥૧૪૪॥

ન દધિપય આદિ: ૩/૧/૧૪૫॥

દધિપયસ્ આદિ ગણપાઠમાંના દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામોને એકવદ્ભાવ થતો નથી. દધિ ચ પયશ્ચ અને સર્પિશ્ચ મધુ ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વ:૦ ૩-૧-૧૧૭' થી થયેલ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દધિપયસ્ અને સર્પિર્મધુ નામને 'પશુવ્યં ૩-૧-૧૩૨' થી એકવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી સ્યાદિ ઔ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી દધિપયસી અને સર્પિર્મધુની આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- દહીં અને દુધ. ઘીં અને મધ. ॥૧૪૫॥

સંખ્યાને ૩/૧/૧૪૬//

સમસ્યમાન પદોના અર્થની ગણના (સંખ્યા) સ્વરૂપ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તે દ્વન્દ્વ સામાસિક નામને એકવદ્ભાવ થતો નથી. ગાવશ્ચ મહિષાશ્ચ અને પાણી ચ પાદૌ ચ આ વિગ્રહમાં ગો અને પાણિ નામને અનુક્રમે મહિષ અને પાદ નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગોમહિષ અને પાણિપાદ નામને અનુક્રમે 'પશુવ્યં ૦ ૩-૧-૧૩૨' થી અને 'પ્રાણિતૂર્યાં ૦ ૩-૧-૧૩૭' થી એકવદ્ભાવ પ્રાપ્ત હતો, તેનો આ સૂત્રથી સંખ્યાન (ઈયત્તા - પરિચ્છેદ) ની ગમ્યતામાં નિષેધ થવાથી સ્પષ્ટિ - જસ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દશ ગોમહિષાઃ અને બહવઃ પાણિપાદાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ દશ ગાય અને પાડા. ઘણા હાથ અને પગ. ॥૧૪૬॥

વાડન્તિકે ૩/૧/૧૪૭//

સમસ્યમાન પદોના અર્થની ગણનાનું સામીપ્ય આસપાસ (લગભગ) ગમ્યમાન હોય તો તે (સ્વ - સજાતીય નામોથી આરબ્ધ) દ્વન્દ્વ સમાસમાં નિષ્પન્ન નામને વિકલ્પથી એકવદ્ભાવ થાય છે. ગાવશ્ચ મહિષાશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી ગો નામને મહિષ નામની સાથે આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગોમહિષ નામને આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થવાથી ઉપદશમ્ (ઉપગતા દશ યેષામ્) ગોમહિષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ ન થાય ત્યારે ઉપદશા ગોમહિષાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દશની આસપાસ ગાય અને પાડા. ॥૧૪૭॥

પ્રથમોક્તં પ્રાક્ ૩/૧/૧૪૮//

અહીં સમાસ પ્રકરણમાં સમાસ વિધાયક સૂત્રોમાં જેનો પ્રથમાન્ત (પ્રથમા વિભક્ત્યન્ત) પદથી નિર્દેશ કર્યો છે; તેનો સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. આસન્ના દશ યેષામ્ આ વિગ્રહમાં 'આસન્નાં ૩-૧-૨૦' થી આસન્ન નામને સફખ્યાવાચક દશન્ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. સમાસ વિધાયક એ સૂત્રમાં આસન્ન વગેરે નોમોનો પ્રથમાન્ત પદથી નિર્દેશ હોવાથી આ સૂત્રની સહાયથી બહુવ્રીહિ સમાસમાં આસન્ન નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. જેથી આસન્નદશાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે સપ્તાનાં ગઙ્ગાનામ્ સમાહારઃ આ વિગ્રહમાં 'સઙ્ખ્યા સમાહારે ૩-૧-૨૮' થી સફખ્યાવાચક નામને નદીત્રાયક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસનું વિધાન છે. તે સૂત્રમાં પ્રથમાન્ત પદથી નિર્દિષ્ટ; સફખ્યાવાચક નામ હોવાથી સફખ્યાવાચક સપ્તન્ નામનો આ સૂત્રની સહાયથી અવ્યયીભાવ સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. જેથી સપ્તગઙ્ગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નવ અથવા અગ્યાર. સાત ગંગાઓનો સમુદાય. ॥૧૪૮॥

રાજદન્તાદિષુ ૩/૧/૧૪૯//

રાજદન્તાદિ ગણપાઠમાંના રાજદન્ત વગેરે સામાસિક નામોમાં જે નામને (જે પદને) પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ નથી, તેનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. દન્તાનાં રાજા આ વિગ્રહમાં તત્પુરુષ સમાસ વિધાયક 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' આ સૂત્રમાં ષષ્ઠ્યન્ત નામનો પ્રથમાન્ત પદથી નિર્દેશ હોવાથી 'પ્રથમોક્તં પ્રાક્ ૩-૧-૧૪૮' થી ષષ્ઠ્યન્ત દન્ત નામને તાદૃશ (૩ - ૧ - ૭૬ થી વિહિત) ષષ્ઠી

તત્પુરુષ સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ છે. રાજન્ નામને પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ નથી. જેથી આ સૂત્રની સહાયથી રાજન્ નામનો અહીં પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી રાજદન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દાંતોનો રાજા. આવી જ રીતે પૂર્વ વાસિતમ્ પશ્ચાત્લિપ્તમ્ આ વિગ્રહમાં 'પૂર્વકાલૈકં ૩-૧-૧૭' થી વિહિત કર્મધારય સામાસમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાસિત નામને પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ હતી. લિપ્ત નામને તેવી પ્રાપ્તિ નથી. જેથી આ સૂત્રની સહાયથી લિપ્ત નામનો તાદૃશ કર્મધારય સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી લિપ્તવાસિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રથમ સુગંધી દ્રવ્યોથી વાસિત કર્યું પછી લેપ કર્યો. ॥૧૪૯॥

વિશેષણ - સર્વાદિ - સદ્ધ્યં બહુવ્રીહો ૩/૧/૧૬૦॥

બહુવ્રીહિ સમાસમાં વિશેષણવાચક નામનો; સર્વાદિ ગણપાઠમાંના સર્વ વગેરે નામનો અને સદ્ધ્યાવાચક નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. ચિત્રા ગૌ ર્યસ્ય; સર્વ શુક્લમેસ્ય અને દ્વૌ કૃષ્ણૌ (ગુણૌ) यस્ય આ વિગ્રહમાં '૯કાર્થજ્વાં ૩-૧-૨૨' થી વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ સૂત્રની સહાયથી અનુક્રમે વિશેષણવાચક ચિત્રા નામનો; સર્વાદિ ગણપાઠમાંના સર્વ નામનો અને સદ્ધ્યાવાચક દ્વિ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી ચિત્રગુઃ; સર્વશુક્લઃ અને દ્વિકૃષ્ણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ચિત્ર રૂપવાળી ગાય છે જેની તે. સંપૂર્ણ સફેદ વર્ણવાળો. ડાહ્ય કૃષ્ણરૂપવાળો. ॥૧૫૦॥

ક્ત પ્રત્યયાન્ત સર્વ (વિશેષણ અને વિશેષ્યવાચક) નામનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં પૂર્વનિપાત (પ્રયોગ) થાય છે. કૃતઃ કટોઽનેન આ વિગ્રહમાં 'एकार्थञ्चा० ૩-૧-૨૨' થી વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં તેમજ કટે કૃતમનેન આ વિગ્રહમાં 'उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩' થી વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં અનુક્રમે વિશેષણવાચક વિશેષ્યવાચક ક્ત પ્રત્યયાન્ત કૃત નામનો આ સૂત્રથી પૂર્વપ્રયોગ થવાથી કૃતકટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિશેષણવાચક ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામનો પૂર્વપ્રયોગ 'विशेषण ० ૩-૧-૧૫૦' થી સિદ્ધ હોવા છતાં તાદૃશ ક્ત પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યવાચક નામના પૂર્વ પ્રયોગ માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. સૂત્રમાંના બહુવચનના નિર્દેશથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ માત્રનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ જણાય છે. તેથી કૃતં પ્રિયમનેન આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં 'प्रियः ૩-૧-૧૫૭' આ પર સૂત્રથી પણ પ્રિય નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થતો નથી. પરન્તુ આ સૂત્રની સહાયથી કૃત નામનો જ (ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામનો જ) પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. જેથી કૃતપ્રિયઃ આવો જ પ્રયોગ થાય છે.... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસંધેય છે. ||૧૫૧||

જાતિ - કાલ - સુખ્યાદે નવા ૩/૧/૧૯૨//

જાતિવાચક નામને; કાલવાચક નામને અને સુખાદિ ગણપાઠમાંના સુખ વગેરે નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામનો વિકલ્પે પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. શાઙ્ગરો (શાઙ્ગરં) જઘ્ધો (જઘ્ધમ્) ડ નયા આ વિગ્રહમાં

જાતિ વાચક શાઙ્ગર નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત જગ્ધ નામની સાથે 'एकार्थञ्चा० ३-१-२२' થી વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ સૂત્રની સહાયથી શાઙ્ગર' નામનો પૂર્વપ્રયોગ. 'अनाच्छाद० २-४-४७' થી શાઙ્ગરજગ્ધ નામને સ્ત્રીલિંગમાં ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શાઙ્ગરજગ્ધી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં 'क्ताः ३-१-१५१' થી ક્ત પ્રત્યયાન્ત જગ્ધા નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી નિષ્પન્ન જગ્ધશાઙ્ગર નામને 'आत् २-४-१८' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી જગ્ધશાઙ્ગરા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શાઙ્ગર (કન્દ અથવા ફળ વિશેષ) ખાધો છે જેણીએ તે. આવી જ રીતે માસં જાતો (બૃહદ્વૃત્યનુસારે યાતો) યસ્યાઃ આ વિગ્રહમાં કાલવાચક માસ નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત જાત નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ સૂત્રની સહાયથી કાલવાચક માસ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થવાથી માસજાતા(માસયાતા) આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ (જાત) નો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી જાતમાસા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - એક મહિનો થયો છે (વીત્યો છે) જેણીને તે સ્ત્રી. સુખં જાતં (યાતં) યસ્યાઃ અને દુઃખં હીનમસ્યાઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુખાદિ ગણપાઠમાંના સુખ અને દુઃખ નામને અનુક્રમે ક્ત પ્રત્યયાન્ત જાત (યાત) અને હીન નામની સાથેના બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ સૂત્રની સહાયથી સુખ અને દુઃખ નામનો પૂર્વ પ્રયોગથી સુખજાતા (સુખયાતા) અને દુઃખહીના આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયાન્ત જાત (યાત) અને હીન નામનો પૂર્વપ્રયોગ થવાથી જાત (યાત)સુખા અને હીનદુઃખા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સુખી છોકરી. દુઃખી છોકરી. ॥ ૧૫૨ ॥

આહિતાગ્ન્યાદિષુ ૩/૧/૧૭૩//

આહિતાગ્ન્યાદિ ગણપાઠમાંના બહુવ્રીહિ સમાસમાં નિષ્પન્ન આહિતાગ્નિ વગેરે નામોમાં ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામનો વિકલ્પથી પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. આહિતોઽગ્નિર્યેન અને જાતા દન્તા यस્ય આ વિશ્લેષમાં ‘એકાર્થજ્ઞાનેકજ્ઞ ૩-૧-૨૨’ થી આહિત અને જાત નામને અનુક્રમે અગ્નિ અને દન્ત નામની સાથે વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ સૂત્રની સહાયથી અગ્નિ અને દન્ત નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી અગ્ન્યાહિતઃ અને દન્તજાતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં ‘ક્તાઃ ૩-૧-૧૫૧’ ની સહાયથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત આહિત અને જાત નામનો પૂર્વપ્રયોગ થવાથી આહિતાગ્નિઃ અને જાતદન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પૂર્વ સૂત્રથી તેમ જ આ સૂત્રથી જ્યાં જ્યાં વૈકલ્પિક રીતે ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામના પૂર્વ પ્રયોગનું વિધાન કરાયું છે, ત્યાં સર્વત્ર ‘ક્તાઃ ૩-૧-૧૫૧’ થી ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામના પૂર્વ પ્રયોગની નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી. વિકલ્પ પક્ષમાં તેનો બાધ કરીને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન નામના પૂર્વ પ્રયોગનું વિધાન કરવા માટે પૂર્વ (૩-૧-૧૫૨) અને આ સૂત્રનો આરંભ છે. તેમજ વ્યક્તિવાચક અગ્નિ વગેરે નામના પૂર્વપ્રયોગનું પણ વિધાન કરવા માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. જાત્યાદિ વાચક તાદૃશ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ તો સૂ.નં. ૩-૧-૧૫૨ થી સિદ્ધ જ છે.....ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. અર્થક્રમશઃ- અગ્નિની પૂજા કરનાર. ઉત્પન્ન દાંતવાલો. ॥૧૫૩॥

પ્રહરણાત્ ૩/૧/૧૭૪//

પ્રહરણ (પ્રહિયતેઽનેન) (મારવાનું સાધન) અર્થવાલા નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે વિહિત બહુવ્રીહિ

સમાસમાંક્ત પ્રત્યયાન્ત નામનો વિકલ્પથી પ્રયોગ થાય છે. ઉદ્યતોઽસિર્યેન આ વિગ્રહમાં 'एकार्थ० ३-१-२२' થી પ્રહરણાર્થક અસિ નામને ક્ત પ્રત્યયાન્ત ઉદ્યત નામની સાથે વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ સૂત્રની સહાયથી પૂર્વ (૩-૧-૧૫૩) સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ અસિ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થવાથી અસ્યુદ્યતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં 'क्ताः ३-१-१५१' ની સહાયથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત ઉદ્યત નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી ઉદ્યતાસિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તૈયાર છે તલવાર જેની તે પુરુષ. ॥૧૫૪ ॥

न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च ३/१/१५५॥

બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઇન્દ્વાદિ ગણપાઠમાંના ઇન્દુ વગેરે નામોની પૂર્વમાં તેમ જ પ્રહરણ વાચક નામની પૂર્વમાં; સપ્તમ્યન્ત નામનો પ્રયોગ થતો નથી. ઇન્દુ મૌલૌ યસ્ય; પદ્મં નાભૌ યસ્ય અને અસિઃ પાણૌ યસ્ય આ વિગ્રહમાં 'उष्ट्रमुखादयः ३-१-२३' થી ઇન્દુ નામને મૌલિ નામની સાથે; પદ્મ નામને નાભિ નામની સાથે અને અસિ નામને પાણિ નામની સાથે વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં સપ્તમ્યન્ત મૌલિ; નાભિ અને પાણિ નામના પૂર્વ પ્રયોગની 'विशेषण० ३-१-१५०' થી પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી બાધ થવાથી ઇન્દુ પદ્મ અને અસિ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી અનુક્રમે ઇન્દુમૌલિઃ; પદ્મનાભઃ અને અસિપાણિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પદ્મનાભઃ અહીં 'नाभे नाम्नि ७-३-१३४' થી સમાસાન્ત અ પ્રત્યય અને 'अवर्णे० ७-४-६८' થી નાભિ ના ઇ નો લોપ થયો છે. અર્થક્રમશઃ- શંકર. શંકર. હાથમાં તલવાર વાલો. ॥૧૫૫॥

ગઢ્યાદિભ્યઃ ૩/૧/૧૬૬//

બહુવ્રીહિ સમાસમાં ગઢ્યાદિ ગણપાઠમાંના ગઢુ વગેરે નામોથી પૂર્વમાં સપ્તમ્યન્ત નામનો વિકલ્પથી પ્રયોગ થાય છે. ગઢુઃ કણ્ઠે યસ્ય અને મધ્યે ગુરુ યસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘ઉષ્ટ્રમુખાદયઃ ૩-૧-૨૩’ થી ગઢુ અને ગુરુ નામને સપ્તમ્યન્ત કણ્ઠ અને મધ્ય નામની સાથે વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં ‘વિશેષણ૦ ૩--૧-૧૫૦’ થી સપ્તમ્યન્ત કણ્ઠ અને મધ્ય નામના પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રની સહાયથી નિષેધ થવાથી ગઢુ અને ગુરુ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. જેથી ગઢુકણ્ઠઃ અને ગુરુમધ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમ્યન્ત તાદૃશ નામના પૂર્વપ્રયોગ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે સપ્તમ્યન્ત કણ્ઠ અને મધ્ય નામનો ‘વિશેષણ૦ ૩--૧-૧૫૦’ થી પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી કણ્ઠગઢુઃ અને મધ્યગુરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કંઠમાં ગાંઠવાલો. મધ્યમાં ગુસ્તા વાલો. ॥૧૫૬॥

પ્રિયઃ ૩/૧/૧૬૭//

બહુવ્રીહિ સમાસમાં પ્રિય નામનો પૂર્વપ્રયોગ વિકલ્પથી થાય છે. પ્રિય ગુડો યસ્ય આ વિગ્રહમાં ‘એકાર્થ૦ ૩-૧-૨૨’ થી પ્રિય નામનો ગુડ નામની સાથે વિહિત બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ સૂત્રની સહાયથી ગુડ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી ગુડપ્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રની સહાયથી ગુડ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ ન થાય ત્યારે ‘વિશેષણ૦ ૩-૧-૧૫૦’ થી પ્રિય નામનો

પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી પ્રિયગુહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -
ગોળનો પ્રેમી. ॥૧૫૭ ॥

કઢારાદયઃ કર્મધારયે ૩/૧/૧૫૮//

કઢારાદિ ગણપાઠમાંના કઢાર વગેરે નામનો કર્મધારય સમાસમાં વિકલ્પથી પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. કઢારશ્ચાસૌ જૈમિનિશ્ચ અને કાણશ્ચાસૌ દ્રોણશ્ચ આ વિગ્રહમાં કઢાર નામને જૈમીનિ નામની સાથે અને કાણ નામને દ્રોણ નામની સાથે 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી વિહિત કર્મધારય સમાસમાં 'પ્રથમોક્તં પ્રાક્ ૩-૧-૧૪૮' થી વિશેષણ વાચક કઢાર અને કાણ નામના પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી આ સૂત્રની સહાયથી વિશેષ્યવાચક જૈમિનિ અને દ્રોણ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે જેથી જૈમિનિકઢારઃ અને દ્રોણકાણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રની સહાયના અભાવમાં 'પ્રથમોક્તં પ્રાક્ ૩-૧-૧૪૮'ની સહાયથી વિશેષણ વાચક કઢાર અને કાણ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી કઢારજૈમિનિઃ અને કાણદ્રોણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કઢાર વર્ણનો જૈમિનિ (શ્લષિ).કુટેલું દ્રોણ. (માપ વિશેષ.) ॥૧૫૮॥

ધર્માર્થાદિષુ દ્વન્દ્વે ૩/૧/૧૫૯//

દ્વન્દ્વ સમાસમાં નિષ્પન્ન ધર્માર્થાદિ ગણપાઠમાંના નામોમાં 'લઘ્વક્ષરાં ૦ ૩-૧-૧૬૦'થી જે નામોને પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ

નથી તે નામોનો તે દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિકલ્પથી પૂર્વપ્રયોગ થાય છે ધર્મશ્ચાર્યશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્યેં ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી ધર્મ નામનો અર્થ નામની સાથે વિહિત દ્વન્દ્વ સમાસમાં 'લઘ્વક્ષરાં ૩-૧-૧૬૦' ની સહાયથી અર્થ નામને તે નામ સ્વરાદિ અને અકારાન્ત હોવાથી પૂર્વપ્રયોગની પ્રાપ્તિ છે. ધર્મ નામને તેવી પ્રાપ્તિ નથી. તેથી આ સૂત્રની સહાયથી ધર્મ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી ધર્માર્થો આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રની સહાયના અભાવમાં 'લઘ્વક્ષરાં ૩-૧-૧૬૦' થી અર્થ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થવાથી અર્થધર્મો આવો પ્રયોગ થાય છે. સૂ.નં. ૩-૧-૧૬૦ ની સહાયથી; ધર્મ નામ અર્થ (પૂજ્ય) વાચક હોવાથી ધર્મ નામના જ પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ છે. - એમ માનીએ તો અર્થ નામનો પૂર્વપ્રયોગ; આ સૂત્રની સહાયથી થાય છે - એમ સમજવું. આવી જ રીતે શબ્દશ્ચાર્યશ્ચ આ વિગ્રહમાં શબ્દ નામને અર્થ નામની સાથે 'ચાર્યેં દ્વન્દ્વ: ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી વિહિત દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્થ નામને પૂર્વપ્રયોગની પ્રાપ્તિ હોવાથી આ સૂત્રની સહાયથી શબ્દ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. જેથી શબ્દાર્થો આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રની સહાયના અભાવમાં અર્થશબ્દો આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ધર્મ અને અર્થ. શબ્દ અને અર્થ.

॥૧૫૯॥

લઘ્વક્ષરાંસસ્યીદુત્ત સ્વરાઘદલ્પસ્વરાચ્યમેકમ્ ૩/૧/૧૬૦॥

દ્વન્દ્વ સમાસમાં લઘુઅક્ષરવાળા નામનો; સચ્ચિ નમિને છોડીને અન્ય ઇકારાન્ત તથા ઉકારાન્ત નામનો; સ્વરાદિ - અકારાન્ત નામનો; અલ્પસ્વરવાળા નામનો અને પૂજ્યવાચક એક નામનો

પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. બાકીના નામોનો પ્રયોગ પ્રયોક્તાની ઈચ્છા મુજબ થાય છે. લઘ્વક્ષર:- શરાશ્ચ સીર્યાશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્ધેં ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી શર નામને સીર્ય નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રથી લઘ્વક્ષરવાળા શર નામનો પૂર્વ પ્રયોગ. 'તરુ-તૃણ ૦ ૩-૧-૧૩૩' થી શરસીર્ય નામને એકવદ્ભાવ ... વગેરે કાર્ય થવાથી શરસીર્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શર અને સીર્ય નામના ઘાસ વિશેષ. સખિભિન્ન ઇકારાન્ત ઉકારાન્ત: - અગ્નિશ્ચ સોમશ્ચ આ વિગ્રહમાં અગ્નિ નામને સોમ નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્ર ની સહાયથી સખિભિન્ન ઇકારાન્ત અગ્નિ નામનો પૂર્વપ્રયોગ. 'ઈ: ષોમ ૦ ૩-૨-૪૨' થી અગ્નિ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. સોમ ના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અગ્નીષૈમૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. વાયુશ્ચતોયશ્ચ આ વિગ્રહમાં વાયુ નામને તોય નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રની સહાયથી ઉકારાન્ત વાયુ નામનો પૂર્વપ્રયોગ. 'અપ્રાણિ ૦ ૩-૧-૧૩૬' થી વાયુતોય નામને એકવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી વાયુતોયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અસખીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સખિ નામને છોડીને જ અન્ય ઇકારાન્ત નામનો દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. તેથી સુતશ્ચ સઘ્વા ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુત નામને સઘ્વી નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સુતસઘ્વાયૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઇકારાન્તસખિ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થતો નથી. અર્થક્રમશ:- અગ્નિ અને ચન્દ્ર. વાયુ અને પાણી. પુત્ર અને મિત્ર.

સ્વરાદિ - અકારાન્ત :- અસ્ત્રશ્ચ શસ્ત્રશ્ચ આ વિગ્રહમાં અસ્ત્ર નામને શસ્ત્ર નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રની સહાયથી સ્વરાદિ - અકારાન્ત અસ્ત્ર નામનો પૂર્વ પ્રયોગ. 'અપ્રાણિ ૦ ૩-૧-૧૩૬' થી અસ્ત્રશસ્ત્ર નામને એકવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી અસ્ત્રશસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર.

અલ્પસ્વર:- પ્લક્ષશ્ચ ન્યગ્રોઘશ્ચ આ વિગ્રહમાં પ્લક્ષ નામને ન્યગ્રોઘ નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રની સહાયથી અલ્પ સ્વરવાળા (ન્યગ્રોઘ નામની અપેક્ષાએ અલ્પ સ્વરવાળા) પ્લક્ષ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી પ્લક્ષન્યગ્રોઘૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોઘ નામના બે વૃક્ષો.

અર્ચવાચક :- શ્રદ્ધા ચ મેઘા ચ આ વિગ્રહમાં શ્રદ્ધા નામને મેઘા નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રથી પૂજ્ય વાચક શ્રદ્ધા નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી શ્રદ્ધામેઘે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ.

લઘ્વાદીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસમાં લઘુ અક્ષરવાળા નામનો; સખિ ભિન્ન ઇકારાન્ત - ઉકારાન્ત નામનો; સ્વરાદિ અકારાન્ત નામનો; અલ્પ સ્વરવાળા નામનો અને પૂજ્ય વાચક જ એક નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. તેથી કુક્કુટશ્ચ મયૂરશ્ચ આ વિગ્રહમાં કુક્કુટ અને મયૂર નામ; લઘુઅક્ષરવાળું કે સખિ ભિન્ન ઇકારાન્ત..... વગેરે સ્વરૂપ ન હોવાથી; કુક્કુટ નામને મયૂર નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસમાં આપણી ઈચ્છાનુસાર કુક્કુટ અને મયૂર નામનો ક્રમિક પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. જેથી કુક્કુટમયૂરૌ અને મયૂરકુક્કુટૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુકડો અને મોર.

એકમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ્યાં ત્રણ ચાર વગેરે બેથી અધિક પદોનો દ્વન્દ્વ સમાસ હોય છે, ત્યાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં લઘુ અક્ષરવાળા નામનો; સખિ ભિન્ન ઇકારાન્ત - ઉકારાન્ત નામનો; સ્વરાદિ અકારાન્ત નામનો; અલ્પસ્વરવાળા નામનો તેમજ પૂજ્ય વાચક એક જ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. બાકીના નામનો આપણી ઈચ્છા મુજબ પ્રયોગ થાય છે. તેથી શઙ્- સ્વશ્ચ દુન્દુભિશ્ચ વીણા ચ આ વિગ્રહમાં શઙ્ગ નામને દુન્દુભિ અને વીણા નામની સાથે 'ચાર્થે' ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. આ

સૂત્રની સહાયથી અનુક્રમે અલ્પસ્વરવાળા શઙ્ખ નામનો અને વીણા નામનો (એક જ નામનો) પૂર્વપ્રયોગ થવાથી શઙ્ખદુન્દુભિવીણાઃ; શઙ્ખવીણાદુન્દુભયઃ અને વીણાદુન્દુભિશઙ્ખાઃ; વીણાશઙ્ખદુન્દુભયઃ આવા પ્રયોગો થાય છે. અર્થ - શઙ્ખ વીણા અને દુદ્દભિ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે -શઙ્ખ અને વીણા નામને જેમ અલ્પસ્વરત્વના કારણે પૂર્વપ્રયોગની પ્રાપ્તિ છે, તેમ સખિ ભિન્ન ઇકારાન્તત્વના કારણે દુન્દુભિ નામને પણ પૂર્વ પ્રયોગની પ્રાપ્તિ છે ; પરંતુ લઘ્વક્ષર - સખિભિન્ન ઇકારન્ત - ઉકારન્ત - સ્વરાદિ અકારન્ત - અલ્પસ્વર અને પૂજ્યવાચક નામોને ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગોનું આ સૂત્રથી વિધાન કરતી વખતે જે રીતે લઘ્વક્ષરોદિ નામોનો ક્રમ વ્યવસ્થિત છે તેમાં સખિ ભિન્ન - ઇકારાન્ત નામની અપેક્ષાએ અલ્પસ્વરવાળા નામનો ઉલ્લેખ પરમાં હોવાથી અલ્પસ્વરી શઙ્ખ અને વીણા નામનો જ પૂર્વ પ્રયોગ પરત્વ ના કારણે થાય છે. સખિ ભિન્ન ઇકારન્ત દુન્દુભિ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થતો નથી.... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે.

દ્વન્દ્વ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસમાં જ લઘ્વક્ષરવાળા; સખિ ભિન્ન ઇકારાન્ત; ઉકારાન્ત; સ્વરાદિ અકારાન્ત; અલ્પસ્વરવાળા અને પૂજ્યવાચક નામોનો પૂર્વપ્રયોગો થાય છે. તેથી વિસ્પષ્ટ પદુઃ આ વિગ્રહમાં 'નામ નાન્નાં ૩-૧-૧૮' થી વિસ્પષ્ટ નામને પદુ નામની સાથે વિહિત સમાસમાં તે દ્વન્દ્વ સમાસ ન હોવાથી ઉકારાન્ત પણ પદુ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થતો નથી. અર્થ - સારી હોંશાચારી. ॥૧૬૦॥

માસવાચક નામોના બ્રાહ્મણાદિ વર્ણવાચક નામોના બ્રાતૃવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં માસ વર્ણ અને ભ્રાતૃઓના ક્રમાનુસાર પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. ફાલ્ગુનશ્ચ ચૈત્રશ્ચ આ વિગ્રહમાં તેમ જ બ્રાહ્મણશ્ચ ક્ષત્રિયશ્ચ; બ્રાહ્મણશ્ચ ક્ષત્રિયશ્ચ વિદ્ ચ અને બલદેવશ્ચ વાસુદેવશ્ચ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે ફાલ્ગુન નામને ચૈત્ર નામની સાથે, બ્રાહ્મણ નામને ક્ષત્રિય નામની સાથે તેમજ ક્ષત્રિય અને વિશ્ નામની સાથે અને બલદેવ નામને વાસુદેવ નામની સાથે 'ચાર્ધે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રની સહાયથી માસાદિના અનુક્રમે ફાલ્ગુન બ્રાહ્મણ વગેરે નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થવાથી ફાલ્ગુનચૈત્રૌ; બ્રાહ્મણક્ષત્રિયૌ; બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશઃ અને બલદેવવાસુદેવૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચૈત્ર મહિનાથી માસની ગણતરી શરૂ થતી હોવા, છતાં અવ્યવહિત પૂર્વાપરી ભાવ મુજબ ચૈત્રની પૂર્વે ફાલ્ગુનમાસ હોવાથી તદ્વાચક ફાલ્ગુન નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ વર્ણના ક્રમ મુજબ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પૂર્વે હોવાથી તદ્વાચક બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થયો છે. ભાઈયોમાં વાસુદેવની અપેક્ષાએ બલદેવ પૂર્વે (મોટા) હોવાથી તદ્વાચક બલદેવ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે - એ સમજી શકાય છે. અર્થક્રમશઃ-ફાગણ અને ચૈત્ર માસ. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય. બલદેવ અને વાસુદેવ. ॥૧૬૧॥

समान स्वरवाला (सरजा स्वरवाला) नक्षत्रवाचक नामोना द्वन्द्व समासमां तेमज समान स्वरवाला ऋतुवाचक नामोना द्वन्द्व समासमां नक्षत्र અને ऋतुओना क्म मुजब ते ते नक्षत्र અને ऋतुवाचक नामनो पूर्व प्रयोग थाय छे. अश्विनी च भरणी च कृत्तिका च અને हेमन्तश्च शिशिरश्च वसन्तश्च आ विग्रहमां 'चार्ये द्वन्द्वः ० ३-१-११७' थी नक्षत्र वाचक अश्विनी नामने नक्षत्रवाचक भरणी અને कृत्तिका नामनी साथे विहित द्वन्द्व समासमां नक्षत्रोना अनुक्रमे आ सूत्रनी सहायथी तद्वाचक नामनो पूर्वप्रयोग थवाथी अश्विनीभरणीकृत्तिकाः आवो प्रयोग थाय छे. आवी ज रीते ऋतुवाचक हेमन्त नामने ऋतुवाचक शिशिर અને वसन्त नामनी साथे विहित द्वन्द्व समासमां ऋतुओना क्मे आ सूत्रनी सहायथी तद्वाचक नामनो पूर्वप्रयोग थवाथी हेमन्तशिशिरवसन्ताः आवो प्रयोग थाय छे. अर्थकमशः- अश्विनी, भरणी. અને कृत्तिका नक्षत्र. हेमन्त, शिशिर અને वसन्त ऋतु. तुल्यस्वरमिति किम् ? = आ सूत्रथी उपर जशाव्या मुजब तुल्य-समान स्वरवाणा ज नक्षत्र वाचक नामोना અને तादृश ऋतु वाचक नामनो द्वन्द्व समासमां नक्षत्र અને ऋतुओना क्म मुजब ते ते नक्षत्र અને ऋतुवाचक वाचक नामनो पूर्वप्रयोग थाय छे. तेथी आर्द्रा च मृगशिरश्च અને ग्रीष्मश्च वसन्तश्च आ विग्रहमां नक्षत्र वाचक आर्द्रा नामने मृगशिरस् नामनी साथे અને ऋतु वाचक ग्रीष्म नामने वसन्त नामनी साथे 'चार्ये द्वन्द्वः ० ३-१-११७' थी विहित द्वन्द्व समासमां 'लघ्वक्षरा ० ३-१-१६०' थी अल्पस्वरवाणा आर्द्रा અને ग्रीष्म नामनो पूर्वप्रयोग थवाथी आर्द्रामृगशिरसी અને ग्रीष्मवसन्तौ आवो प्रयोग थाय छे. अर्थकमशः- आर्द्रा અને मृगशिर नक्षत्र. ग्रीष्म અને वसन्त ऋतु अर्द्ध. तुल्यस्वरवाणा नक्षत्र અને ऋतुवाचक नामोना द्वन्द्व समास न

હોવાથી આ સૂત્રથી નક્ષત્ર અને ઋતુ ના ક્રમે તદ્વાચક નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થતો નથી. ॥૧૬૨॥

સંખ્યા સમાસે ૩/૧/૧૬૩//

સમાસમાં સંખ્યાવાચક નામનો સંખ્યાના અનુક્રમે પ્રયોગ થાય છે. દ્વૌ વા ત્રયો વા આ વિગ્રહમાં દ્વિ નામને ત્રિ નામની સાથે 'સુજ્વાડર્થે ૦ ૩-૧-૧૯' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રની સહાયથી દ્વિ નામનો પૂર્વપ્રયોગ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિત્રાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. (જુઓ સૂ.નં. ૩-૧-૧૯) અર્થ - બે અથવા ત્રણ. દ્વે શતે સમાહૃતે આ વિગ્રહમાં દ્વિ નામને શત નામની સાથે 'સંખ્યા સમાહારે ૦ ૩-૧-૧૯' થી દ્વિગુ સમાસ. આ સૂત્રની સહાયથી દ્વિ નામનો પૂર્વ પ્રયોગ. દ્વિશત નામને 'દ્વિગોઃ સમાહારાત્ ૨-૪-૨૨' થી ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિશતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બસો. (૨૦૦) એકશ્ચ દશ ચ આ વિગ્રહમાં એક નામને દશન્ નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રની સહાયથી એક નામનો પૂર્વપ્રયોગ. 'એકાદશ ૦ ૩-૨-૧૧' થી એક નામના એ ને આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી એકાદશ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - એક અને દશ (અગ્યાર). ॥૧૬૩ ॥

॥ इति श्री सिद्धहेमचन्द्र शब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः ॥

असंरब्धा अपि..... यामुञ्जाराजना अर्थात् सिद्धराजना
अत्यन्ततीक्ष्ण प्रताप स्वરूप अग्निना कृशो प्रयत्न विनाना पक्ष सदा
भाटे शत्रु राजाओने असह्य होता.. अर्थात् सिद्धराजनो प्रयत्न न
होवा होतां मात्र तेना प्रतापही ज शत्रु राजाओ सदा भाटे उरता
हता.

● ● ●
अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम् ।
व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

અથ પ્રારમ્ભ્યતે તૃતીયે ડ ધ્યાયે દ્વિતીયઃ પાદઃ ।

પરસ્પરાડન્યોડન્યેતરતસ્યામ્ સ્યાદે વર્ગ ડ

પુંસિ ૩/૨/૧/

પરસ્પર અન્યોન્ય અને ઇતરેતર શબ્દનો પુલ્લિંગમાં પ્રયોગ ન હોય તો તત્સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિના સ્થાને આમ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. આ સૂત્રમાં પરસ્પર અન્યોન્ય અને ઇતરેતર - આ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી જ પર અન્ય અને ઇતર નામને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પરસ્પર અન્યોન્ય અને ઇતરેતર શબ્દો સિદ્ધ છે. આ પરસ્પરાદિ શબ્દોનો સ્વભાવતઃ ; પુલ્લિંગમાં એકવચનમાં અને ક્રિયાવ્યતિહારમાં પ્રયોગ થાય છે. આથી સમજી શકાશે કે સૂત્રસ્થ અપુંસિ પદનો અર્થ એ છે કે - પરસ્પરાદિ શબ્દથી જે અર્થનું જ્ઞાન થતું હોય તે અર્થવાચક પદોનું લિંગ પુલ્લિંગ ન હોય તો.

इमे सख्यौ कुले वा परस्परां परस्परम् ; अन्योऽन्याम् अन्योऽन्यम् इतरेतरामितरेतरं भोज्यतः अर्हं परस्पर अन्योन्य અને ઇતરેતર નામથી સખી અને કુલ નું જ્ઞાન થાજય છે. તદ્બોધક સખી અને કુલ નામ પુલ્લિંગ ન હોવાથી પરસ્પર અન્યોન્ય અને ઇતરેતર નામથી વિહિત દ્વિતીયા વિભક્તિના અમ્ પ્રત્યયના સ્થાને આ સૂત્રથી આમ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પરસ્પરામ્ અન્યોન્યામ્ અને ઇતરેતરામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આમ્ આદેશ ન થાય ત્યારે અમ્ ના અ નો 'સમાનાં ૭-૪-૪૬' થી લોપ થવાથી પરસ્પરમ્ અન્યોન્યમ્ અને ઇતરેતરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આ બે સખીઓ અથવા આ બે કુલો પરસ્પર (એક બીજાને) જમાડે છે. આવી જ રીતે આભિઃ સખીભિઃ કુલૈ વર્ગ પરસ્પરાં પરસ્પરેણ ; અન્યોન્યામન્યોડન્યેન ; ઇતરેતરામિતરેણ ભોજ્યતે ; અર્હં પરસ્પર અન્યોન્ય અને ઇતરેતર નામથી વિહિત ('हेतु-कर्तृ ૦૨-૨-૪૪' થી

વિહિત) તૃતીયા વિભક્તિના ટા (આ) પ્રત્યયના સ્થાને આમ્ આદેશ થવાથી પરસ્પરામ્ અન્યોન્યામ્ અને ઇતરેતરામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ટા ને આમ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ટા ને 'ટાહ્સોઽ ૧-૪-૫' થી 'ઇન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પરસ્પરેણ અન્યોઽન્યેન અને ઇતરેતરેણ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આ સખીઓ અથવા કુલો પરસ્પર એક બીજાની સહાયથી જમાડે છે.

અપુંસીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુલ્લિંગમાં પ્રયોગ ન હોય તો જ પરસ્પર અન્યોન્ય અને ઇતરેતર શબ્દ સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિના સ્થાને આમ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. તેથી હિમે નરાઃ પરસ્પરં ભોજયન્તિ અહીં પુલ્લિંગમાં પ્રયોગ હોવાથી આ સૂત્રથી ; પરસ્પર નામથી વિહિત દ્વિતીયા વિભક્તિના અમ્ પ્રત્યયના સ્થાને આમ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - આ પુરુષો પરસ્પર જમાડે છે.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રનું સ્વરૂપ; પરસ્પરાન્યોન્યેતરસ્યાઽઽમ્ સ્યાદે વર્ગ ડ પુંસિ ; પરસ્પરાન્યોન્યેતરસ્યાઽમ્ સ્યાદે વર્ગ ડ પુંસિ અને પરસ્પરાન્યોન્યેતરસ્યાઽમ્ સ્યાદે વર્ગ પુંસિ - આ રીતે ત્રણ પ્રકારે સમજી શકાય છે. પ્રથમ સ્વરૂપે આ સૂત્રની વ્યાખ્યા લઘુવૃત્તિના આધારે ઉપર જણાવી છે. દ્વિતીય સ્વરૂપે આ સૂત્રની વ્યાખ્યા - પુલ્લિંગમાં પ્રયોગ ન હોય તો પરસ્પર અન્યોન્ય અને ઇતરેતર શબ્દ સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિના સ્થાને અમ્ આદેશ વિકલ્પ થાય છે. - આ પ્રમાણે છે. તેથી હિમે રવ્યૌ કુલે વા પરસ્પરમ્ પરસ્પરસ્ય વા સ્મરતઃ અહીં પરસ્પર નામથી વિહિત ષષ્ઠી વિભક્તિના ઙ્ઞ પ્રત્યયના સ્થાને આ સૂત્રથી વિકલ્પે અમ્ આદેશ થાય છે. તૃતીય સ્વરૂપે આ સૂત્રની વ્યાખ્યા - પુલ્લિંગમાં પ્રયોગ હોય તો પરસ્પર અન્યોઽન્ય અને ઇતરેતર નામ સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિના સ્થાને અમ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. તેથી હિમૌ નરૌ પરસ્પરં પરસ્પરસ્ય વા સ્મરતઃ - આવો પ્રયોગ સંકુગત થઈ શકે છે.....ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥ ૧ ॥

અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ સમ્બન્ધી પઞ્ચમી વિભક્તિને છોડીને અન્ય સ્યાદિ વિભક્તિના સ્થાને અમ્ આદેશ થાય છે. કુમ્ભસ્ય સમીપઃ આ વિગ્રહમાં ઉપ અવ્યયને કુમ્ભ નામની સાથે 'વિભક્તિ-સમીપઃ ૩-૧-૩૯' થી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઉપકુમ્ભ નામને અનુક્રમે સિ અને ડે (એ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ અને ડે પ્રત્યયને અમ્ આદેશ. 'સમાનાં ૧-૪-૪૬' થી અમ્ ના અ નો લોપ થવાથી ઉપકુમ્ભમસ્તિ અને ઉપકુમ્ભં દેહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઘડાની પાસે છે. ઘડાની પાસે રહેનારને આપ.

અવ્યયીભાવસ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમ્બન્ધી જ અકારાન્ત નામ સમ્બન્ધી પઞ્ચમી વિભક્તિને છોડીને અન્ય સ્યાદિ વિભક્તિના સ્થાને અમ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રિયમુપકુમ્ભં यस્ય આ વિગ્રહમાં પ્રિય નામને ઉપકુમ્ભ નામની સાથે '૯કાર્થં ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્રિયોપકુમ્ભ આ અકારાન્ત બહુવ્રીહિ સમાસને વિહિત સિ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી અમ્ આદેશ થતો નથી. જેથી પ્રિયોપકુમ્ભોઽયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુંભ સમીપની વસ્તુ પ્રિય છે જેને તે.

અત્ત્વમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અકારાન્ત જ અવ્યયીભાવ સમ્બન્ધી પઞ્ચમી વિભક્તિને છોડીને અન્ય વિભક્તિ (સ્યાદિ-વિભક્તિ)ના સ્થાને અમ્ આદેશ થયો છે. તેથી સ્ત્રિયામ્ આ અર્થમાં અધિ અવ્યયને સ્ત્રી નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઈકારાન્ત અધિસ્ત્રિ નામને વિહિત સિ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી અમ્ આદેશ થતો નથી. જેથી સિ પ્રત્યયનો 'અનતો લુપ્ ૩-૨-૬' થી લોપ થવાથી

અધિસ્ત્રિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્ત્રીમાં. ('ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી અધિસ્ત્રિ અહીં સ્ત્રી ના ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ થયો છે.) અંપઞ્વમ્યા ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમ્બન્ધી પઞ્ચમી ભિન્ન જ સ્યાદિ વિભક્તિના સ્થાને અમ્ આદેશ થાય છે. તેથી ઉપકુમ્ભ નામને વિહિત પઞ્ચમીના ડસિ પ્રત્યયના સ્થાને આ સૂત્રથી અમ્ આદેશ થતો નથી. જેથી 'કે ડસ્યો યાતૌ ૧-૪-૬' થી ડસિ પ્રત્યયને આત્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉપકુમ્ભાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘડાની સમીપે રહેલાથી. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમ્બન્ધી જ તાદૃશ અકારાન્ત નામ સમ્બન્ધી પઞ્ચમી ભિન્ન સ્યાદિ વિભક્તિને આ સૂત્રથી અમ્ આદેશ થાય છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસથી પરમાં રહેલી પઞ્ચમી ભિન્ન સ્યાદિ વિભક્તિને નહીં, તેથી પ્રિયોપકુમ્ભોડયમ્ અહીં પ્રિયોપકુમ્ભ નામથી વિહિત સિ પ્રત્યય ઉપકુમ્ભ આ અવ્યયીભાવ સમાસથી પરમાં હોવા છતાં આ સૂત્રથી તેને (સિ ને) અમ્ આદેશ થતો નથી..ઈત્યાદિ સ્વયં વિચારવું. ॥૨૧॥

● ● ● **વા તૃતીયાયા: ૩ / ૨ / ૩ ॥**

અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમ્બન્ધી તૃતીયા વિભક્તિના સ્થાને વિકલ્પથી અમ્ આદેશ થાય છે. કુમ્ભસ્ય સમીપ: આ અર્થમાં અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઉપકુમ્ભ નામને 'કૃતાદૈ: ૨-૨-૪૭' થી વિહિત તૃતીયા વિભક્તિના ટા પ્રત્યયના સ્થાને આ સૂત્રથી અમ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કિં ન ઉપકુમ્ભમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અમ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ટા

ને 'ટાડસો ૦ ૧-૪-૫' થી इन आदेशादि कार्यं થવાથી કિં ન ઉપકુમ્ભેન આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘડાની સમીપે રહેલાથી અમારે શું ? ।

अव्ययीभावस्येति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમ્બન્ધી જ તૃતીયા વિભક્તિના સ્થાને વિકલ્પથી અમ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રિયોપકુમ્ભ આ બહુવ્રીહિ (જુઓ સૂ.નં. ૩-૨-૨) સમાસથી વિહિત ટા પ્રત્યયના સ્થાને આ સૂત્રથી અમ્ આદેશ ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રિયોપકુમ્ભેન આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રિય છે ઉપકુંભ જેને તેનાથી. ॥૩॥

सप्तम्या वा ३ । २ । ४ ॥

અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમ્બન્ધી સપ્તમી વિભક્તિના સ્થાને વિકલ્પથી અમ્ આદેશ થાય છે. ઉપકુમ્ભ નામને (જુઓ સૂ. નં. ૩-૨-૨) વિહિત સપ્તમી વિભક્તિના ડિ પ્રત્યયના સ્થાને આ સૂત્રથી અમ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉપકુમ્ભમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અમ્ આદેશાદિ કાર્ય ન થાય ત્યારે ઉપકુમ્ભે નિઘેહિ આવો થાય છે. અર્થ - ઘડાની પાસે મુક !.

अव्ययीभावस्येत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમ્બન્ધી જ સપ્તમી વિભક્તિના સ્થાને વિકલ્પથી અમ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રિયોપકુમ્ભ + ડિ આ અવસ્થામાં બહુવ્રીહિ સમ્બન્ધી સપ્તમી વિભક્તિના ડિ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી અમ્ આદેશ ન થવાથી પ્રિયોપકુમ્ભે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘડાની સમીપનું પ્રિય છે જેને તેમાં. સૂ.નં. ૩-૨-૩ અને ૩-૨-૪ આ બંન્ને સૂત્રોનું સ્વતન્ત્ર નિર્માણ સૂ.નં. ૩-૨-૫ માં સપ્તમ્યાઃ ની અનુવૃત્તિ માટે છે - એ યાદ રાખવું. ॥૪॥

ઋદ્ધ (ઋદ્ધિયુક્ત) વાચક ; નદી વાચક અને વંશ્ય વાચક નામ જેના અન્તે છે એવા અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ સમ્બન્ધી સપ્તમી વિભક્તિના સ્થાને નિત્ય અમ્ આદેશ થાય છે. મગધાનાં સમૃદ્ધિઃ આ વિગ્રહમાં સુ અવ્યયને ઋદ્ધવાચક મગધ નામની સાથે 'વિભક્તિ - સમીપ૦ ૩-૧-૩૯' થી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સુમગધ નામને સપ્તમીનો ડિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ડિ ને અમ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સુમગધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મગધ દેશમાં રહેનારની સમૃદ્ધિમાં. ઉન્મત્તા ગડ્ગા યસ્મિન્ દેશે આ વિગ્રહમાં ઉન્મત્ત નામને નદીવાચક ગડ્ગા નામની સાથે 'નદીભિ નામ્નિ ૩-૧-૨૭' થી અવ્યયીભાવ સમાસ. 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'પરતઃ૦ ૩-૨-૪૯' થી ઉન્મત્તા નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ. 'ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી ઉન્મત્તગડ્ગા નામના આ ને -હસ્વ અ આદેશ. ઉન્મત્તગડ્ગ નામને સપ્તમીનો ડિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ડિ ને અમ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ઉન્મત્તગડ્ગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉન્મત્તગડ્ગ નામના દેશમાં. એકવિંશતિ ભારદ્વાજાઃ (વંશ્યાઃ) આ વિગ્રહમાં એકવિંશતિ નામને વંશ્ય વાચક ભારદ્વાજ નામની સાથે 'વંશેન૦ ૩-૧-૨૯' થી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અકારાન્ત એકવિંશતિભારદ્વાજ નામને સપ્તમીનો ડિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેને અમ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી એકવિંશતિભારદ્વાજં વસતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - એકવીસ ભરદ્વાજના શિષ્યોમાં રહે છે. ॥પા॥

અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસને છોડીને અન્ય અવ્યયીભાવ સમાસ સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. વધવા: સમીપમ્ અને કર્તુ: સમીપમ્ આ અર્થમાં ઉપ અવ્યયને અનુક્રમે વધૂ અને કર્તૃ નામની સાથે 'વિભક્તિ - સમીપ૦ ૩-૧-૩૧' થી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઉપવધુ ('ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી વધૂ નામના ઝ ને -હસ્વ ઉ આદેશ.) અને ઉપકર્તૃ નામને સિ પ્રત્યય. તેનો -આ સૂત્રથી લોપ થવાથી ઉપવધુ અને ઉપકર્તૃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - વહુની નજીક. કર્તાની નજીક.

અનત इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસથી ભિન્ન જ અવ્યયીભાવ સમાસ સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. તેથી ઉપકુમ્ભાત્ (જુઓ સૂ.નં. ૩-૨-૨) અહીં અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ સમ્બન્ધી પચ્ચમી વિભક્તિના ડસિ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ-ઘડાની સમીપથી. અવ્યયીભાવસ્યેત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસથી ભિન્ન અવ્યયીભાવ સમાસ જ સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. તેથી પ્રિયમુપવધુ यस्य આ ત્રિગ્રહમાં પ્રિય નામને ઉપવધુ નામની સાથે 'एकार्थं ૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્રિયોપવધુ નામને વિહિત સિ પ્રત્યયનો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. જેથી પ્રિયોપવધુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વહુની પાસેની વસ્તુ પ્રિય છે જેને તે અથવા વહુની પાસે રહેવાનું પ્રિય છે જેને તે. ॥૬॥

અવ્યય સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. 'સ્વરાદયોઽવ્યયમ્ ૧-૧-૩૦' થી સ્વર્ અને પ્રાતર્ ને અવ્યય સંજ્ઞા થવાથી અવ્યયરૂપ સ્વર્ અને પ્રાતર્ નામથી વિહિત સિ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થાય છે. જેથી સ્વઃ અને પ્રાતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અવ્યયસ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યય સમ્બન્ધી જ સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. માત્ર અવ્યયથી પરમાં રહેલી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. તેથી ઉચ્ચૈરતિક્રાન્તસ્ય આ અર્થમાં અતિ અવ્યયને ઉચ્ચૈસ્ અવ્યયની સાથે 'પ્રાત્યવં ૩-૧-૪૭' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અત્યુચ્ચૈસ્ નામને ડસ્ (અસ્) પ્રત્યય. અહીં ઉચ્ચૈસ્ અવ્યયથી પરમાં ડસ્ પ્રત્યય હોવા છતાં તે તત્સમ્બન્ધી નથી. પરન્તુ અત્યુચ્ચૈસ્ સમ્બન્ધી છે. તેથી આ સૂત્રથી ડસ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થવાથી અત્યુચ્ચૈસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સ્વર્ગ. સવાર. ઉચ્ચાઈને જિતનારનું. ॥૭॥

ऐकार्थ्ये ૩ / ૨ / ૮ //

ऐकार्थ्य ના નિમિત્તભૂત સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. આશય એ છે કે - સમાસ તદ્દ્વિત કૃત્ અને નામધાતુ થયા પછી અનેક પદોનો અર્થ એકપદ સમજાવે છે. તેથી સામાસિકાદિ પદોના પૂર્વે જણાવ્યા મુજબના ऐकार्थ્ય ને ऐकपद्य કહેવાય છે. તાદૃશ ऐकपद्य ના નિમિત્તભૂત સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે.

સૂત્રમાં એકાર્થ્ય આ પ્રમાણે નિમિત્ત સપ્તમીનો નિર્દેશ હોવાથી એકાર્થ્ય ના નિમિત્તભૂત જ સ્યાદિ વિભક્તિનો આ સૂત્રથી લોપ થાય છે. પરન્તુ તદ્દત્તર (એકાર્થ્યોત્તર) કાલમાં થનારી સામાસિકાદિ નામો સંભન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. - એ યાદ રાખવું. ચિત્રા ગૌ ર્યસ્ય આ વિગ્રહમાં ચિત્રા + સિ અને ગૌ + સિ આ અવસ્થામાં 'એકાર્થ' ચા૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. બહુવ્રીહિ સમાસના નિમિત્તભૂત સિ પ્રત્યય સ્વરૂપ સ્યાદિ વિભક્તિનો આ સૂત્રથી લોપ. 'પરતઃ સ્ત્રી૦ ૩-૨-૪૧' થી ચિત્રા નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ. 'ગોશ્વાન્તે૦ ૨-૪-૧૬' થી ગૌ નામના ઓ ને -હસ્વ ઉ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચિત્રગુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચિત્ર રૂપવાળી ગાયવાળો. પુત્રમિચ્છતિ આ. અર્થમાં પુત્ર + અમ્ આ અવસ્થામાં પુત્રમ્ ને (દ્વિતીયાન્ત પુત્ર નામને) 'અમાવ્યયા૦ ૩-૪-૨૩' થી ક્યન્ (ય) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નામધાતુ સ્વરૂપ વૃત્તિના કારણભૂત અમ્ સ્વરૂપ સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨' થી પુત્ર ના ઓ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પુત્રીયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પુત્રની ઈચ્છા કરે છે. ઉપગોરપત્યમ્ આ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત ઉપગુ નામને 'હસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી તદ્દધિતનો અણ્ (અ) પ્રત્યય. તદ્દધિત વૃત્તિના નિમિત્તભૂત સ્યાદિ વિભક્તિ સ્વરૂપ હસ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરે૦ ૭-૪-૧' થી ઉપગુ નામના આઘ ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અસ્વય૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઉ ને અવ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઔપગવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જેની પાસે ગાય છે તેનું સન્તાન.

અતઃ એવ લુબ્૦..... આશય સ્પષ્ટ છે કે 'નામ નાન્ના૦ ૩-૧-૧૮'.....વગેરે સમાસ વિધાયક સૂત્રોથી નામ ને નામ ની સાથે સમાસનું વિધાન હોવા છતાં આ સૂત્રથી તાદૃશ સમાસાદિ વૃત્તિના નિમિત્તભૂત સ્યાદિ વિભક્તિના લોપનું વિધાન કર્યું હોવાથી આ સૂત્રના સામર્થ્યથી જ સમાસવિધાયક તે તે સૂત્રો સ્યાદિ

વિભક્ત્યન્ત જ નામને; સ્યાદિ વિભક્ત્યન્ત જ નામની સાથે સમાસનું વિધાન કરે છે. પરન્તુ કેવલ નામને નામની સાથે સમાસનું વિધાન કરતા નથી. અન્યથા આ સૂત્રથી કરાએલ લુબ્ધનું વિધાન નિરર્થક બનશે.

ऐकार्थ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ऐकार्थ - ऐकपद्य ना निमित्तभूत જ સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. તેથી ચિત્રા ગાવો यस्य ઈત્યાદિ વાક્યોમાં ऐकार्थ સ્વરૂપ સામર્થ્ય ન હોવાથી અર્થાદ્ વ્યપેક્ષા સ્વરૂપ સામર્થ્ય હોવાથી આ સૂત્રથી અહીં વાક્ય ઘટક તે તે પદ સમ્બન્ધી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. ॥૮॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदे ऽ मः ३ । २ । १ ॥

સમાસારંભક અન્ત્ય પદને ઉત્તરપદ કહેવાય છે. તેની પૂર્વેના પદોને પૂર્વપદ કહેવાય છે. खित् પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા-એક સ્વરવાલા નામીસ્વરાન્ત પૂર્વ પદથી પરમાં રહેલા અમ્ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. સ્ત્રિયમાત્માનં મન્યતે અને નાવમાત્માનં મન્યતે આ અર્થમાં અમ્ પ્રત્યયાન્ત ક્રમશઃ સ્ત્રી અને નૌ નામથી પરમાં રહેલા મન્ ધાતુને 'કર્તુઃ' खश् ૫-૧-૧૧૭' થી खश् (अ) પ્રત્યય. 'દિવાદેઃ' शयः ૩-૪-૭૨' થી खश् પ્રત્યયની પૂર્વે शय (य) પ્રત્યય. 'લુગસ્યાં' ૨-૧-૧૧૩' થી य ના अ નો લોપ. સ્ત્રી + અમ્ + મન્ય અને નૌ + અમ્ + મન્ય આ અવસ્થામાં 'इस्युत्तं' कृता ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थे' ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત અમ્ ના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી સ્ત્રિયંમન્ય અને નાવંમન્ય નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્ત્રિયંમન્યઃ અને નાવંમન્યઃ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પોતાને સ્ત્રી માનનાર. પોતાના નૌકા માનનાર.

નામીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિત્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા એકસ્વરવાલા નામી સ્વરાન્ત જ પૂર્વપદથી પરમાં અમ્ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી ક્ષમામાત્માનં મન્યતે આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્વ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ક્ષમા + ડસ્ + મન્ય આ અવસ્થામાં તત્પુરુષ સમાસ થયા બાદ ક્ષમા આ પૂર્વપદ નામી સ્વરાન્ત ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા (અમ્ પ્રત્યયનો અર્થદ્વ) ડસ્ પ્રત્યયનો 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી લોપ થાય છે. પરન્તુ આ સૂત્રથી લોપનો નિષેધ થતો નથી. જેથી ક્ષમા + મન્ય આ અવસ્થામાં 'ચિત્યનવ્યયા ૦ '૩-૨-૧૧૧' થી આ ને -હસ્વ અ આદેશ અને તેના અન્તે મ્ નો આગમ..... વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષમંમન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પોતાને પૃથ્વી માનનાર. એકસ્વરાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિત્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો નામી સ્વરાન્ત એકસ્વરવાલા જ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા અમ્ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી વધુમાત્માનં મન્યતે આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્વ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન વધૂ + ડસ્ + મન્ય આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેકસ્વરી પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા ડસ્ પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ ન થવાથી 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી તેનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વધુંમન્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પોતાને વહુ માનનારી. ચિત્તીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિત્ પ્રત્યયાન્ત જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા એકસ્વરવાલા નામીસ્વરાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા અમ્ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી સ્ત્રિયં મન્યતે આ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત સ્ત્રી નામથી પરમાં રહેલા મન્ ધાતુને 'મન્યાણિન્ ૫-૧-૧૧૬' થી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી મન્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. સ્ત્રી + ડસ્ +

માનિન્ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ત્રીમાની આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચિત્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી ડસ્ પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ થતો નથી. અન્યથા સ્ત્રિયમ્માની આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસક્તિ આવત. અર્થ - બીજાને સ્ત્રી માનનાર.

અહીં સમજવું જોઈએ કે - આ સૂત્રના ઉદાહરણોમાં અને પ્રત્યુદાહરણોમાં ચિત્રપ્રત્યયાન્ત અને ણિન્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા કર્મવાચક તે તે પૂર્વપદને 'કર્મણિ કૃતઃ ૨-૨-૮૩' થી દ્વિતીયાના બદલે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. આથી આવા સ્થળે તે તે પૂર્વપદ (એકસ્વરી - નામીસ્વરાન્ત) થી પરમાં અમ્ પ્રત્યયનો સંભવ ન હોવાથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્ત્યપ્રવૃત્તિનું પ્રદર્શન યદ્યપિ સક્ષિપ્ત નથી જણાતું, પરન્તુ આ સૂત્રથી જ્યાં અમ્ ના લોપના નિષેધનું વિધાન કર્યું છે ત્યાં આ સૂત્રારંભના કારણે જ તાદૃશ પૂર્વપદને અમ્ ના બદલે ષષ્ઠીનું વિધાન થતું નથી. તેથી જ પ્રત્યુદાહરણ સ્થળે તે તે પદોનું સૂત્રમાં ઉપાદાન ન હોય તો; તે તે સ્થળે પણ દ્વિતીયાના બદલે (અમ્ ના બદલે) ષષ્ઠીનું વિધાન, ન થાય ત્યારે અમ્ ના લોપના નિષેધનો પ્રસક્તિ આવત - એ સ્પષ્ટ છે. ॥૧॥

● ● ●

અસત્ત્વે ડસે: ૩ / ૨ / ૧૦ //

ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અસત્ત્વ વાચક નામથી વિધાન કરાએલા ડસિ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. 'સ્તોકાલ્પ૦ ૨-૨-૭૯' થી વિધાન કરાએલા ડસિ પ્રત્યયાન્ત સ્તોક નામને સ્તોકાન્મુક્તઃ આ વિગ્રહમાં 'કૈનાડસત્ત્વે ૩-૧-૭૪' થી મુક્ત

નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી પ્રાપ્ત ડસિ પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ.. વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તોકાન્તુક્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થોડાથી છૂટકારો થયો.

असत्त्व इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અસત્ત્વ વાચક જ નામથી વિધાન કરાએલા ડસિ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી સ્તોકાદ્ (વ્યાઘ્રાદેઃ) ભયમ્ આ વિગ્રહમાં 'पञ्चम्यपादाने २-२-६९' થી સત્ત્વ વાચક નામથી વિહિત ડસિ પ્રત્યયાન્ત સ્તોક નામને ભય નામની સાથે 'पञ्चमी भयाद्यैः ३-१-७३' થી તત્પુરુષ સમાસ. સત્ત્વ વાચક નામથી વિહિત ડસિ પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ ન થવાથી 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી ડસિ પ્રત્યયાદિનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તોકભયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થોડા વાઘ વગેરેથી ભય. (सत्त्वाऽसत्त्व नी व्याख्या माटे जुओ सू.नं. २-२-७९)

उत्तरपद इत्येव= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો જ અસત્ત્વ વાચક નામથી વિધાન કરાએલા ડસિ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી નિર્ગતઃ સ્તોકાદ્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસત્ત્વવાચક નામથી વિહિત ડસિ પ્રત્યયાન્ત સ્તોક નામની સાથે નિર્ અવ્યયને 'प्रात्यव० ३-१-४७' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિઃસ્તોકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ડસિ પ્રત્યયાન્ત નામથી પરમાં ઉત્તરપદ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ડસિ પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - થોડાથી નીકળેલો. ॥૧૦॥

બ્રાહ્મણાચ્છંસી - આ સમાસમાં ડસિ પ્રત્યયના લોપના અભાવનું નિપાતન કરાય છે. બ્રાહ્મણાત્ શંસી આ વિગ્રહમાં 'પઞ્ચમી ભયાદૈઃ ૩-૧-૭૩' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી વિગ્રહવાક્યસ્થ ડસિ પ્રત્યયના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી બ્રાહ્મણાચ્છંસિન્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય બાદ બ્રાહ્મણાચ્છંસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બ્રાહ્મણગ્રન્થથી ગ્રહણ કરીને ઉપદેશ આપનાર હોતા - ગોર. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બ્રાહ્મણાચ્છંસી આ સમાસમાં ડસિ પ્રત્યયના લોપના અભાવનું; ઋત્વિગ્ (હોતા - ગોર) વિશેષ અર્થમાં જ નિપાતન કરાય છે. તેથી ઋત્વિગ્ વિશેષથી અન્યત્ર આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડસિ પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ ન થવાથી બ્રાહ્મણશંસિની સ્ત્રી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બ્રાહ્મણ ગ્રન્થથી લઈને ઉપદેશ આપનારી સ્ત્રી. ॥૧૧॥

ઓજોઽઞ્જઃ - સહોઽમ્ભસ્ - તમસ્ -

તપસઃ ૩ / ૨ / ૧૨ //

ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા (પૂર્વપદ) ઓજસ્ અઞ્જસ્ સહસ્ અમ્ભસ્ તમસ્ અને તપસ્ નામથી પરમાં રહેલા ટા (આ) પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. ઓજસા કૃતમ્; અઞ્જસા કૃતમ્; સહસા કૃતમ્; અમ્ભસા કૃતમ્; તમસા કૃતમ્ અને તપસા કૃતમ્. આ વિગ્રહમાં 'કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮' થી કૃત નામની સાથે અનુક્રમે ઓજસ્ અઞ્જસ્ સહસ્ અમ્ભસ્ તમસ્ અને તપસ્ નામને તત્પુરુષ

સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી વિગ્રહવાક્યસ્થ ટા પ્રત્યયના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી અનુક્રમે ઓજસાકૃતમ્ અઞ્જસાકૃતમ્ સહસાકૃતમ્ અમ્ભસાકૃતમ્ તમસાકૃતમ્ અને તપસાકૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - શક્તિથી કરેલું. વિના પ્રયત્ને કરેલું. સાહસથી કરેલું. પાણીથી કરેલું. અન્ધકારથી કરેલું. તપથી કરેલું.

ट इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા ઓજસ્ અઞ્જસ્ સહસ્ અમ્ભસ્ તમસ્ અને તપસ્ નામથી પરમાં રહેલા ટા (આ) જ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી ઓજસો ભાવઃ આ વિગ્રહમાં ઓજસ્ નામને 'षष्ठ्ययत्ना० ३-१-७६' થી ભાવ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ઓજોભાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઓજસ્ આ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા ષષ્ઠી વિભક્તિના ડસ્ પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. તેથી 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી તેનો લોપ થયો છે. અર્થ - શક્તિત્વ. ॥૧૨॥

● ● ● **पुंजनुषोऽनुजाऽन्धे ३ / २ / १३ ॥**

अनुज - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પુન્સ્ નામથી પરમાં રહેલા ટા પ્રત્યયનો તેમ જ અન્ધ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા જનુષ્ નામથી પરમાં રહેલા ટા પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. પુંસાઽનુજઃ અને જનુષાઽન્ધઃ આ વિગ્રહમાં 'कारकं कृता ३-१-६८' થી પુન્સ્ અને જનુષ્ નામને અનુક્રમે અનુજ અને અન્ધ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી પ્રાપ્ત ટા પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી

પુંસાડનુજઃ અને જનુષાડન્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પુરુષથી નાનો. જન્મથી અન્ધ. ટ હત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુજ અને અન્ધ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અનુક્રમે પુસ્ અને જનુષ્ નામથી પરમાં રહેલા ટા જ પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ થાય છે. તેથી પુંસો ડ નુજા આ વિગ્રહમાં પુસ્ નામને અનુજા નામની સાથે 'ષષ્ટ્યયત્તાં ૩-૧-૭૬' થી ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પુમનુજા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આ સૂત્રથી ક્ષ્ પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ થતો ન હોવાથી 'ऐकाद्यै ૩-૨-૮' થી તેનો લોપ થયો છે. અર્થ - પુરુષની નાની બેન. ॥ ૧૩ ॥

આત્મનઃ પૂરણે ૩ / ૨ / ૧૪ ॥

પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા આત્મન્ નામથી પરમાં રહેલા ટા પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. આત્મના દ્વિતીયઃ અને આત્મના ષષ્ઠઃ આ વિગ્રહમાં આત્મન્ નામને દ્વિતીય અને ષષ્ઠ નામની સાથે 'ऊनार्थपूर्वाद्यै ૩-૧-૬૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकाद्यै ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ટા પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી આત્મનાદ્વિતીયઃ અને આત્મનાષષ્ઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પોતાથી સિદ્ધ કરાએલો બીજો. પોતાથી સિદ્ધ કરાએલો છદ્દો. અહીં આત્મન્ નામને 'यद्भेदैस्तं ૨-૨-૪૬' થી તૃતીયા વિભક્તિ થઈ છે. ॥૧૪॥

આજ્ઞાયિન્ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; મનસ્ અને આત્મન્ (સ્વરૂપ પૂર્વપદ) નામથી પરમાં રહેલા ટા પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. મનસાઽઽજ્ઞાયી અને આત્મનાઽઽજ્ઞાયી આ વિગ્રહમાં મનસ્ અને આત્મન્ નામને આજ્ઞાયિન્ નામની સાથે 'કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ટા પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી મનસાજ્ઞાયી અને આત્મનાજ્ઞાયી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - મનથી થોડું અથવા બધું જાણનાર. પોતાથી થોડું અથવા બધું જાણનાર. ॥૧૫॥

નામ્નિ ૩ / ૨ / ૧૬ //

સંજ્ઞાના વિષયમાં (અર્થાત્ સમાસ કોઈનું નામ હોય તો) ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા મનસ્ નામથી પરમાં રહેલા ટા પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. મનસા દેવી આ વિગ્રહમાં મનસ્ નામને દેવી નામની સાથે 'કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ટા પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી મનસાદેવી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મનસાદેવી નામની દેવી. નામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા મનસ્ નામથી પરમાં રહેલા ટા પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી મનસા દત્તા આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી મનોદત્તા કન્યા આવો પ્રયોગ થાય છે.

અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ટા પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ થતો નથી. તેથી ‘ऐकार्थ्ये ३-२-८’ થી ટા પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. (દિવ્ ધાતુને લિહાદિભ્યઃ ૫-૧-૫૦ થી અચ્ પ્રત્યય. અને તદન્ત દેવ નામને ‘गौरादिभ्यो २-४-१९’ થી ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દેવી નામ બને છે.) અર્થ - મનથી અપાએલી કન્યા. ॥૧૬॥

પરાऽऽत्मभ्यां કે: ૩ / ૨ / ૧૭ //

સંજ્ઞાના વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પર અને આત્મન્ નામથી પરમાં રહેલા કે (ए यत्. એ. વ.) પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. પરસ્મૈ પદમ્ અને આત્મને પદમ્ આ વિગ્રહમાં ‘तादर्थ्ये २-२-५४’ થી વિહિત ચતુર્થ્યન્ત પર અને આત્મન્ નામને ‘हितादिभिः ३-१-७१’ થી પદ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. ‘ऐकार्थ्ये ३-२-८’ થી પ્રાપ્ત ચતુર્થીના કે પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પરસ્મૈપદમ્ અને આત્મનેપદમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તિવ્ વગેરે પ્રત્યયોની સંજ્ઞા. તે વગેરે પ્રત્યયોની સંજ્ઞા. નામ્નીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના જ વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પર અને આત્મન્ નામથી પરમાં રહેલા કે પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી પરસ્મૈ હિતમ્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ. ‘ऐकार्थ्ये ३-२-८’ થી ચતુર્થીના કે પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પરહિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કે પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - બીજાને હિત. ॥૧૭॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં; ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમીનો બહુલતયા (મોટેભાગે) લોપ થતો નથી. અરણ્યે તિલકા: અને યુધિ સ્થિર: આ વિગ્રહમાં 'નાન્નિ ૩-૧-૧૪' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના કિ પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'ગવિયુધે:૦ ૨-૩-૨૫' થી સ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગસ્ય૦ ૧-૩-૬૦' થી ધ્ ને ઠ્ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી અરણ્યેતિલકા અને યુધિષ્ઠિર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - ઔષધિ વિશેષનું નામ છે. પાણ્ડવોમાં સૌથી મોટાનું નામ છે.

અદ્વ્યઞ્જનાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; અકારાન્ત જ અને વ્યઞ્જનાન્ત જ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી ભૂમૌ પાશ: આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સપ્તમીના કિ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભૂમિપાશ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વ્યક્તિ વિશેષનું નામ છે. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય હોવા છતાં અકારાન્ત અથવા વ્યઞ્જનાન્ત પૂર્વપદ ન હોવાથી ઈકારાન્ત પૂર્વ પદથી પરમાં રહેલા તાદૃશ સપ્તમીના કિ પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. નાન્નીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વ રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત નામથી પરમાં રહેલા સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી તીર્થે કાક ઇવ આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત તીર્થ નામને કાક નામની સાથે 'કાકાઘૈ: ક્ષેપે ૩-૧-૧૦' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના કિ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તીર્થકાક: આવો પ્રયોગ થાય

છે. અર્થ - તીર્થમાં કાગડા જેવો. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી અકારાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા સપ્તમીના કિ પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમીનો લોપ બહુલતયા જ થતો નથી. તેથી ત્વચિસારઃ ત્વક્સારઃ ઈત્યાદિ સ્થળે વિકલ્પથી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થાય છે. અને ગ્રામસૂકરઃ ઈત્યાદિ સ્થળે સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થતો પણ નથી..... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥ ૧૮ ॥

પ્રાક્કારસ્ય વ્યઞ્જને ૩ / ૨ / ૧૧ ॥

રાજ્યની રક્ષા માટે રાજાઓ જે કર લે છે; તેને કાર કહેવાય છે. પ્રાચ્ય દેશ સમ્બંધી કાર ની સંજ્ઞાના વિષયમાં, વ્યઞ્જનાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. મુકુટે કાર્ષાપણઃ અને સમિધિ માષકઃ આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત મુકુટ અને સમિધ્ નામને અનુક્રમે વ્યઞ્જનાદિ કાર્ષાપણ અને માષક નામની સાથે 'નાન્નિ ૩-૧-૧૪' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે' ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી મુકુટેકાર્ષાપણઃ અને સમિધિમાષકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પ્રાચ્ય દેશમાં લેવાતો કર વિશેષ. પ્રાચ્ય દેશમાં લેવાતો કર વિશેષ.

પ્રાગિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાચ્ય જ દેશ સમ્બન્ધી કાર ની સંજ્ઞાના વિષયમાં વ્યઞ્જનાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. તેથી યૂથે પશુઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યૂથપશુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉત્તર દેશમાં લેવાતો કર વિશેષ.

અહીં પ્રાચ્ય દેશ સમ્બન્ધી કરની સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી.

કાર इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાચ્ય દેશ સમ્બન્ધી કારની જ સંજ્ઞાનો વિષય હોય તો; વ્યઞ્જનાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમીનો લોપ થતો નથી. તેથી અભ્યર્હિતે દેવ: પશુ: આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી યૂથપશુ:ની જેમ અભ્યર્હિતપશુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રાચ્ય દેશ પ્રસિદ્ધ આપવા યોગ્ય વસ્તુ વિશેષ. અહીં કાર ની સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થતો નથી.

व्यञ्जन इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાચ્ય દેશ સમ્બન્ધી કાર ની સંજ્ઞાનો વિષય હોય તો; વ્યઞ્જનાદિ જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અથવા વ્યઞ્જનાન્ત નામથી પરમાં રહેલા સપ્તમીનો લોપ થતો નથી. તેથી અવિકટે ઉરણ: આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અવિકટોરણ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - પ્રાચ્ય દેશમાં લેવાતો કર વિશેષ.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - મુકુટેકાર્ષાપણ: ઈત્યાદિ સ્થળે યદ્યપિ પૂર્વસૂત્રથી (૩-૨-૧૮ થી) સપ્તમીના લોપનો નિષેધ સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ પ્રાચ્ય દેશ સમ્બન્ધી કાર ની જ સંજ્ઞાના વિષયમાં અને વ્યઞ્જનાદિ જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તાદૃશ સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થાય - આવા નિયમ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. તેથી અભ્યર્હિતપશુ: અને અવિકટોરણ:.....ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી અથવા તો પૂર્વસૂત્રથી પણ સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થતો નથી..... ઈત્યાદિ સ્વયં વિચારવું..... ॥ ૧૯ ॥

કૃત્પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો તત્પુરુષ સમાસમાં લોપ થતો નથી. સ્તમ્બે રમતે આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત સ્તમ્બ નામને રમ નામની સાથે 'સપ્તમી૦ ૩-૧-૮૮' થી તત્પુરુષ સમાસ અને ભસ્મનિ હુતમ્ આ વિગ્રહમાં ભસ્મન્ નામને હુત નામની સાથે 'ક્તેન ૩-૧-૧૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તમ્બેરમઃ અને ભસ્મનિહુતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હાથી. રાખમાં હોમ્યા જેવું. તત્પુરુષ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃત્પ્રત્યય અન્તમાં છે જેના - એવું ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો તત્પુરુષ સમાસમાં જ લોપ થતો નથી. તેથી ધન્વનિ કારકા यस्य આ વિગ્રહમાં 'ઉષ્ટ્રમુખાદયઃ ૩-૧-૨૩' થી બહુવ્રીહિ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી ધન્વકારકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં તત્પુરુષ સમાસ ન હોવાથી કૃત્પ્રત્યયાન્ત કારક ઉત્તરપદ પરમાં હોવા છતાં તેની પૂર્વે રહેલા વ્યઞ્જનાન્ત પૂર્વપદ ધન્વન્ થી પરમાં રહેલી સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. તેથી 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ થાય છે. અર્થ - ધન્વન્ દેશમાં જેના કારક છે તે.

અદ્વ્યઞ્જનાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસમાં કૃત્પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત જ અને વ્યઞ્જનાન્ત જ નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. તેથી કુરુષુ ચરઃ આ વિગ્રહમાં 'સપ્તમી શૌણ્ઢાઢૈઃ ૩-૧-૮૮' થી કુરુ નામને ચર નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી કુરુચરઃ આવો પ્રયોગ

થાય છે. અહીં તત્પુરુષ સમાસમાં કૃદન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોવા છતાં ઉકારાન્ત પૂર્વપદ કુરુ થી પરમાં રહેલી સપ્તમીનો 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી લોપ થાય છે. આ સૂત્રથી તેનો (લોપનો) નિષેધ થતો નથી. અર્થ - કુરુ દેશમાં વિચરનાર. અહીં યાદ રાખવું કે ઉત્તમકારકે તિષ્ઠતિ ઈત્યાદિ સ્થળે ઉત્તમે ચ કારકે આ વિગ્રહમાં તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસમાં કૃત્પ્રત્યય નિમિત્તક સપ્તમી ઉત્તમ પદથી પરમાં ન હોવાથી તેના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી.....ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ॥ ૨૦ ॥

मध्याऽन्ताद् गुरौ ३ / २ / २१ ॥

गुरु - आ उत्तरपद परमां होय तो; तेनी पूर्वे रहेवा मध्य अने अन्त नाम्नी परमां रहेली सप्तमी विभक्तिनो लोप थतो नथी. मध्ये गुरुः अने अन्ते गुरुः आ विग्रहमां 'सप्तमी० ३-१-८८' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી મધ્યેગુરુઃ અને અન્તેગુરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વચ્ચે મોટું. છડે મોટું. ॥ ૨૧ ॥

अमूर्द्ध - मस्तकात् स्वाङ्गादकामे

३ / २ / २२ ॥

काम - आ उत्तरपदने छोडीने अन्य उत्तरपद परमां होय तो; तेनी पूर्वे रहेवा मूर्द्धन् અને મસ્તક નામને છોડીને અન્ય

અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત એવા સ્વાફગવાચક પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. કળ્થે કાલો યસ્ય આ વિગ્રહમાં 'ઉષ્ટ્રમુખાદયઃ ૩-૧-૨૩' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી કળ્થેકાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કંઠમાં જેના વિષ છે તે. અમૂર્ધમસ્તકાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કામ ભિન્ન ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા મૂર્ધન્ અને મસ્તક ભિન્ન જ અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત સ્વાફગવાચક નામની પરમાં રહેલી સપ્તમીનો લોપ થતો નથી. તેથી મૂર્ધનિ શિખા યસ્ય અને મસ્તકે શિખા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ. 'ગોશ્વાન્તે ૦ ૨-૪-૧૬' થી શિખા ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મૂર્ધશિખઃ અને મસ્તકશિખઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મૂર્ધન્ અને મસ્તક નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- માથે શિખા છે જેને તે. માથે શિખા છે જેને તે. અકામ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કામ ભિન્ન જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સ્વાફગવાચક અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત મૂર્ધન્ તથા મસ્તક થી ભિન્ન નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. તેથી મુખે કામો યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી મુખકામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મુખમાં કામવાલો અથવા સૌંદર્યવાલો. અહીં કામ ભિન્ન ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી તાદૃશ સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થતો નથી. આ સૂત્રમાં પણ 'અદ્વ્યઞ્જ ૦ ૩-૨-૧૮' થી બહુલાધિકાર ચાલુ હોવાથી ગલરોગઃ ગલવ્રણઃ.....ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થતો નથી. ॥ ૨૨ ॥

ઘઝૂ પ્રત્યયાન્ત બન્ધ નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. હસ્તે બન્ધો યસ્ય અને ચક્રે બન્ધો યસ્ય આ વિગ્રહમાં 'ઉષ્ટ્રમુખાદય: ૩-૧-૨૩' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તેબન્ધ: અને ચક્રેબન્ધ: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ ન થાય ત્યારે 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તેબન્ધ: અને ચક્રેબન્ધ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - હસ્તમાં બન્ધનવાલો. ચક્રમાં બન્ધનવાલો. ઘઝિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘઝૂ પ્રત્યયાન્ત જ બન્ધ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમીનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. તેથી હસ્તે બન્ધ: આ વિગ્રહમાં 'सप्तमी० ૩-૧-૮૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્તેબન્ધ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અચ્ પ્રત્યયાન્ત બન્ધ - ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમીના લોપનો વિકલ્પથી નિષેધ થતો નથી. અર્થ - હાથમાં બાંધનાર. સૂત્રના ઉદાહરણોથી સમજી શકાશે કે આ સૂત્ર; ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વાફગવાચક અથવા તો અસ્વાફગવાચક તાદૃશ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિના લોપનો વિકલ્પથી નિષેધ કરે છે. ॥ ૨૩ ॥

કાલાત્ તન - તર - તમ - કાલે

૩ / ૨ / ૨૪ //

તન તર અને તમ પ્રત્યય પરમાં હોય અથવા કાલ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત કાલવાચક પૂર્વપદથી (નામથી) પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. પૂર્વાહ્ણે ભવઃ આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત પૂર્વાહ્ણ નામને 'પૂર્વાહ્ણાં ૬-૩-૮૭' થી તનદ્ (તન) પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેતનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ ન થાય ત્યારે 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેતનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દિવસના પૂર્વભાગમાં થનાર. દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટે પૂર્વાહ્ણે અને बहुषु પ્રકૃષ્ટે પૂર્વાહ્ણે આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત પૂર્વાહ્ણ નામને ક્રમશઃ 'द्वयो विभज्ये च तरप् ७-३-६' થી તરપ્ અને અને 'प्रकृष्टे तमप् ७-३-५' થી તમપ્ પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેતરામ્ અને પૂર્વાહ્ણેતમામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'किं त्याद्येऽव्यं ७-३-८' થી તર અને તમ ના અન્ત્ય અ ને આમ્ આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ ન થાય ત્યારે 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન પૂર્વાહ્ણેતર અને પૂર્વાહ્ણેતમ નામને કિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેતરે અને પૂર્વાહ્ણેતમે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં એકારાન્ત નામથી પરમાં તર અને તમ પ્રત્યય ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અ ને આમ્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ-બેમાંથી સારા પૂર્વાહ્ણમાં. ઘણામાંથી સારા પૂર્વાહ્ણમાં. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે - પૂર્વાહ્ણેતરામ્ અને પૂર્વાહ્ણેતમામ્ અહીં સપ્તમીનો લોપ થયો ન

હોવાથી સપ્તમ્યર્થ તેનાથી જ પ્રતીત થતો હોવાથી પૂર્વાહ્ણેતરામ્ અને પૂર્વાહ્ણેતમામ્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થયું છે. પરન્તુ પૂર્વાહ્ણતરે અને પૂર્વાહ્ણતમે અહીં સપ્તમીનો લોપ થયો હોવાથી સપ્તમ્યર્થની પ્રતીતિ માટે પૂર્વાહ્ણતર અને પૂર્વાહ્ણતમ નામને ડિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થયું છે. - ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. પૂર્વાહ્ણે ચ તસ્મિન્ કાલે આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત પૂર્વાહ્ણ નામને કાલ નામની સાથે 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારય સમાસ. પૂર્વાહ્ણ નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિના લોપની 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેકાલે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તાદૃશ સપ્તમી વિભક્તિના લોપનો નિષેધ ન થાય ત્યારે 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેકાલે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દિવસના પૂર્વભાગ સ્વરૂપ કાલમાં.

કાલાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તન તર અને તમ પ્રત્યય પરમાં હોય અથવા કાલ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત કાલવાચક જ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટે શુક્લે આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત શુક્લ નામને અનુક્રમે તરપ્ અને તમપ્ પ્રત્યય. શુક્લ શબ્દ કાલવાચક ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલી સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી વિકલ્પથી નિષેધ ન થવાથી 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે શુક્લતરે અને શુક્લતમે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બેમાં અધિક સફેદમાં. ઘણામાં અધિક સફેદમાં. અદ્વ્યઞ્જનાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તન તર અને તમ પ્રત્યય પરમાં હોય તથા કાલ- આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા કાલવાચક આકારાન્ત જ અને વ્યઞ્જનાન્ત જ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમીનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. તેથી દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટાયાં રાત્રૌ આ અર્થમાં ઉપર

જણાવ્યા મુજબ સપ્તમ્યન્ત રાત્રિ નામને તરપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રાત્રિતરાયામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઈકારાન્ત રાત્રિ નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમીના લોપનો વિકલ્પથી આ સૂત્રથી નિષેધ ન થવાથી 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી સપ્તમીનો લોપ થાય છે. અર્થ - બેમાં શ્રેષ્ઠ રાતમાં.

યદ્યપિ સૂત્રમાં ત્ત્ર તર વગેરે પ્રત્યયોના ગ્રહણથી તે તે પ્રત્યયાન્ત નામના ગ્રહણનો જ પ્રસંગ છે. પરન્તુ 'संज्ञोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्य' અર્થાત્ સંજ્ઞા વિધાયક સૂત્રોમાં અને જ્યાં ઉત્તરપદ નો અધિકાર છે (સૂ.નં. ૩-૨-૧ વગેરે) ત્યાં પ્રત્યયના ગ્રહણથી પ્રત્યયમાત્રનું જ ગ્રહણ થાય છે, પ્રત્યયાન્તનું નહીં. - આ ન્યાયથી, અહીં ઉત્તરપદ ના અધિકારમાં ત્ત્ર તર અને તમ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થાય છે. તદન્ત નામનું નહીં.....વગેરે ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું. ॥ ૨૪ ॥

● ● ●

शय - वासि - वासेष्वकालात् ३ । २ । २५ ॥

શય વાસિન્ અને વાસ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા કાલવાચક નામથી ભિન્ન અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમીનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. બિલે શયઃ વને વાસી અને ગ્રામે વાસઃ આ વિગ્રહમાં 'सप्तमी० ३-१-८८' થી સપ્તમ્યન્ત બિલ વન અને ગ્રામ નામને અનુક્રમે શય વાસિન્ અને વાસ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે બિલેશયઃ વનેવાસી અને ગ્રામેવાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ ન થાય ત્યારે

‘ऐकार्थ्ये ३-२-८’ થી સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે
 બિલશયઃ વનવાસી અને ગ્રામવાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ
 - બિળમાં સૂનાર. વનમાં રહેનાર. ગામમાં રહેવું તે.

અકાલાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ શય વાસિન્ અને વાસ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની
 પૂર્વે રહેલા કાલવાચક નામથી ભિન્ન જ અકારાન્ત અને વ્યઞ્જનાન્ત
 પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ વિકલ્પથી થતો
 નથી. તેથી પૂર્વાહ્ણેશયઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ
 સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેશયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં
 કાલવાચક પૂર્વાહ્ણ નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિના લોપનો
 આ સૂત્રથી વિકલ્પથી નિષેધ ન થવાથી ‘ऐकार्थ्ये ३-२-८’ થી
 સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થયો છે. અર્થ- દિવસના પૂર્વભાગમાં
 ઉઘનાર. આ સૂત્રમાં પણ બહુલાધિકાર ચાલુ હોવાથી મનસિશયઃ
 કુશેશયમ્ ઈત્યાદિ સ્થળે નિત્ય સપ્તમીનો લોપ થતો નથી. અને
 હૃચ્છયઃ ચિત્તશયઃ ઈત્યાદિ સ્થળે નિત્ય સપ્તમીનો લોપ થાય છે.....
 ઈત્યાદિ યાદ સર્ખવું.....॥૨૫॥

● ● ●

वर्ष - क्षर - वराऽप् - सरः-
शरीरोमनसो जे ३ । २ । २६ ॥

જ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા
 वर्ष क्षर वर अप् सरस् शर उरस् અને मनस् પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી
 સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. વર્ષે જાતઃ; ક્ષરે
 જાતઃ; વરે જાતઃ; અપ્સુ જાતમ્; સરસિ જાતમ્; શરે જાતઃ; ઊરસિ
 જાતઃ અને મનસિ જાતઃ આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત વર્ષાદિ ઉપપદ છે
 જેનું એવાજન્ ધાતુને ‘સપ્તમ્યાઃ ૫-૧-૧૬૯’ થી ડ (અ) પ્રત્યયાદિ

કાર્યથી નિષ્પન્ન જ નામની સાથે 'કસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પપુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વર્ષેજઃ ક્ષરેજઃ વરેજઃ અપ્સુજમ્ સરસિજમ્ શરેજઃ ઊરસિજઃ અને મનસિજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપદ્ધતિમાં આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિના લોપનો નિષેધ ન થાય ત્યારે 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વર્ષેજઃ ક્ષરજઃ વરજઃ અબ્જમ્ સરોજમ્ શરજઃ ઊરોજઃ અને મનોજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વર્ષામાં ઉત્પન્ન. જલમાં ઉત્પન્ન. સારાસ્થાનમાં ઉત્પન્ન. કમલ. કમલ. ઘાસ વિશેષ અથવા બાણમાં ઉત્પન્ન. સ્તન. કામદેવ. ॥૨૬॥

ઘુ - પ્રાવૃષ્ - વર્ષા - શરત્ - કાલાત્

૩ / ૨ / ૨૭ ॥

જ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા દિવ્ પ્રાવૃષ્ વર્ષા શરત્ અને કાલ - પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. પૂર્વ સૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથગ્ આરંભ હોવાથી વા નો અધિકાર નિવૃત્ત છે. દિવિ જાતઃ ; પ્રાવૃષિ જાતઃ; વર્ષાસુ જાતઃ ; શરદિ જાતઃ અને કાલે જાતઃ આ અર્થમાં સૂત્ર નં. ૩-૨-૨૬ માં જણાવ્યા મુજબ તાદૃશ જન્ ધાતુને ડ પ્રત્યયાદિ અને સમાસાદિ કાર્ય બાદ 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી અનુક્રમે દિવિજઃ પ્રાવૃષિજઃ વર્ષાસુજઃ શરદિજઃ અને કાલેજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન. વર્ષામાં ઉત્પન્ન. વર્ષામાં ઉત્પન્ન. શરદ ઋતુમાં ઉત્પન્ન. કાળમાં ઉત્પન્ન. ॥૨૭॥

અપો ય - યોનિ - મતિ - ચરે ૩ / ૨ / ૨૮ ॥

ય પ્રત્યય તેમ જ યોનિ મતિ અને ચર - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અપ્ નામની પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. અપ્સુ ભવઃ આ અર્થમાં 'દિગાદિ ૦ ૬-૩-૧૨૪' થી સપ્તમ્યન્ત અપ્ નામને ય પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'अस्वयम्भुवोऽव् ૭-૪-૭૦' થી ઉ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અપ્સવ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાણીમાં રહેનાર અથવા ડાબું અંગ. અપ્સુ યોનિ ર્યસ્ય અને અપ્સુ મતિ ર્યસ્ય આ વિગ્રહમાં સપ્તમ્યન્ત અપ્ નામને અનુક્રમે યોનિ અને મતિ નામની સાથે 'उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અપ્સુયોનિઃ અને અપ્સુમતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- માછલા વગેરેઃ ધીવર વગેરે. અપ્સુ ચરતિ આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત અપ્ નામથી પરમાં રહેલા ચર્ ધાતુને 'चरेष्टः ૫-૧-૧૩૮' થી ટ (અ) પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન ચર નામની સાથે 'इस्युक्तं कृता ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમી વિભક્તિના લોપનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અપ્સુચરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાણીમાં વિચરનાર. ॥ ૨૮ ॥

નેન્ - સિદ્ધ - સ્થે ૩ / ૨ / ૨૯ ॥

ઇન્ પ્રત્યયાન્ત; સિદ્ધ અને સ્થ આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી સપ્તમીનો લોપ નથી થતો - એવું નથી. અર્થાત્ તે સપ્તમીનો લોપ થાય છે જ.

સ્થળિલે વર્તતે આ અર્થમાં તેમ જ સાહકાશ્યે અસિધ્યત્ અને સમે તિષ્ઠતિ આ અર્થમાં અનુક્રમે સપ્તમ્યન્ત સ્થળિલ સાહકાશ્ય અને સમ નામને વર્તિન્ -('વ્રતાભીક્ષ્યે ૫-૧-૧૫૭' થી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય.); સિદ્ધ અને સ્થ ('સ્થા-પા-સ્ના-ત્રઃ કઃ ૫-૧-૧૪૨' ક પ્રત્યય.) નામની સાથે 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમીના લોપના 'તત્પુરુષે ૩-૨-૨૦' થી પ્રાપ્ત નિષેધનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી. તે સૂત્રથી (૩-૨-૮ થી) સપ્તમીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્થળિલવર્ત્તી; સાહકાશ્યસિદ્ધઃ અને સમસ્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નિરવધ - નિર્દોષ જગ્યામાં રહેનાર. સાહકાશ્ય દેશમાં સિદ્ધ. સમસ્થાન પર રહેનાર. અહીં યાદ રાખવું કે - સંજોત્તરપદાધિકારે..... (જુઓ સૂ.નં. ૩-૨-૨૪) આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી આ સૂત્રમાં ઇન્ પ્રત્યયના ંહણથી કેવલ ઇન્ પ્રત્યયનું ંહણ થતું નથી. પરન્તુ તદન્ત નામનું જ ંહણ થાય છે. ॥૨૮॥

● ● ●

ષષ્ટ્યાઃ ક્ષેપે ૩ / ૨ / ૩૦ ॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેનાથી પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. ચૌરસ્ય કુલમ્ આ વિંહમાં ષષ્ઠ્યન્ત ચૌર નામને કુલ નામની સાથે 'ષષ્ઠ્યયલાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૌરસ્યકુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચોરનું કુલ. અહીં જે કુલ વસ્તુતઃ ચોરનું કુલ નથી, એ કુલ માટે એવો પ્રયોગ હોવાથી નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન છે. ॥૩૦॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; પુત્ર શબ્દ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. દાસ્યા: પુત્ર: આ વિગ્રહમાં દાસી નામને પુત્ર નામની સાથે 'ષષ્ઠ્યયલાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી દાસ્યા:પુત્ર: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો નિષેધ ન થાય ત્યારે 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી ષષ્ઠીનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાસીપુત્ર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દાસીનો પુત્ર. અહીં દાસી ભિન્નના પુત્રમાં પ્રયોગ હોવાથી નિન્દા ગમ્યમાન છે. ॥૩૧॥

पश्यद् - वाग् - दिशो हर - युक्ति -
दण्डे ૩ / ૨ / ૩૨ //

હર યુક્તિ અને દણ્ડ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો અનુક્રમે તેની પૂર્વે રહેલા પશ્યદ્ વાગ્ અને दिश् - આ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. પશ્યતો હર: આ વિગ્રહમાં પશ્યદ્ નામને હર નામની સાથે કોઈ પણ સૂત્રથી સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ऐकार्थ्य ના અભાવમાં પણ આ સૂત્રથી વિહિત ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપના નિષેધસામર્થ્યથી 'नाम नाम्नां ૩-૧-૧૮' થી સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પશ્યતોહર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જોવા છતાં ચોરી કરનાર - સોની. વાચો યુક્તિ: અને

દિશો દણ્ડઃ આ વિગ્રહમાં વાચ્ નામને યુક્તિ નામની સાથે અને દિશ્ નામને દણ્ડ નામની સાથે 'ષષ્ટ્યં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી વાચોયુક્તિઃ અને દિશોદણ્ડઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વાણીની યુક્તિ. દિશા સમ્બન્ધી દંડ. પશ્યતોહરઃ અહીં અનાદરમાં 'ષષ્ઠી વાં ૨-૨-૧૦૮' થી ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ છે. ॥૩૨॥

અદસોઽકઝાયનળોઃ ૩/૨/૩૩॥

અકઝ્ પ્રત્યયના વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો, તેમજ આયનળ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અદસ્ શબ્દથી પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. અમુષ્ય પુત્રસ્ય ભાવઃ આ અર્થમાં 'ચૌરાદેઃ ૭-૧-૭૩' થી અકઝ્ (અક) પ્રત્યયના વિષયમાં; ષષ્ઠ્યન્ત અદસ્ નામને પુત્ર નામની સાથે 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ બાદ 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અમુષ્યપુત્ર નામને અકઝ્ પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી અમુષ્યપુત્ર નામથી પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાં ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન આમુષ્યપુત્રક નામને સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આમુષ્યપુત્રિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - એના પુત્રોનો સ્વભાવ. અમુષ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત અદસ્ નામને 'નડાદિભ્યં ૬-૧-૫૩' થી આયનળ્ (આયન) પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિના

લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આમુખ્યાયણ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - એનું વૃદ્ધ સન્તાન. ॥૩૩॥

દેવાનાંપ્રિય: ૩/૨/૩૪॥

દેવાનાંપ્રિય: - આ પ્રયોગમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. દેવાનાં પ્રિય: આ વિગ્રહમાં ષષ્ઠ્યન્ત દેવ નામને પ્રિય નામની સાથે 'ષષ્ઠ્યયલાઠ ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવાનાંપ્રિય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઋજુ - મૂર્ખ. ॥૩૪॥

શેપ - પુચ્છ - લાઙ્ગૂલેષુ નાન્નિ શુન: ૩/૨/૩૫॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં શેપ પુચ્છ અને લાઙ્ગૂલ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શ્વન્ નામથી પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. શુન: શેપમિવ શેપમસ્ય; શુન: પુચ્છમિવ પુચ્છમસ્ય અને શુનો લાઙ્ગૂલમિવ લાઙ્ગૂલમસ્ય આ વિગ્રહમાં 'ઉષ્ટ્રમુખાદય: ૩-૧-૨૩' થી ષષ્ઠ્યન્ત શ્વન્ નામને અનુક્રમે શેપ પુચ્છ અને લાઙ્ગૂલ નામની સાથે મધ્યમપદલોપી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી શુન:શેપમ્ શુન:પુચ્છમ્ અને

શુનોલાઙ્ગૂલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બધાનો) - તે તે
 જામની વ્યક્તિ વિશેષ. આ સૂત્રમાં લાઙ્ગૂલેષુ આ પ્રમાણે જે
 બહુવચનનો નિર્દેશ છે, તે સિંહસ્યશેપમ્ સિંહસ્યપુચ્છમ્... ઈત્યાદિ
 અન્ય વૈયાકરણોના ઈષ્ટ પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે તેમજ સંજ્ઞાનો વિષય
 ન હોય તો પણ શુનઃશેપમ્ ઈત્યાદિ પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે છે...
 ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૩૫॥

● ● ●

વાચસ્પતિ-વાસ્તોષ્પતિ-દિવસ્પતિ - દિવોદાસમ્ ૩/૨/૩૬॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં વાચસ્પતિ વાસ્તોષ્પતિ દિવસ્પતિ અને
 દિવોદાસ આ સમાસોમાં ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપના અભાવનું
 નિપાતન કરાય છે. વાચઃ પતિઃ; વાસ્તોઃ પતિઃ; દિવઃ પતિઃ અને
 દિવો દાસઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી યથાપ્રાપ્ત
 તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સર્વત્ર પ્રાપ્ત ષષ્ઠી
 વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ. પ્રથમ ત્રણ પ્રયોગમાં ર ને
 નિપાતનના કારણે અનુક્રમે સ્ ષ્ અને સ્ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે
 વચસ્પતિઃ વાસ્તોષ્પતિઃ દિવસ્પતિઃ અને દિવોદાસઃ આ પ્રમાણે પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દેવ વિશેષ. દેવ વિશેષ. દેવ વિશેષ. ઋષિ
 વિશેષ. ॥૩૬॥

ઋતાં વિદ્યા-યોનિસમ્બન્ધે ૩/૨/૩૭//

વિદ્યા અથવા યોનિ (જન્મ-ઉત્પત્તિ) કૃત સમ્બન્ધ; જેની પ્રવૃત્તિ (પ્રયોગ)માં નિમિત્ત છે - એવા ઋકારાન્ત નામની (નામથી પરમાં રહેલી) ષષ્ઠી વિભક્તિનો; તેનાથી પરમાં વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધ જેની પ્રવૃત્તિમાં હેતુ છે - એવું નામ ઉત્તરપદ હોય તો લોપ થતો નથી. હોતુ: પુત્ર: (અહીં વિદ્યાકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક ઋકારાન્ત નામ હોતુ પૂર્વપદ છે અને યોનિકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક નામ પુત્ર ઉત્તરપદ છે.); પિતુ: પુત્ર: (અહીં ઋકારાન્ત નામ પિતુ આ પૂર્વપદ અને પુત્ર ઉત્તરપદ - બંને યોનિકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે.) અને પિતુરન્તેવાસી (અહીં ઋકારાન્ત નામ પિતુ આ પૂર્વપદ યોનિકૃતસમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે અને ઉત્તરપદ અન્તેવાસિન્ વિદ્યાકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે.) આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયુલા૦ ૩-૧-૭૬' થી યથાપ્રાપ્ત તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે હોતુ: પુત્ર:; પિતુ: પુત્ર: અને પિતુરન્તેવાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- હોમ કરનારનો પુત્ર. પિતાનો પુત્ર. પિતાનો શિષ્ય.

ઋતામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિદ્યા કે યોનિકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક ઋકારાન્ત જ નામ સ્વરૂપ પૂર્વપદ સમ્બન્ધી (તેનાથી પરમાં રહેલી) ષષ્ઠી વિભક્તિનો; તેનાથી પરમાં વિદ્યા કે યોનિકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક નામ - ઉત્તરપદ હોય તો લોપ થતો નથી. તેથી આચાર્યસ્ય પુત્ર: આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી આચાર્યપુત્ર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યોનિકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક પુત્ર ઉત્તરપદની પૂર્વે રહેલું વિદ્યાકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક આચાર્ય આ

પૂર્વપદ ઋકારાન્ત ન હોવાથી તેની પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. જેથી તેનો (ષષ્ઠી વિભક્તિનો) 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી લોપ થાય છે. અર્થ - આચાર્યનો પુત્ર.

विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઋકારાન્ત તાદૃશ (વિદ્યા અથવા યોનિકૃત સમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક) જ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. તેથી ભર્તુ ગૃહમ્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ભર્તૃગૃહમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્વામીવાચક પૂર્વપદ ઋકારાન્ત હોવા છતાં તે અને ઉત્તરપદગૃહ બંને વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક ન હોવાથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપનો નિષેધ થતો નથી. જેથી તેનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપ થાય છે. અર્થ - સ્વામીનું ઘર.

સૂત્રમાં ઋતામ્ આ પ્રમાણે બહુવચનનો નિર્દેશ; પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદની સાથે વિદ્યાકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તકત્વ અને યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તકત્વનો અન્વય અનુક્રમે ન થાય - એ માટે છે. તેમજ ઋતામ્ આ પ્રમાણે; ऋद्भ्यः આ પ્રમાણે પઞ્ચમીના બદલે જે ષષ્ઠીનો નિર્દેશ છે, તે 'आ द्वन्द्वे ३-२-३९' આ સૂત્ર માટે છે... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥૩૭॥

● ● ●

स्वस् - पत्यो वा ३/२/३८॥

યોનિ કૃત સમ્બન્ધ જેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે - એવું સ્વસ્ અને પતિ શબ્દ સ્વરૂપ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા

વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક ઋકારાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી બાળી વિભક્તિનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. હોતુઃસ્વસા અને સ્વસુઃપતિઃ આ વિગ્રહમાં યથાપ્રાપ્ત 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત બાળી વિભક્તિના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગરે કાર્ય થવાથી હોતુઃસ્વસા અને સ્વસુઃપતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી બાળી વિભક્તિના લોપનો નિષેધ ન થાય ત્યારે તેનો 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી લોપ વગરે કાર્ય થવાથી હોતુસ્વસા અને સ્વસુપતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- હવન કરનાર - ગોરની બેન. બનેવી.

વિદ્યાયોનિસમ્બન્ધ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક સ્વસુ અને પતિ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો 'તેની પૂર્વે રહેલા વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધ પ્રવૃત્તિનિમિત્તક જ ઋકારાન્ત પૂર્વપદથી પરમાં રહેલી બાળી વિભક્તિનો વિકલ્પથી લોપ થતો નથી. તેથી ભર્તુઃ સ્વસા અને હોતુઃ પતિઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ વગરે કાર્ય થવાથી ભર્તુસ્વસા અને હોતુપતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ભર્તુ અને પતિ આ પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિકલ્પથી બાળી વિભક્તિના લોપનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી બાળી વિભક્તિનો લોપ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્વામીની બેન. હવન કરનારનો સ્વામી. ॥ ૩૮ ॥

● ● ●

આ દ્વન્દ્વે ૩ / ૨ / ૩૧ ॥

વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે જેના એવા ઋકારાન્ત નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં

હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્ય ઋ ને આ આદેશ થાય છે. હોતા ચ પોતા ચ અને માતા ચ પિતા ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧--૧૧૭' થી હોતુ નામને પોતુ નામની સાથે અને માતુ નામને પિતુ નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ પ્રત્યયનો લોપ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ હોતુ અને માતુ નામના અન્ત્ય ઋ ને આ આદેશ. ઔ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી હોતાપોતારૌ અને માતાપિતારૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હવન કરનાર અને છોકરાનો છોકરો. માતા અને પિતા.

ઋતામિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક ઋકારાન્ત જ નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્ય ઋ ને આ આદેશ થાય છે. તેથી ગુરુશ્ચ શિષ્યશ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ 'સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગુરુશિષ્યૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વિદ્યાકૃત-સમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક ગુરુ અને શિષ્ય નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ; ઋકારાન્ત નામોનો ન હોવાથી પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણ ઉ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ગુરુ અને શિષ્ય. વિદ્યાયોનિસમ્બન્ધ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિદ્યા કે યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક જ ઋકારાન્ત નામોથી થયેલા દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેનાથી પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણ ઋ ને આ આદેશ થાય છે. તેથી કર્તા ચ કારયિતા ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કર્તૃકારયિતારૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઋકારાન્ત નામો વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધપ્રવૃત્તિનિમિત્તક ન હોવાથી તદારબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં તાદૃશ પૂર્વપદના અન્ત્ય ઋ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - કરનાર અને કરાવનાર.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - વિદ્યાયોનિકૃતસમ્બન્ધ; ઋકારાન્ત નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં સમસ્યમાન પદાર્થોનો જ

હોવો જોઈએ. સમસ્યમાન પદાર્થાતિરિક્ત પદાર્થની અપેક્ષાએ નહીં. તેથી ચૈત્રસ્ય સ્વસુદુહિતારૌ અહીં ઋ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. બેન અને દીકરીને પરસ્પર યોનિકૃતસમ્બન્ધ નથી - એ સમજી શકાય છે. સમાસારમ્ભક અન્ત્ય પદને જ ઉત્તર પદ કહેવાય છે. તેથી હોતૃપોતૃનેષ્ટોદ્ગાતારઃ અહીં ઋ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી..... વગેરે અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥ ૩૯ ॥

પુત્રે ૩ / ૨ / ૪૦ ॥

વિદ્યા અથવા યોનિકૃતસમ્બન્ધ જેની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત છે - એવાં નામોથી થયેલા દ્વન્દ્વ સમાસમાં પુત્ર ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઋકારાન્ત પૂર્વપદના અન્ત્ય ઋ ને આ આદેશ થાય છે. માતા ચ પુત્રશ્ચ અને હોતા ચ પુત્રશ્ચ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે માતૃ અને હોતૃ નામને પુત્ર નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. '૧૬૫૪' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ઋ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી માતાપુત્રૌ અને હોતાપુત્રૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - માતા અને પુત્ર. હવન કરનાર અને પુત્ર. ॥ ૪૦ ॥

વેદસહશ્રુતાઽવાયુદેવતાનામ્ ૩ / ૨ / ૪૧ ॥

વેદમાં જેનો સાથે પાઠ છે- એવા વાયુથી અન્ય જે દેવતા વાયક નામો, તેનાથી થયેલા દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં.

હોય તો; પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થાય છે. ઇન્દ્રશ્ચ સોમશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી વાયુભિન્ન વેદસહશ્રુતદેવતાવાચક ઇન્દ્ર નામને તાદૃશ દેવતાવાચક સોમ નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ ઇન્દ્ર ના અન્ત્ય અ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઇન્દ્રાસોમૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઇન્દ્ર અને ચન્દ્ર.

વેદેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાયુભિન્ન વેદમાં જ જેનો સાથે પાઠ છે - એવા દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થાય છે. તેથી બ્રહ્મા ચ પ્રજાપતિશ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી બ્રહ્મપ્રજાપતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વાયુભિન્ન પણ પુરાણમાં (વેદમાં નહીં) સહશ્રુત એવા દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં તાદૃશ પૂર્વપદ બ્રહ્મન્ આ અન્ત્ય વર્ણને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - બ્રહ્મા અને પ્રજાપતિ. સહેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વેદમાં સહશ્રુત જ (માત્ર ઉક્ત નહીં) વાયુભિન્ન દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થાય છે. તેથી વિષ્ણુશ્ચ શક્રશ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી વિષ્ણુશક્રૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વાયુભિન્ન તાદૃશ વેદસહશ્રુતદેવતાવાચક નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ ન હોવાથી તાદૃશ પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર.

શ્રુતેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાયુભિન્ન - વેદમાં જેનો સાથે પાઠ જ છે (સહોક્તાર્થવાચક નહીં) એવા દેવતાવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્યવર્ણને આ આદેશ થાય છે. તેથી ચન્દ્રશ્ચ સૂર્યશ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ

કાર્ય થવાથી ચન્દ્રસૂર્યો આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વેદમાં સહશ્રુત તાદૃશ વાયુભિન્ન દેવતાવાચક સૂર્ય અને ચન્દ્રમસ્ નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ નથી. પરન્તુ તદર્થવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ છે. તેથી આ સૂત્રથી તાદૃશ પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણને સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ની જેમ આ આદેશ થતો નથી. અન્યથા અહીં ચન્દ્રાસૂર્યો આવો અનિષ્ઠ પ્રયોગ થાત - એ સમજી શકાય છે. અર્થ - ચન્દ્ર અને સૂર્ય.

વાયુવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વેદસહશ્રુત વાયુભિન્ન જ દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થાય છે. તેથી વાયુચ્ચાગ્નિશ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી વાચ્યની આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વેદસહશ્રુત પણ વાયુભિન્ન દેવતાવાચક નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વપદના અન્ત્યવર્ણને આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - વાયુ અને અગ્નિ.

દેવતાનામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વેદમાં જેનો સાથે પાઠ છે - એવા વાયુભિન્ન દેવતાના જ વાચક નામથી (દેવતા વાચક નામથી ભિન્ન નામથી નહીં) આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થાય છે. તેથી યૂપશ્ચ ચષાલશ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી યૂપચષાલૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં તાદૃશ દેવતાવાચક નામથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી તાદૃશ પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - લાકડાની સ્થાપના વિશેષ અને મદિરાનું પાત્ર વિશેષ. ॥૪૧ ॥

વેદમાં સાથે પાઠ છે જેનો એવા વાયુથી ભિન્ન દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ષોમ અને વરુણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદઅગ્નિ નામના અન્ત્ય વર્ણને ઈ આદેશ થાય છે. સૂત્રમાં ષોમ આ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી ઈ આદેશના યોગમાં સોમ નામના સ્ ને ષ્ આદેશ થાય છે. અગ્નિશ્ચ સોમશ્ચ અને અગ્નિશ્ચ વરુણશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વ:૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી અગ્નિ ના ઈ ને ઈ આદેશ. તેમજ સોમ નામના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અગ્નીષોમૌ અને અગ્નીવરુણૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અગ્નિ અને ચંદ્ર. અગ્નિ અને વરુણ. દેવતાદ્વન્દ્વ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વેદમાં સહશ્રુત વાયુભિન્ન દેવતાવાચક જ નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ષોમ અને વરુણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદ અગ્નિ ના અન્ત્ય વર્ણને ઈ આદેશ થાય છે. તેથી અગ્નિશ્ચ સોમશ્ચ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અગ્નિસોમૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અગ્નિ અને સોમ નામ વેદમાં સહશ્રુત હોવા છતાં તે તાદૃશ દેવતાવાચક ન હોવાથી અગ્નિ ના ઈ ને આ સૂત્રથી ઈ આદેશાદિ કાર્ય થતું નથી. અર્થ - અગ્નિ નામનો છોકરો અને સોમ નામનો છોકરો. ॥૪૨॥

દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિષ્ણુ નામને છોડીને અન્ય વૃદ્ધિમત્ (જે પદના કોઈ પણ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ હોય તે) કોઈ પણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદ અગ્નિ નામના અન્ત્ય વર્ણને ઇ આદેશ થાય છે. ઈ અને આ આદેશનાં વિધાનનું આ સૂત્ર અપવાદ છે. અગ્નિશ્ચ વરુણશ્ચ (અગ્નીવરુણૌ) દેવતે અસ્યાઃ આ અર્થમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અગ્નિ + વરુણ આ અવસ્થામાં 'દેવતા ૬-૨-૧૦૧' થી અળ્ (અ) પ્રત્યય. 'દેવતાનામાત્વાદૌ ૭-૪-૨૮' થી અગ્નિ અને વરુણ નામનાં આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અળ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અનો લોપ. આ સૂત્રથી વૃદ્ધિમત્ વારુણ ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી અગ્નિ નામના અન્ત્ય ઇ ને ઇ આદેશ. (અન્યથા સૂ.નં. ૩-૨-૪૨ થી ઈ આદેશ થાત.) અગ્નિવારુણ નામને સ્ત્રીલિંગમાં ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અગ્નિવારુણીમનઙ્વાહીમાલભેત. આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અગ્નિ અને વરુણ દેવતા સમ્બન્ધી ગાયને મારવી જોઈએ.

વૃદ્ધિમતીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિષ્ણુ ભિન્ન વૃદ્ધિમત્ જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદ અગ્નિ નામના અન્ત્ય વર્ણને ઇ આદેશ થાય છે. તેથી અગ્નિશ્ચ વરુણશ્ચ આ વિગ્રહમાં સૂ.નં. ૩-૨-૪૨ માં જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અગ્નીવરુણૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વૃદ્ધિમદ્ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી અગ્નિ નામના ઇ ને ઇ આદેશ થતો નથી. અર્થ - અગ્નિ અને વરુણ.

અવિષ્ણાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેવતાવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિષ્ણુ ભિન્ન જ

વૃદ્ધિમદુત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદ અગ્નિ નામના અન્ત્ય વર્ણને ઇ આદેશ થાય છે. તેથી અગ્નિશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ (અગ્નાવિષ્ણુ) દેવતે અસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અગ્નિ + વિષ્ણુ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અણ પ્રત્યય. અગ્નિ ના અ ને તેમજ વિષ્ણુ ના ઇ ને અનુક્રમે વૃદ્ધિ આ અને એ આદેશ. 'વેદસહ૦ ૩-૨-૪૧' થી અગ્નિ ના ઇ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આગ્નાવૈષ્ણવં ચરું નિર્વપેત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વૃદ્ધિમદ્ ઉત્તરપદ વિષ્ણુ ભિન્ન ન હોવાથી આ સૂત્રથી અગ્નિ નામના ઇ ને ઇ આદેશ થતો નથી. અર્થ - અગ્નિ અને વિષ્ણુ દેવતા સમ્બન્ધી ચરું (હોમવા માટેનું અન્ન વિશેષ) રાંધવું જાઈએ. ॥૪૩॥

દિવો દ્યાવા ૩/૨/૪૪॥

દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં; ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો દિવ્ શબ્દને દ્યાવા આદેશ થાય છે. દ્યૌશ્ચ ભૂમિશ્ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વ:૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. દિવ્ ને આ સૂત્રથી દ્યાવા આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્યાવાભૂમી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્વર્ગ અને પૃથ્વી. ॥૪૪॥

દિવસ્ - દિવઃ પૃથિવ્યાં વા ૩/૨/૪૬//

દેવતાવાચક નામોથી આરબ્ધ દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ - પૃથિવી નામ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદ દિવ્ નામને વિકલ્પથી દિવસ્ અને દિવઃ આદેશ થાય છે. ઘૌશ્ચ પૃથિવી ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દિવ્ નામને પૃથિવી નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી દિવ્ નામને દિવસ્ અને દિવઃ આવો આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે દિવસ્પૃથિવ્યૌ અને દિવઃ પૃથિવ્યૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દિવ્ નામને; દિવસ્ અથવા દિવઃ આવો આદેશ ન થાય ત્યારે 'દિવો દ્વાવા ૩-૨-૪૪' થી દ્વાવા આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વાવાપૃથિવ્યૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સૂત્રમાં 'દિવઃ' આ પ્રમાણે વિસર્ગાન્ત નિર્દેશ હોવાથી દિવસ્ આદેશ થયા બાદ તેના સ્ ને 'સૌરુઃ ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ થતો નથી. અન્યથા દિવસ્ આદેશના જ વિધાનથી દિવઃપૃથિવ્યૌ આ પ્રયોગ સિદ્ધ હોવાથી દિવઃ આદેશનું વિધાન નિરર્થક થશે - એ યાદ રાખવું. અર્થ - સ્વર્ગ અને પૃથિવી. ॥૪૫॥

ઉષાસોષસઃ ૩/૨/૪૬//

દેવતા વાચક નામોથી આરબ્ધ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઉષસ્ નામ સ્વરૂપ પૂર્વપદને ઉષાસા આદેશ થાય છે. ઉષશ્ચ સૂર્યશ્ચ તયોઃ સમાહારઃ આ વિગ્રહમાં ઉષસ્

નામને સૂર્ય નામની સાથે 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ. એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ઉષસ્ નામને ઉષાસા આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉષાસાસૂર્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉષસ્ દેવતા અને સૂર્ય. ॥ ૪૬ ॥

માતરપિતરં વા ૩/૨/૪૭॥

માતૃ પૂર્વપદ છે જેનું અને પિતૃ ઉત્તરપદ છે જેનું એવા દ્વન્દ્વ સમાસમાં માતૃ અને પિતૃ નામના અન્ત્ય ઋ ને વિકલ્પથી અર આદેશનું નિપાતન કરાય છે. માતા ચ પિતા ચ આ વિગ્રહમાં 'ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ૦ ૩-૧-૧૧૭' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી માતૃ અને પિતૃ નામના ઋ ને અર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી માતરપિતરયોઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પૂર્વ અને ઉત્તરપદના તાદૃશ ઋ ને અર આદેશ ન થાય ત્યારે 'આ દ્વન્દ્વે ૩-૨-૩૯' થી પૂર્વપદ માતૃ નામના ઋ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી માતાપિત્રોઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માતા અને પિતા. સૂત્રમાં માતરપિતરમ્ આ પ્રમાણે; શબ્દ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અર આદેશની અભિવ્યક્તિ (સ્પષ્ટ પ્રતીતિ) માટે નપુંસક વિફળનો નિર્દેશ છે - એ બરાબર સમજી લેવું. ॥ ૪૭ ॥

વર્ચસ્કાદિષ્વવસ્કરાદયઃ ૩/૨/૪૮॥

વર્ચસ્ક (કુત્સિતં વર્ચો વર્ચસ્કમ્) વગેરે અર્થમાં; અવસ્કરાદિ ગણપાઠમાંના અવસ્કર..... વગેરે સમાસમાં ઉત્તરપદની આદિમાં શ્ ષ્ અથવા સ્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. અવકીર્યતે અને અપકીર્યતે આ અર્થમાં અનુક્રમે અવ અને અપ નામને કર ('યુવર્ણં ૦ ૫-૩-૨૮' થી કૃ ધાતુને અલ્ પ્રત્યય.) નામની સાથે 'ગતિવ્યવન્યં ૦ ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી ઉત્તરપદ કર નામની પૂર્વમાં સ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અવસ્કરો ડ ન્મલમ્ અને અપસ્કરો રથાઙ્ગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વિષ્ણુ. રથનું ચક્ર. વર્ચસ્ક વગેરે અર્થ ન હોય તો; ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર નામની આદિમાં આ સૂત્રથી સ્ નો આગમ થતો નથી. જેથી અવકરોડન્યઃ અને અપકરોડન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વિસ્તાર. તિરસ્કાર. ॥૪૮॥

પરતઃ સ્ત્રી પુમ્વત્ સ્ત્ર્યેકાર્થેઽનૂઙ્ ૩/૨/૪૯॥

વિશેષ્યના કારણે જે નામ સ્ત્રીલિંગ થયું છે - તે વિશેષણવાચક નામને; સ્ત્રીલિંગ સમાનાર્થક (તાદૃશ વિશેષ્યવાચક) ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; પુમ્વદ્ ભાવ થાય છે. (અર્થાત્ તે નામને સ્ત્રીલિંગમાં વિહિત આપ્ વગેરે પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.) પરન્તુ ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત તાદૃશ નામને પુમ્વદ્ ભાવ થતો નથી. દર્શનીયા માર્યા यस્ય આ વિગ્રહમાં 'ૐકાર્થં ચાનેકઙ્ચ ૩-૧-૨૨' થી દર્શનીયા નામને માર્યા નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ૐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. 'ગોશ્ચાન્તે ૦ ૨-૪-૯૬' થી માર્યા ના અન્ત્ય આ ને-હસ્વ અ

આદેશ. આ સૂત્રથી દર્શનીયા નામને પુંવદ્ ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી દર્શનીયભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દર્શનીય પત્નીવાળો.

પરત્ત્વમ્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિશેષ્યાના જ કારણે (સામાન્યથી સ્વાભાવિક રીતે નહીં) જે નામ સ્ત્રીલિંગ છે તે નામને; તેનાથી પરમાં સ્ત્રીલિંગ સમાનાર્થક ઉત્તરપદ હોય તો પુંવદ્ભાવ થાય છે. પરંતુ ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત તાદૃશ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી દ્રોણી ભાર્યા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી દ્રોણીભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દ્રોણી નામ પરત્ત્વમ્ સ્ત્રીલિંગ નથી. પરંતુ સ્વાભાવિક સ્ત્રીલિંગ છે; તેથી આ સૂત્રથી તેને પુંવદ્ભાવ ન થવાથી કી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થતી નથી. અર્થ - દ્રોણી નામની પત્નીવાલો.

સ્ત્રીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ જ નામને (નામમાત્રને નહીં); તેનાથી પરમાં સ્ત્રીલિંગ સમાનાર્થક ઉત્તરપદ હોય તો પુંવદ્ભાવ થાય છે. પરંતુ ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત તાદૃશ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી ચલપુ દૃષ્ટિ યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ચલપુદૃષ્ટિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં નપુંસક લિંગવાળા ચલપુ નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા ચલપુ નામને પણ આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થાય તો 'ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી ચલપૂ નામના અન્ત્ય ઝ ને થયેલ -હસ્વ ઉ આદેશની નિવૃત્તિ થશે, જેથી ચલપૂદૃષ્ટિઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થ - ખલપુ કુલને આધીન બનીને પ્રવૃત્તિ કરનાર.

સ્વ્યેકાર્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને; તેનાથી પરમાં સ્ત્રીલિંગ જ - સમાનાર્થક જ ઉત્તરપદ હોય

તો (ઉત્તરપદ માત્ર નહીં) પુંવદ્ભાવ થાય છે. તેથી ગૃહિણી નેત્રે યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી ગૃહિણીનેત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉત્તરપદ નેત્રઃ; ગૃહિણી સમાનાર્થક હોવા છતાં નપુંસકલિંગવાળું હોવાથી, આ સૂત્રથી ગૃહિણી નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા અહીં પણ પુંવદ્ભાવ થાય તો ગૃહિનેત્રઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થ - પત્નીના વિચારથી કાર્ય કરનાર. આવીજ રીતે કલ્યાણ્યા માતા આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કલ્યાણીમાતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્ત્રીલિંગ ઉત્તરપદ પરમાં હોવા છતાં તે; કલ્યાણી સમાનાર્થક ન હોવાથી, આ સૂત્રથી કલ્યાણી નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા કલ્યાણી નામને અહીં પણ આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થાય તો કલ્યાણમાતા આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થ - કલ્યાણીની માતા.

અનૂઙ્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિશેષ્યના કારણે સ્ત્રીલિંગ ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન જં નામને તેનાથી પરમાં તત્સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ નામ ઉત્તરપદ હોય તો; પુંવદ્ભાવ થાય છે. તેથી કર્મભોરૂ ભાર્યા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કર્મભોરૂભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત (સૂ.નં.૨-૪-૭૫ થી વિહિત) કર્મભોરૂ નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા અહીં પણ આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થાય તો; કર્મભોરૂભાર્યઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થશે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ગૃહિણી અને કલ્યાણી નામ વિશેષ્યભૂત નેત્ર અને માતા ના કારણે સ્ત્રીલિંગ ન હોવા છતાં સમાસથી બહિર્ભૂત તત્ તદ્ વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ છે જ. તેથી અહીં પરતઃ નું તાત્પર્ય માત્ર વિશેષ્યાધીનત્વ માં છે. સમાસાન્તઃપાતિ જ વિશેષ્યાધીનત્વમાં નથી. ॥૪૮॥

કચ્છ પ્રત્યય પરમાં હોય, માનિન્ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય અને પિતૃ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા વિશેષ્યાધીન ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન સ્ત્રીલિંગ નામને પુંવદ્ભાવ થાય છે. માનિન્ ઉત્તરપદનું ગ્રહણ અસમાનાર્થક ઉત્તરપદ હોય તો પણ પુંવદ્ભાવનાં વિધાન માટે છે. સમાનાર્થક તાદૃશ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; પૂર્વ (૩-૨-૪૮) સૂત્રથી જ પુંવદ્ભાવ સિદ્ધ છે. શ્યેનીવાચરતિ આ અર્થમાં 'કચ્છ ૩-૪-૨૬' થી શ્યેની નામને કચ્છ (ય) પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી શ્યેની નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી 'શ્યેતૈત ૦ ૨-૪-૩૬' થી શ્યેત નામને ડી પ્રત્યય અને તેના યોગમાં વિહિત ન્ આદેશની નિવૃત્તિ. 'दीर्घश्चि ૦ ૪-૩-૧૦૮' થી શ્યેત નામના અન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્યેતાયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શુભ્રવર્ણવાળી સ્ત્રીની જેમ આચરણ કરે છે. અયમિમામ્ દર્શનીયાં મન્યતે આ અર્થમાં દર્શનીયામ્ + મન્ ધાતુને 'मन्याणिन् ૫-૧-૧૧૬' થી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'जिगिति ૪-૩-૫૦' થી મન્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.....વગેરે કાર્ય થવાથી દર્શનીયા + ઇસ્ + માનિન્ + સિ આ અવસ્થા થાય છે. 'कृति ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી દર્શનીયા નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ.....વગેરે કાર્ય થવાથી દર્શનીયમાની અયમસ્યા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આ સ્ત્રીને આ દર્શનીય માને છે. દર્શનીયામાત્માનં મન્યતે આ અર્થની વિવક્ષામાં નિષ્પન્ન દર્શનીયમાનિની આ પ્રયોગમાં તો દર્શનીયા નામને પુંવદ્ભાવ પૂર્વ સૂત્રથી (૩-૨-૪૯ થી) જ સિદ્ધ છે - એ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. અજાયૈ હિતમ્ આ અર્થમાં અજા નામને 'तस्मै हिते ૭-૧-૩૫' ની સહાયથી 'अव्यजात् ध्यप् ૭-

૧-૩૮'થી ધ્યપ્ (ધ્ય) પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી ચતુર્થાનો લોપ. આ સૂત્રથી પિત્-ધ્યપ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અજા નામને પુંવદ્ ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી અજધ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બકરી માટે હિતકર સંઘ. ॥ ૫૦ ॥

जातिश्च णि - तद्धितय - स्वरे ३।२।५१॥

વિશેષ્યાધીન ऊङ् પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન સ્ત્રીલિङ्ગ નામને તેમજ જાતિ વાયક સ્ત્રીલિङ्ગ નામને; ણિ પ્રત્યય અથવા ય કે સ્વર જેની આદિમાં છે - એવા યાદિ કે સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં (તાદૃશ પ્રત્યય કરવાનો હોય તો) પુંવદ્ભાવ થાય છે. પદ્વીમાચષ્ટે આ અર્થમાં પદ્વી નામને (દ્વિતીયાન્ત પદ્વી નામને) 'णिज्बहुलं ० ३-४-४२' થી ણિચ્ પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે આ સૂત્રથી પદ્વી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી અમ્ નો લોપ. 'नामिनो ० ४-३-५१' થી પટુ નામના અન્ત્ય ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'त्र्यन्त्यस्वरादेः ७-४-४३' થી ઔ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન પટિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પટયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પદ્વી - આ પ્રમાણે કહે છે. एन्मां साधुः આ અર્થમાં 'तत्र साधौ ७-१-१५' થી ય પ્રત્યય કરવાનો હોવાથી એની નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થવાથી ડી પ્રત્યયાદિની નિવૃત્તિ થવાથી નિષ્પન્ન एत् + डि + य આ અવસ્થામાં 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી डि નો લોપ. 'अवर्णे ० ७-४-६८' થી एत् ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી एत्यः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શુભવર્ષવાળી સ્ત્રીમાં સારી પ્રવૃત્તિવાળો. भवत्या इदम् આ અર્થમાં

‘भवતોરિક૦ ૬-૩-૩૦’ થી સ્વરાદિ તદ્ધિત ઇકળ્ પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે આ સૂત્રથી ભવતી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી ડી ની નિવૃત્તિ. ભવત્ + ડસ્ + ઇકળ્ (ઇક) આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડસ્ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ સ્વરે૦ ૭-૪-૧’ થી ભવત્ ના આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ઋવર્ણો૦ ૭-૪-૭૧’ થી ઇકળ્ પ્રત્યયના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભાવત્કઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આપ સ્ત્રીનું આ. પટયતિ એત્યઃ અને ભાવત્કઃ આ ત્રણ ઉદાહરણો અનુક્રમે ણિ પ્રત્યય; યાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય અને સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામના છે. જાતિવાચક સ્ત્રીલિંગ નામને પુંવદ્ભાવના ઉદાહરણો નીચે જણાવ્યા મુજબના છે.

દરદોડપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં ‘પુરુમગધ૦ ૬-૧-૧૧૬’ થી દરદ્ નામને અળ્ પ્રત્યય. તેનો ‘દ્રેરજ્૦ ૬-૧-૧૨૩’ થી લોપ થવાથી દરદ્ આ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગ, જાતિ વાચક નામ બને છે. તેને દરદિ સાધુઃ આ અર્થમાં ‘તત્ર સાધૌ ૭-૧-૧૫’ થી યાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થવાથી અળ્ પ્રત્યયના લોપની નિવૃત્તિ અર્થાદ્ અળ્ પ્રત્યયનું પુનરાગમન. દરદ્ + અળ્ (અ) + ડિ + ય આ અવસ્થામાં ‘વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વા૦ ૭-૪-૧’ થી દરદ્ ના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ઐકાર્ય્યે ૩-૨-૮’ થી ડિ નો લોપ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી ય ની પૂર્વેના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દારદઃઆવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દરત્ રાજાના સ્ત્રી સન્તાનમાં સારા ભાવવાલો. ગાર્ગ્યાયણ્યાઃ કુત્સિતમપત્યમ્ આ અર્થમાં ‘વૃદ્ધસ્ત્રિયાઃ૦ ૬-૧-૮૭’ થી જાતિવાચક ગાર્ગ્યાયણી નામને સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય ણ (અ) કરવાના વિષયમાં ગાર્ગ્યાયણી નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થવાથી ગાર્ગ્ય નામને ‘યજો ડાયન્ ચ વા ૨-૪-૬૭’ થી વિહિત ડી પ્રત્યય અને તેના યોગમાં થયેલ ડાયન્ આદેશની નિવૃત્તિ. તેથી નિષ્પન્ન ગાર્ગ્ય + ડસ્ + ણ (અ) આ અવસ્થામાં ‘ઐકાર્ય્યે ૩-૨-૮’ થી ડસ્ નો લોપ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’

થી ની પૂર્વેના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાર્ગ્યણીનું ખરાબ સન્તાન.

તદ્ધિતેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
વિશેષાધીન - ઋઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને અન્ય સ્ત્રીલિંગ
નામને તેમજ જાતિવાચક સ્ત્રીલિંગ નામને ણિ પ્રત્યય અને યાદિ કે
સ્વરાદિ તદ્ધિત જ પ્રત્યયના વિષયમાં પુંવદ્ભાવ થાય છે. તેથી
હસ્તિનીમિચ્છતિ આ અર્થમાં હસ્તિની નામને 'અમાવ્યયા૦ ૩-૪-૨૩'
થી ક્યન્ (ય) પ્રત્યય કરવાના વિષયમાં તે પ્રત્યય તદ્ધિતનો ન
હોવાથી હસ્તિની નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ ન થવાથી હસ્તિની
+અમ્ + ય આ અવસ્થામાં 'ऐकांश्च्ये ૩-૨-૮' થી અમ્ નો લોપ.
હસ્તિનીય ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી હસ્તિનીયતિ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા યાદિ પ્રત્યયમાત્રના વિષયમાં આ સૂત્રથી
પુંવદ્ભાવ થાય તો અહીં હસ્તીયતિ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો
પ્રસંગ આવશે. અર્થ - હાથણીને ઈચ્છે છે. આવી જ રીતે સ્ત્રીલિંગ
(પરતઃ સ્ત્રીલિંગ) હસ્તિની નામને સ્યાદિ સ્વરાદિ જસ્ (અસ)
પ્રત્યય કરવાના વિષયમાં આ સૂત્રથી હસ્તિની નામને પુંવદ્ભાવ ન
થવાથી હસ્તિની + જસ્ આ અવસ્થામાં હસ્તિન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય
છે. અન્યથા સ્વરાદિ પ્રત્યયમાત્રના વિષયમાં આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ
થાય તો અહીં હસ્તિનઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવશે.
અર્થ - હાથણીઓ.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે તાદૃશ પરતઃ સ્ત્રીલિંગ
નામને તેમ જ જાતિવાચક સ્ત્રીલિંગ નામને ણિ પ્રત્યય અને યાદિ
કે સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં પુંવદ્ભાવ થાય છે. તે પ્રત્યય
પરમાં હોય તો જ પુંવદ્ભાવનું આ સૂત્રથી વિધાન નથી. તેથી
પટ્વ્યા ભાવઃ આ અર્થમાં 'य्वृवर्णाल्लघ्वदे: ૭-૧-૬૯' થી વિહિત
સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય અણ્ ની ઉત્પત્તિ પૂર્વે જ પટ્વી નામને
પુંવદ્ભાવ થવાથી પટુ નામ લઘ્વાદિ મળવાથી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય
અહીં થઈ શકવાથી પાટવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા તાદૃશ

પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે જ આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનું વિધાન થાય તો અણ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થઈ શકશે નહીં - એ ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું. ॥૫૧॥

एयेऽग्नयायी ३/२/५२॥

एय प्रत्यय परમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અગ્નાયી નામને જ પુંવદ્ભાવ થાય છે. અગ્નાય્યા અપત્યમ્ આ અર્થમાં 'કલ્યગ્નેરેયણ્ ૬-૧-૧૭' થી અગ્નાયી નામને ઇયણ્ પ્રત્યય. 'પૂતક્રતુઃ ૨-૪-૬૦' થી વિહિત ડી પ્રત્યયની તેમજ તેના યોગે થયેલ એ આદેશની આ સૂત્રથી અગ્નાયી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી નિવૃત્તિ. અગ્નિ + ડસ્ + ઇયણ્ (ઇય) આ અવસ્થામાં 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી ડસ્ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરેઽ ૭-૪-૧' થી અગ્નિ નામના આદ્ય સ્વર અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અગ્નિ નામના અન્ત્ય ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આગ્નેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અગ્નાયીનું અપત્ય.

પૂર્વેણ સિદ્ધે.....આશય એ છે કે અગ્નાયી નામને ઇયણ્ પ્રત્યયના વિષયમાં યદ્યપિ 'જાતિશ્ચ ૩-૨-૫૧' થી પુંવદ્ભાવ સિદ્ધ છે. તો પણ આ સૂત્રનો (૩-૨-૫૨) આરંભ 'સિદ્ધે સત્યારમ્ભો નિયમાર્થઃ' આ ન્યાયથી નિયમ માટે છે. આ સૂત્રથી વિહિત નિયમ એ છે કે - ઇય પ્રત્યયના વિષયમાં પુંવદ્ભાવ થાય તો અગ્નાયી નામને જ થાય. આ નિયમથી સૂત્ર નં. ૩-૨-૫૧ માં; પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ઇય પ્રત્યયાતિરિક્તત્વેન સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં અર્થનો સંકોચ થાય છે. તેથી શ્યેન્યા અપત્યમ્ આ અર્થમાં શ્યેની નામને 'ઙ્યાપ્ત્યૂઙ્ ૬-૧-૭૦' થી વિહિત ઇયણ્

પ્રત્યયના વિષયમાં 'જાતિશ્ચ૦ ૩-૨-૫૧' થી પુંવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી શ્યેની + ડસ્ + ઇયળ્ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડસ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્યૈનેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા અહીં પુંવદ્ભાવ થયો હોત તો શ્યૈતેયઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થયો હોત. અર્થ - શ્વેતવર્ણવાળી સ્ત્રીનું સંતાન. ॥૫૨॥

નાડપ્ - પ્રિયાડ્ડૌ ૩/૨/૫૩॥

અપ્ પ્રત્યયાન્ત સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ નામ ઉત્તપરપદ પરમાં હોય અથવા પ્રિયાદિ ગણપાઠમાંના પ્રિયા મનોજ્ઞા વગેરે નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. કલ્યાણી પઞ્ચમી યાસુ આ વિગ્રહમાં 'એકાર્થ ચાનેકઞ્ચ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ.

'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિનો લોપ. કલ્યાણીપઞ્ચમી નામને 'પૂરણીભ્યઃ૦ ૭-૩-૧૩૦' થી અપ્ (અ) સમાસાન્ત પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈનો લોપ. 'પરતઃ૦ ૩-૨-૪૯' થી પ્રાપ્ત કલ્યાણી નામને પુંવદ્ભાવનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કલ્યાણીપઞ્ચમા રાત્રયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કલ્યાણ કરનારી પાંચમી રાત્ર છે જેમાં એવી રાત્રિઓ.

કલ્યાણી પ્રિયા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી કલ્યાણી નામને પુંવદ્ભાવનો નિષેધ. 'ગોશ્ચાન્તે૦ ૨-૪-૯૬' થી પ્રિયા નામના અન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કલ્યાણીપ્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કલ્યાણ કરનારી પત્નીવાળો.

અપ્રિયાદાવિત્તિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાનાર્થક અપ્ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિફ્ગ નામ અથવા પ્રિયાદિ ગણપાઠમાંના પ્રિયા વગેરે નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિફ્ગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી કલ્યાણી પઞ્ચમી યસ્મિન્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કલ્યાણીપઞ્ચમી નામને 'ઋન્નિત્યદિતઃ ૭-૩-૧૭૧' થી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કલ્યાણપઞ્ચમીક નામ બને છે. અહીં અપ્ પ્રત્યયાન્ત સમાનાર્થક સ્ત્રીલિફ્ગ નામ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી તેમ જ તાદૃશ પ્રિયા વગેરે નામ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી કલ્યાણી નામને પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'પરતઃ૦ ૩-૨-૪૯' થી કલ્યાણી નામને પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી કલ્યાણપઞ્ચમીકઃ પક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કલ્યાણ કરનારી પાંચમી રાત છે જેમાં એવો પક્ષ. અહીં સમાસાન્ત અપ્ પ્રત્યય; પૂરણ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિફ્ગ નામ જેનું ઉત્તરપદ છે એવા બહુવ્રીહિ સમાસથી વિહિત વિવક્ષિત છે - એ યાદ રાખવું. ॥૫૩॥

તદ્ધિતાઽકોપાન્ત્ય - પૂરણ્યારવ્યાઃ ૩/૨/૫૪॥

તદ્ધિત પ્રત્યય સમ્બન્ધી અથવા અક પ્રત્યય સમ્બન્ધી ક્ ઉપાન્ત્ય છે જેમાં એવા વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિફ્ગ નામને તેમજ પૂરણ પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિફ્ગ નામને અને સંજ્ઞા (કોઈનું નામ) સ્વરૂપ વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિફ્ગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. મદ્રિકા ભાર્યાઽસ્ય અને કારિકા ભાર્યા યસ્ય આ વિગ્રહમાં '૧કાર્થ ચાનેકઞ્ચ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. '૧૧કાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્થાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'પરતઃ૦ ૩-૨-૪૯' થી પ્રાપ્ત મદ્રિકા અને

કારિકા નામને પુંવદ્ભાવનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'ગોશ્ચાન્તે ૦ ૨-૪-૧૬' થી भार्या ના અન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કારિકાભાર્યઃ અને મદ્રિકાભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મદ્ર નામને 'વૃજિ - મદ્રાદ ૦ ૬-૩-૩૮' થી ક પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન મદ્રિકા નામ; તદ્ધિત પ્રત્યય સમ્બન્ધી ક્ ઉપાન્ત્યવાળું છે. અને 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી કૃ ધાતુને વિહિત ળક (અક) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કારિકા નામ કૃતપ્રત્યય અક સમ્બન્ધી ક્ ઉપાન્ત્યવાળું છે. અર્થક્રમશઃ- મદ્રદેશમાં રહેનારી પત્નીવાળો. કરનારી પત્નીવાળો. પચ્ચમી भार्या यस्य અને દત્તા भार्या यस्य આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય. પૂરણ પ્રત્યયાન્ત પચ્ચમી નામને અને સંજ્ઞા સ્વરૂપ દત્તા નામને 'પરતઃ ૦ ૩-૨-૪૯' થી પ્રાપ્ત પુંવદ્ ભાવનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચમીભાર્યઃ અને દત્તાભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પાંચમી પત્નીવાલો. દત્તા નામની પત્નીવાલો.

તદ્ધિતાકેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્ધિત પ્રત્યય સમ્બન્ધી જ' ક્ અથવા અક પ્રત્યય સમ્બન્ધી ક્ ઉપાન્ત્ય છે જેમાં એવા વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને તેમ જ પૂરણપ્રત્યયાન્ત અને સંજ્ઞાસ્વરૂપ તદ્દશ સ્ત્રીલિંગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી પાકા भार्या यस्य આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પાકભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પચ્ ધાતુને 'ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮' થી ઘજ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પાક નામને 'અપ્રાદિભ્યઃ ૭-૨-૪૬' થી મત્વર્થીય અ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાકોડસ્તિ યસ્યાઃ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન પાકા નામમાં તદ્ધિત પ્રત્યય સમ્બન્ધી ઉપાન્ત્ય ક્ નથી. તેથી પાકા નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થવાથી 'પરતઃ ૦ ૩-૨-૪૯' થી પુંવદ્ભાવ થયો છે. અર્થ - રાંધનારી પત્નીવાલો. ||૫૪||

તદ્ધિતઃ સ્વરવૃદ્ધિહેતુરક્ત - વિકારે ૩/૨/૬૫૧

રક્ત અને વિકાર અર્થમાં વિહિત તદ્ધિત પ્રત્યયથી ભિન્ન એવો-સ્વરની વૃદ્ધિ થવામાં કારણભૂત જે તદ્ધિત પ્રત્યય - તે તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. માથુરી ભાર્યા યસ્ય આ વિગ્રહમાં 'એકાર્થ' ચાનેકચ્ચ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. માથુરી નામને 'પરતઃ૦૩-૨-૪૯' થી પ્રાપ્ત પુંવદ્ભાવનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'ગોશ્ચાન્તે૦ ૨-૪-૯૬' થી ભાર્યા નામના અન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી માથુરીભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મથુરાયાં ભવા આ અર્થમાં મથુરા નામને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' થી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ સ્વ૦ ૭-૪-૧' થી મથુરા નામના આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ. 'અણઝેય૦ ૨-૪-૨૦' થી માથુર નામને ડી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી માથુરી નામ બને છે. અહીં રક્ત અને વિકાર અર્થથી ભિન્ન ભવ અર્થમાં વિહિત તદ્ધિત પ્રત્યય અણ સ્વરની વૃદ્ધિનું કારણ છે - એ સમજી શકાય છે. અર્થ - મથુરામાં રહેનારી પત્નીવાલો.

સ્વરેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ રક્ત અને વિકાર અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં વિહિત - સ્વરની જ વૃદ્ધિના કારણ (માત્ર વૃદ્ધિનું કારણ નહીં) - ભૂત તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી વૈયાકરણીભાર્યા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી વૈયાકરણભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વ્યાકરણ વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં વ્યાકરણ નામને 'તદ્વેત્ત્યધીતે ૬-૨-૧૧૭' થી અણ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ના અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ. 'ઘ્વઃ પદાન્તાત્ ૭-૪-૫' થી વ્યાકરણ નામના ય ની પૂર્વે એ નો આગમ જે વૃદ્ધિ સ્વરૂપ છે,

પરન્તુ તે સ્વરના સ્થાને થયેલો ન હોવાથી અહીં અણ્ પ્રત્યય; એ સ્વરૂપ વૃદ્ધિનો હેતુ હોવા છતાં સ્વરની વૃદ્ધિનું કારણ નથી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન વૈયાકરણી નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થવાથી 'પરતઃ ૦ ૩-૨-૪૯' થી પુંવદ્ભાવ થાય છે. અર્થ - વ્યાકરણ ભણનારી પત્નીવાલો.

વૃદ્ધિહેતુરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ રક્ત અને વિકાર અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં વિહિત સ્વરની વૃદ્ધિના જ કારણભૂત તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી અર્ધપ્રસ્થા માર્યા यस્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્ધપ્રસ્થભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અર્ધપ્રસ્થે મવા આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અર્ધપ્રસ્થા નામમાં વૃદ્ધિનો 'અર્ધત્ પરિમાણ ૦ ૭-૪-૨૦' થી વિકલ્પે નિષેધ થાય છે. તેથી અહીં સ્વરની વૃદ્ધિનો કારણભૂત તદ્વિત પ્રત્યય ન હોવાથી તદન્ત અર્ધપ્રસ્થ નામને 'અજાદેઃ ૨-૪-૧૬' થી વિહિત આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અર્ધપ્રસ્થા નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી. તેથી 'પરતઃ ૦ ૩-૨-૪૯' થી પુંવદ્ભાવ થાય છે. અર્થ - અર્ધ પ્રસ્થમાં રહેનારી પત્નીવાલો.

અરક્ત-વિકાર ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ રક્ત અને વિકાર અર્થને છોડીને જ અન્ય અર્થમાં વિહિત - સ્વરવૃદ્ધિહેતુભૂત તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થાય છે. તેથી કાષાયી બૃહતિકા यस્ય અને લૌહી ર્ઘા यस્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી કાષાયબૃહતિકઃ અને લૌહેષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કાષાયેન રક્ત આ અર્થમાં 'રાગાટ્ટો રક્તે ૬-૨-૧' થી કાષાય નામને અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી માથુરી ની જેમ કાષાયી

નામ બને છે. તેમ જ લોહસ્ય વિકારઃ આ અર્થમાં લોહ નામને 'વિકારે ૬-૨-૩૦' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી લૌહી નામ ઉપર જણાવ્યા મુજબ બને છે. અહીં રક્ત અને વિકાર અર્થમાં વિહિત તાદૃશ સ્વરવૃદ્ધિહેતુભૂત અણ્ પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિફ્ગ નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ નો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'પરતઃ ૩-૨-૪૯' થી કાષાયી અને લૌહી નામને પુંવદ્ભાવ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- લાલ રંગથી રંગાએલા તંબૂવાળો. લોઢાથી બનાવેલ દાંડાવાળું હથેલી. ||૫૫||

સ્વાફગાન્ઠીર્જાતિશ્યામાનિનિ ૩/૨/૫૬||

માનિન્ નામ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોય તો; સ્વાફગ વાયક નામથી વિહિત ડી પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિફ્ગ નામને તેમજ જાતિ વાયક વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિફ્ગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. દીર્ઘકેશી भार्या यस्य; કઠી भार्या यस्य અને શૂદ્રા भार्या यस्य આ વિગ્રહમાં 'एकार्थं चाऽनेकञ्च ૩-૧-૨૨' થી भार्या નામની સાથે અનુક્રમે સ્વાફગવાયક દીર્ઘકેશ નામને 'असहनञ् ૨-૪-૩૮' થી વિહિત ડી પ્રત્યયાન્ત દીર્ઘકેશી નામને તેમ જ જાતિ વાયક કઠી (ડી પ્રત્યયાન્ત) અને શૂદ્રા (આપ્ પ્રત્યયાન્ત) નામને બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી દીર્ઘકેશી કઠી અને શૂદ્રા નામને પુંવદ્ભાવનો ('परतः स्त्री ૩-૨-૪૯' થી પ્રાપ્ત) નિષેધ. 'गोश्चान्ते ૨-૪-૯૬' થી સમાસના અન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે દીર્ઘકેશીभार्यः કઠીभार्यः અને શૂદ્રાभार्यः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- લાંબાવાળવાલી પત્નીવાળો. કઠ ઋષિએ ઉપદેશેલી વેદની શાખાને

ભજનારી પત્નીવાળો. શૂદ્ર જાતિની પત્નીવાળો. કઠ નામને 'જાતેરયા૦ ૨-૪-૫૪' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કઠી નામ બને છે.

સ્વાઙ્ગાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાતિવાચક તથા સ્વાઙ્ગવાચક જ નામથી વિહિત ડી પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીવિઙ્ગ નામને તેનાથી પરમાં માનિન્ ઉત્તરપદ ન હોય તો પુંવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી પટ્વી માર્યા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પદુમાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ગુણવાચક (સ્વાઙ્ગ વાચક નહીં) પદુ નામને 'સ્વરાદુતો ૦ ૨-૪-૩૫' થી વિહિત ડી પ્રત્યયાન્ત પટ્વી નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થવાથી 'પરતઃ ૦ ૩-૨-૪૯' થી પુંવદ્ભાવ થાય છે. અર્થ - નિપુણ પત્નીવાલો.

અમાનિનીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માનિન્ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોય તો જ સ્વાઙ્ગ વાચક નામથી વિહિત ડી પ્રત્યયાન્ત તથા જાતિવાચક તાદૃશ સ્ત્રીવિઙ્ગ નામને પુંવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી દીર્ઘકેશીમન્યાં મન્યતે આ અર્થમાં તાદૃશ (કર્મવાચકનામોપપદક) મન્ ધાતુને 'મન્યાણિન્ ૫-૧-૧૧૬' થી ણિન્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન માનિન્ નામને સ્ત્રીવિઙ્ગમાં 'સ્ત્રિયાં નૃતો ૦ ૨-૪-૧' થી ડી પ્રત્યય. દીર્ઘકેશ્યા માનિની આ વિગ્રહમાં 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી દીર્ઘકેશી નામને પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થવાથી 'વ્યઙ્ માનિ ૦ ૩-૨-૫૦' થી પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી દીર્ઘકેશમાનિની આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં માનિન્ ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી તાદૃશ સ્વાઙ્ગવાચક નામથી વિહિત ડી પ્રત્યયાન્ત પણ તાદૃશ સ્ત્રીવિઙ્ગ નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ નો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - બીજી સ્ત્રીને લામ્બાવાળવાલી માનનારી. ॥૫૬॥

પુન્યત્ કર્મધારયે ૩૧/૬૭

ઝડ્ પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને અન્ય વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીવિફ્ગ નામને; તેનાથી પરમાં સમાનાર્થક સ્ત્રીવિફ્ગ નામ ઉત્તરપદ હોય તો, કર્મધારય સમાસમાં પુંવદ્ભાવ થાય છે. આ સૂત્રથી વિહિત પુંવદ્ભાવ સ્થળે 'પરતઃ સ્ત્રીં ૩-૨-૪૯' થી પુંવદ્ભાવ સિદ્ધ જ હતો. પરન્તુ તે સૂત્રથી (૩-૨-૪૯ થી) પ્રાપ્ત પુંવદ્ભાવનો 'નાપ્ - પ્રિયાદૌ ૩-૨-૫૩' ઈત્યાદિ સૂત્રથી જે નિષેધ થાય છે - તેનો કર્મધારય સમાસમાં; બાધ કરીને ફરીથી પુંવદ્ભાવ ના વિધાન માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. કલ્યાણી ચાસૌ પ્રિયા; મદ્રિકા ચાસૌ માર્યા; માથુરી ચાસૌ વૃન્દારિકા અને ચન્દ્રમુખી ચાસૌ વૃન્દારિકા આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૯૬' થી યથાપ્રાપ્ત કર્મધારય સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી 'સર્વત્ર વિગ્રહવાક્યસ્થ સિ નો લોપ. કલ્યાણી નામને 'નાપ્ ૦ ૩-૨-૫૩' થી નિષિદ્ધ; મદ્રિકા નામને 'તદ્ધિતાડક ૦ ૩-૨-૫૪' થી નિષિદ્ધ; માથુરી નામને 'તદ્ધિતઃ ૦ ૩-૨-૫૫' થી નિષિદ્ધ; તેમ જ ચન્દ્રમુખી નામને સ્વાઙ્ગાન્ડીર્જાતિં ૦ ૩-૨-૫૬' થી નિષિદ્ધ પુંવદ્ભાવ નો કર્મધારય સમાસમાં આ સૂત્રથી બાધ થવાથી પુંવદ્ભાવ. જેથી 'ડી પ્રત્યયાદિની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી કલ્યાણપ્રિયા; મદ્રકમાર્યા; માથુરવૃન્દારિકા અને ચન્દ્રમુખવૃન્દારિકા આવો પ્રયોગ થાય છે, અર્થક્રમશઃ- કલ્યાણ કરનારી પ્રિયા. મદ્રપ્રદેશમાં રહેનારી પત્ની. મથુરામાં રહેનાર સમુદાય. ચન્દ્રમા જેવું છે મુખ જેનું તે સમુદાય.

અનૂકિલ્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઝડ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન જ વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીવિફ્ગ નામને તેનાથી પરમાં; સમાનાર્થક સ્ત્રીવિફ્ગ ઉત્તરપદ હોય તો કર્મધારય સમાસમાં પુંવદ્ભાવ થાય છે. તેથી બ્રહ્મબન્ધૂશ્ચાસૌ વૃન્દારિકા આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મધારય સમાસાદિ કાર્યથવાથી બ્રહ્મબન્ધૂવૃન્દારિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઝડ્ પ્રત્યયાન્ત

બ્રહ્મબન્ધૂ નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થતો નથી. અન્યથા
 બ્રહ્મબન્ધુવૃન્દારિકા આવો અનિષ્ઠ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવત.
 અર્થ - બ્રહ્મબન્ધૂ જાતિનો સ્ત્રી સમુદાય. ॥ ૫૭ ॥

રિતિ ૩૧૨/૫૮॥

ઋઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ
 નામને; તેનાથી પરમાં રિત્ પ્રત્યય હોય તો પુંવદ્ભાવ થાય છે.
 પટ્વી પ્રકારોડ્યા: આ અર્થમાં પટ્વી નામને 'પ્રકારે ૦ ૭-૨-૭૫'
 થી જાતીયર્ (જાતીય) પ્રત્યય. 'એકાર્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ.
 આ સૂત્રથી પટ્વી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ
 વગેરે કાર્ય થવાથી પટુજાતીયા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નિપુણ
 સ્ત્રી જેની વિશેષતા છે - એવી સ્ત્રી જાતિ. ઈષદપરિસમાપ્તા કઠી
 આ અર્થમાં કઠી નામને 'અત્તમબાદે ૦ ૭-૩-૧૧' થી દેશીયર્(દેશીય)
 પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી કઠી નામને
 પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી કઠદેશીયા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 - કઠ ઋષિએ ઉપદેશેલી વેદની શાખાને ભણનારી જેવી. ॥૫૮॥

ત્વ તે ગુણ: ૩૧૨/૫૯॥

ઋઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને અન્ય વિશેષ્યાધીન
 ગુણવાચક સ્ત્રીલિંગ નામને તેનાથી પરમાં ત્વ અને ત (તલ્) પ્રત્યય
 હોય તો પુંવદ્ભાવ થાય છે. પટ્વ્યા ભાવ: આ અર્થમાં ગુણવાચક
 સ્ત્રીલિંગ પટ્વી નામને 'ભાવે ત્વ-તલ્ ૭-૧-૫૫' થી ત્વ અને તલ્

(ત) પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી ડસ્ પ્રત્યયનો લોપ. આ સૂત્રથી પદ્વી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી ડી પ્રત્યયાદિની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી પદુત્વમ્ અને પદુતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંન્નેનો) - નિપુણ સ્ત્રીનો સ્વભાવ.

ગુણ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને અન્ય વિશેષ્યાધીન ગુણવાચક જ સ્ત્રીલિંગ નામને; તેનાથી પરમાં ત્વ અને તર્ પ્રત્યય હોય તો પુંવદ્ભાવ થાય છે. તેથી કઠ્યા ભાવ: આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કઠી નામને ત્વ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કઠીત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જાતિવાચક કઠી નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થતો નથી. અર્થ - કઠ ઋષિ પ્રોક્ત વેદની શાખાને ભણનારીનો ભાવ-સ્વભાવ ॥૫૧॥

ચ્ચૌ ક્વચિત્ ૩/૨/૬૦॥

ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને અન્ય વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને; તેનાથી પરમાં ચ્વિ (૦) પ્રત્યય હોય તો ક્વચિત્ (ક્યારે ક્યારે) પુંવદ્ભાવ થાય છે. અમહતી મહતી મૂતા આ અર્થમાં મહતી નામને 'કૃધ્વસ્તિ ૦ ૭-૨-૧૨૬' થી ચ્વિ (૦) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી મહતી નામને પુંવદ્ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી મહદ્મૂતા કન્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પૂજ્ય થયેલી કન્યા. ક્વચિદ્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને અન્ય વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને તેનાથી પરમાં ચ્વિ પ્રત્યય હોય તો ક્વચિત્ જ પુંવદ્ભાવ થાય છે. તેથી અગોમતી ગોમતી મૂતા આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગોમતી નામને ચ્વિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગોમતીમૂતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં

ગોમતી નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થતો નથી. અર્થ - ગાય વિનાની, ગાયવાળી થઈ. ॥ ૬૦ ॥

સર્વાદિયોઽસ્યાદો ૩/૨/૬૧॥

સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોય તો; વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ સર્વાદિ ગણપાઠ પઠિત નામને પુંવદ્ભાવ થાય છે. સર્વાસાં સ્ત્રિયઃ અને ભવત્યાઃ પુત્રઃ આ વિગ્રહમાં યથાપ્રાપ્ત 'ષષ્ઠ્યયત્નાઠ ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિનો લોપ. આ સૂત્રથી સર્વા અને ભવતી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી આપ્ અને ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વસ્ત્રિયઃ અને ભવત્પુત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બધી (સ્ત્રીઓ) સમ્બન્ધી સ્ત્રીઓ. આપ (સ્ત્રી) નો પુત્ર.

અસ્યાદાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોય તો જ વિશેષ્યાધીન - સ્ત્રીલિંગ સર્વાદિ ગણપાઠ પઠિત નામને પુંવદ્ભાવ થાય છે. તેથી સર્વા + ડે આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી સર્વા નામને તેની પરમાં સ્યાદિ વિભક્તિ હોવાથી પુંવદ્ભાવ થતો નથી. જેથી સર્વસ્યૈ (૧-૪-૧૮ જુઓ) આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા સર્વસ્યૈ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસક્ત આવત. અર્થ - સર્વસ્ત્રી માટે. ॥૬૧॥

મૃગક્ષીરાઽઽદિષુ ૩/૨/૬૨॥

મૃગક્ષીરાદિ ગણપાઠમાંના મૃગક્ષીર વગેરે સમાસમાં; વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામને તેનાથી પરમાં ઉત્તપરપદ હોય તો

વિકલ્પથી પુંવદ્ભાવ થાય છે. મૃગ્યાઃ ક્ષીરમ્ અને કાક્યાઃ શાવઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' ની યથાપ્રાપ્ત તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સ્પાદિનો લોપ. આ સૂત્રથી મૃગી અને કાકી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી કી પ્રત્યયાદિની નિવૃત્તિ થવાથી અનુક્રમે મૃગક્ષીરમ્ અને કાકશાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ ન થાય ત્યારે મૃગીક્ષીરમ્ અને કાકીશાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - મૃગલીનું દુધ. કાગડીનું બચ્ચું. ॥૬૨॥

● ● ●

**ઋદિત્ તર - તમ - રૂપ - કલ્પ - બ્રુવ - ચેલઙ્ -
ગોત્ર - મત - હતે વા -હસ્વશ્ચ ૩/૨/૬૩॥**

ઋ અને ઉ જેમાં ઈત્ છે - એવા ઋદિત્ અને ઉદિત્ પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યાધીન - સ્ત્રીલિઙ્ગ નામને; તેનાથી પરમાં; તર તમ રૂપ અને કલ્પ પ્રત્યય હોય અથવા સમાનાર્થક સ્ત્રીલિઙ્ગ બ્રુવ ચેલ ગોત્ર મત અને હત ઉત્તરપદ હોય તો વિકલ્પથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણને (ઋદિત્ અને ઉદિત્ તાદૃશ સ્ત્રીલિઙ્ગ નામના અન્ત્યવર્ણને) -હસ્વ આદેશ થાય છે. દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા પચન્તી; દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા શ્રેયસી; બહ્વીષુ પ્રકૃષ્ટા પચન્તી અને બહ્વીષુ પ્રકૃષ્ટા શ્રેયસી આ અર્થમાં ક્રમશઃ ઋદિત્ શત્ પ્રત્યયાન્ત પચન્તી નામને અને ઉદિત્ ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત શ્રેયસી નામને 'દ્વયોર્વિભં ૭-૩-૬' થી તરપ્ (તર) પ્રત્યય અને 'પ્રકૃષ્ટે તમપ્ ૭-૩-૫' થી તમપ્ પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પચન્તી અને શ્રેયસી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી અનુક્રમે પચત્તર શ્રેયસ્તર અને પચત્તમ શ્રેયસ્તમ નામ બને છે. આ સૂત્રથી પચન્તી અને શ્રેયસી નામને જ્યારે પુંવદ્ભાવ ન થતા તેના અન્ત્યવર્ણને -હસ્વ ઇ આદેશ થાય છે ત્યારે

પચન્તિતર શ્રેયસિતર અને પચન્તિતમ શ્રેયસિતમ નામ બને છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પચન્તી અને શ્રેયસી નામને પુંવદ્ભાવ અથવા તેના અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ ન થાય ત્યારે પચન્તીતર શ્રેયસીતર અને પચન્તીતમ શ્રેયસીતમ નામ બને છે. તે બધા નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પચત્તરા પચન્તિતરા પચન્તીતરા; શ્રેયસ્તરા શ્રેયસિતરા શ્રેયસીતરા અને પચત્તમા પચન્તિતમા પચન્તીતમા; શ્રેયસ્તમા શ્રેયસિતમા શ્રેયસીતમા આવો પ્રયાગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બેમાં સારી રાંધનારી. બેમાં શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી. ઘણી સ્ત્રીઓમાં સારી રાંધનારી. ઘણીમાં શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી.

પ્રશસ્તા પચન્તી અને પ્રશસ્તા વિદુષી આ અર્થમાં ઋદિત્ શત્ પ્રત્યયાન્ત પચન્તી નામને; ઉદિત્ ક્વસુ પ્રત્યયાન્ત વિદુષી નામને 'ત્યાદેશ્વ પ્રશસ્તે ૦ ૭-૩-૧૦' થી રૂપપ્ (રૂપ) પ્રત્યય. તેમ જ ઈષદપરિસમાપ્તા પચન્તી અને ઈષદપરિસમાપ્તા વિદુષી આ અર્થમાં તાદૃશ પચન્તી અને વિદુષી નામને 'અતમબાદેરી ૦ ૭-૩-૧૧' થી કલ્પપ્ પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પચન્તી અને વિદુષી નામને પુંવદ્ભાવ થવાથી પચદ્રૂપ વિદ્વદ્રૂપ તેમ જ પચત્કલ્પ અને વિદ્વત્કલ્પ નામ બને છે. પચન્તી અને વિદુષી નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ ન થતાં તેના અન્ત્ય ઈ ને ઇ આદેશ થવાથી પચન્તિરૂપ વિદુષિરૂપ તેમજ પચન્તિકલ્પ અને વિદુષિકલ્પ નામ બને છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પચન્તી અને વિદુષી નામને પુંવદ્ભાવ કે તેના અન્ત્યવર્ણને ઇ આદેશ ન થાય ત્યારે પાચન્તીરૂપ વિદુષીરૂપ તેમજ પચન્તીકલ્પ અને વિદુષીકલ્પ નામ બને છે. તેને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પચદ્રૂપા પચન્તિરૂપા પચન્તીરૂપા; વિદ્વદ્રૂપા વિદુષિરૂપા વિદુષીરૂપા તેમજ પચત્કલ્પા પચન્તિકલ્પા પચન્તીકલ્પા; અને વિદ્વત્કલ્પા વિદુષિકલ્પા વિદુષીકલ્પા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રશંસા યોગ્ય રાંધનારી. પ્રશંસાયોગ્ય વિદુષી. રાંધનારી જેવી. વિદુષી જેવી.

પચન્તી ચાસૌ બ્રુવા, શ્રેયસી ચાસૌ બ્રુવા; પચન્તી ચાસૌ

વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ ડી પ્રત્યયાન્ત નામના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં તર તમ રૂપ અને કલ્પ પ્રત્યય હોય અથવા સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ બુવ ચેલટ્ ગોત્ર મત અને હત ઉત્તરપદ હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે. દ્વયે પ્રકૃષ્ટા ગૌરી; બહ્વીષુ પ્રકૃષ્ટા ગૌરી; પ્રશસ્તા નર્તકી અને ઈષદપરિસમાપ્તા કુમારી આ અર્થમાં અનુક્રમે સૂ.નં. ૩-૨-૬૩માં જણાવ્યા મુજબ ગૌરી નામને તર અને તમ પ્રત્યય. નર્તકી નામને રૂપપ્ અને કુમારી નામને કલ્પપ્ પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ડી પ્રત્યયાન્ત તાદૃશ સ્ત્રીલિંગ ગૌરી નર્તકી અને કુમારી નામના અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ગૌરિતરા ગૌરિતમા નર્તકિરૂપા અને કુમારિકલ્પા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બેમાં અધિક ગોરી. ઘણી સ્ત્રીઓમાં અધિક ગોરી. સારી નાચનારી. કુમારી જેવી.

બ્રાહ્મણી ચાસૌ બુવા; ગાર્ગી ચાસૌ ચેલી; બ્રાહ્મણી ચાસૌ ગોત્રા; ગાર્ગી ચાસૌ મતા અને ગૌરી ચાસૌ હતા આ વિગ્રહમાં 'નિન્દ્યં કુત્સનૈં ૩-૧-૧૦૦' થી યથાપ્રાપ્ત કર્મધારય સમાસ. આ સૂત્રથી ડી પ્રત્યયાન્ત તાદૃશ સ્ત્રીલિંગ બ્રાહ્મણી ગાર્ગી અને ગૌરી નામના અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે બ્રાહ્મણિબુવા; ગાર્ગિચેલી; બ્રાહ્મણિગોત્રા; ગાર્ગિમતા અને ગૌરિહતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-નિન્દિત બ્રાહ્મણી. નિન્દિત ગાર્ગી. નિન્દિત બ્રાહ્મણી. નિન્દિત ગાર્ગી. નિન્દિત ગોરી. ॥૬૪॥

ભોગવદ્ ગૌરિમતો નામ્નિ ૩/૨/૬૪॥

સંજ્ઞાના વાચક - સ્ત્રીલિંગ ડી પ્રત્યયાન્ત ભોગવતી અને ગૌરિમતી નામના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં તર તમ રૂપ

અને કલ્પ પ્રત્યય હોય, અથવા બ્રુવ ચેલટ્ ગોત્ર મત અને હત - આ સમાનાર્થક સ્ત્રીવિદ્ગ નામ ઉત્તરપદ હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે. ભોગવતી અને ગૌરિમતી - આ બંન્ને કોઈની સંજ્ઞાઓ છે. દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા ભોગવતી; બહ્વીષુ પ્રકૃષ્ટા ગૌરિમતી; પ્રશસ્તા ભોગવતી અને ઈષદપરિસમાપ્તા ગૌરિમતી આ અર્થમાં અનુક્રમે સૂ.નં. ૩-૨-૬૩ માં જણાવ્યા મુજબ ભોગવતી ગૌરિમતી ભોગવતી અને ગૌરિમતી નામને તરપ્ તમપ્ રૂપપ્ અને કલ્પપ્ પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ભોગવતી અને ગૌરિમતી નામના અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ..... વગેરે કાર્ય થવાથી ભોગવતિતરા ગૌરિમતિતમા ભોગવતિરૂપા અને ગૌરિમતિકલ્પા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બેમાં સારી ભોગવતી. ઘણી સ્ત્રીઓમાં સારી ગૌરિમતી. પ્રશંસા યોગ્ય ભોગવતી. ગૌરિમતી જેવી.

ભોગવતી ચાસૌ બુવા; ગૌરિમતી ચાસૌ ચેલી; ભોગવતી ચાસૌ ગોત્રા; ગૌરિમતિ ચાસૌ મતા અને ભોગવતી ચાસૌ હતા આ વિગ્રહમાં 'निन्द्यं कुत्सनै० ३-१-१००' થી ભોગવતી અને ગૌરિમતી નામને બુવા ચેલી વગેરે નામની સાથે યથાપ્રાપ્ત કર્મધારય સમાસ. આ સૂત્રથી ભોગવતી અને ગૌરિમતી નામના અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ભોગવતિબુવા; ગૌરિમતિચેલી; ભોગવતિગોત્રા; ગૌરિમતિમતા અને ભોગવતિહતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નિન્દિત ભોગવતી. નિન્દિતગૌરિમતી. નિન્દિત ભોગવતી. નિન્દિત ગૌરિમતી. નિન્દિત ભોગવતી.

नाम्नीति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાવાચક જ સ્ત્રીવિદ્ગ ડી પ્રત્યયાન્ત ભોગવતી અને ગૌરિમતી નામના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં તર તમ રૂપ અને કલ્પ પ્રત્યય હોય અથવા સમાનાર્થક સ્ત્રીવિદ્ગ બ્રુવ ચેલ ગોત્ર મત અને હત નામ - ઉત્તરપદ હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા ભોગવતી આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભોગવતી નામને તરપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ભોગવતીતર નામમાં ભોગવતી નામ

સંજ્ઞાવાચક ન હોવાથી 'ઋદુદિત્ ૦ ૩-૨-૬૩' થી ભોગવતી નામને પુંવદ્ભાવ.....વગેરે કાર્ય તે સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ થવાથી ભોગવત્તરા ભોગવતિતરા અને ભોગવતીતરા આવો- પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા ભોગવતિતરા આવો એક જ પ્રયોગ અહીં થાત- એ સમજી શકાય છે. અર્થ - બેમાં સારા ભોગવાલી. ગૌરિમતી અહીં 'દ્યાપો ૦ ૨-૪-૧૧' થી ગૌરી નામના ઈ ને -હસ્વ આદેશ થયો છે. ॥૬૫॥

नवैकस्वराणाम् ३/२/६६॥

હી પ્રત્યયાન્ત ઈકસ્વરવાળા સ્ત્રીલિફ્ગ નામના અન્ત્યસ્વરને; તેની પરમાં તરપ્ તમપ્ રૂપપ્ અને કલ્પપ્ પ્રત્યય હોય અથવા સ્ત્રીલિફ્ગ સમાનાર્થક બ્રુવ ચેલટ્ ગોત્ર મત અને હત નામ - ઉત્તરપદ હોય તો વિકલ્પથી -હસ્વ આદેશ થાય છે. દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા સ્ત્રી અને બહ્વીષુ પ્રકૃષ્ટા જી આ અર્થમાં સ્ત્રી અને જી નામને ક્રમશઃ- તરપ્ અને તમપ્ પ્રત્યય. (જુઓ સૂ. નં. ૩-૨-૬૬) આ સૂત્રથી સ્ત્રી અને જી નામના અન્ત્ય સ્વરને -હસ્વ ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ત્રિતરા અને જિતમા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી -હસ્વ ઇ આદેશ ન થાય ત્યારે સ્ત્રીતરા અને જીતમા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બેમાં સારી સ્ત્રી. ઘણી સ્ત્રીઓમાં સારી જાણનારી. જી ચાસૌ બ્રુવા આ વિગ્રહમાં 'નિચ્ચં કુત્સનૈ ૦ ૩-૧-૧૦૦' થી જી નામને બ્રુવા નામની સાથે કર્મધારય સમાસ. આ સૂત્રથી જી નામના અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઇ આદેશ.....વગેરે કાર્ય થવાથી જિબ્રુવા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇ આદેશ ન થાય ત્યારે જીબ્રુવા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -- નિન્દિત જાણનારી સ્ત્રી

एकस्वराणामिति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા

મુજબ એકસ્વરી જ સ્ત્રીવિફ્ગ ડી પ્રત્યયાન્ત નામના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં તરપ્ વગેરે પ્રત્યય અથવા સમાનાર્થક સ્ત્રીવિફ્ગ બ્રુવ વગેરે નામ - ઉત્તરપદ હોય તો વિકલ્પથી -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા કુટી આ અર્થમાં કુટી નામને તરપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કુટીતરા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વિકલ્પથી આ સૂત્રથી અનેકસ્વરી તાદૃશ કુટી નામના અન્ત્ય ઈ ને ઈ આદેશ થતો નથી. તેમજ તે નામ વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીવિફ્ગ ન હોવાથી 'ઙ્ યઃ ૩-૨-૬૪' થી પણ -હસ્વ ઈ આદેશ થતો નથી. અર્થ-બેમાં સારી ઝુંપડી. ॥૬૬॥

● ● ●

ઝઙ્ઙ ૩/૨/૬૭॥

ઝઙ્ઙ પ્રત્યયાન્ત નામના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં તરપ્ તમપ્ રૂપપ્ અને કલ્પપ્ પ્રત્યય હોય અથવા સમાનાર્થક સ્ત્રીવિફ્ગ બ્રુવ ચેલદ્ ગોત્ર મત અને હત નામ ઉત્તરપદ હોય તો વિકલ્પથી -હસ્વ આદેશ થાય છે. દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા બ્રહ્મબન્ધુઃ આ અર્થમાં ઝઙ્ઙ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવિફ્ગ બ્રહ્મબન્ધૂ નામને 'દ્વયોર્વિભં ૭-૩-૬' થી તરપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન બ્રહ્મબન્ધૂ + તરપ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઝ ને -હસ્વ ઝ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રહ્મબન્ધુતરા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી -હસ્વ ઝ આદેશ ન થવાથી બ્રહ્મબન્ધૂતરા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બેમાં સારી બ્રહ્મબન્ધૂરા જાતિની સ્ત્રી. કદ્રૂશ્ચાસૌ બ્રુવા આ વિગ્રહમાં ઝઙ્ઙ પ્રત્યયાન્ત કદ્રૂ નામને બ્રુવા નામની સાથે 'નિચ્ચં કુત્સનૈં ૩-૧-૧૦૦' થી કર્મધારય સમાસ. આ સૂત્રથી કદ્રૂ નામના અન્ત્ય ઝ ને -હસ્વ ઝ આદેશ.....વગેરે કાર્ય થવાથી કદ્રુબ્રુવા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી -હસ્વ ઝ આદેશ ન થાય

ત્યારે કદ્રૂબુવા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નિન્દિત કદ્રૂ નામની માતા. ||૬૭||

મહતઃ કર - ઘાસ - વિશિષ્ટે ડાઃ ૩/૨/૬૮||

કર ઘાસ અને વિશિષ્ટ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અન્ત્ય વર્ણને ડા (આ) આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. મહતાં કરઃ મહતાં ઘાસઃ અને મહતાં વિશિષ્ટઃ આ વિગ્રહમાં મહત્ નામને અનુક્રમે કર ઘાસ અને વિશિષ્ટ નામની સાથે 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સ્થાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી મહત્ નામના અન્ત્ય ત્ ને ડા આદેશ. 'डित्यन्त्यं ૨-૧-૧૧૪' થી મહત્ નામના અન્ત્ય જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મહાકરઃ મહાઘાસઃ અને મહાવિશિષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડા આદેશ વગેરે કાર્ય ન થાય ત્યારે મહત્કરઃ મહદ્ઘાસઃ અને મહદ્વિશિષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મોટાઓનો હાથ. મોટાઓનું ખાવું. મોટાઓનો વિશિષ્ટ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સમાનાર્થક ઉત્તરપદની પરમાં સૂ. નં. ૩-૨-૭૦ થી નિત્ય ડા નું વિધાન છે. આ સૂત્રથી અસમાનાર્થક કરાદિઉત્તરપદની પરમાં વિકલ્પે ડા આદેશનું વિધાન છે. ડા ના સ્થાને આ આદેશના વિધાનથી પણ મહાકરઃ વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ હોવા છતાં; સૂ. નં. ૩-૨-૬૯ માં મહત્વાઃ કરઃ ઈત્યાદિ વિગ્રહમાં મહાકરઃ વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે ડા આદેશનું વિધાન છે - ઈત્યાદિ ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું. ||૬૮||

સ્ત્રિયામ્ ૩/૨/૬૧॥

કર ઘાસ અને વિશિષ્ટ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેનાથી પૂર્વે રહેલા સ્ત્રીવિફ્ગ મહત્ નામના અન્ત્ય વર્ણને ડા (આ) આદેશ થાય છે. 'નામગ્રહણે લિङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणम्' આ ન્યાયના બળે પૂર્વ સૂત્રથી જ સ્ત્રીવિફ્ગ મહત્ નામના અન્ત્ય વર્ણને ડા આદેશ સિદ્ધ હતો. પરન્તુ તે સૂત્રથી વિકલ્પે ડા આદેશનું વિધાન હોવાથી નિત્ય વિધાન માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે. મહત્યા: કર: મહત્યા ઘાસ: અને મહત્યા વિશિષ્ટ: આ વિગ્રહમાં મહતી નામને અનુક્રમે કર ઘાસ અને વિશિષ્ટ નામની સાથે 'षष्ठ्ययत्ना० ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય. આ સૂત્રથી મહતી નામના અન્ત્ય ૈ ને ડા આદેશ. 'डित्यन्त्य० ૨-૧-૧૧૪' થી મહત્ નામના અત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મહાકર: મહાઘાસ: અને મહાવિશિષ્ટ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- પૂજ્ય સ્ત્રીનો હાથ. પૂજ્ય સ્ત્રીનું ખાવું. પૂજ્ય સ્ત્રીનો વિશિષ્ટ. ॥૬૧॥

जातीयैकार्थेऽच्चे: ૩/૨/૭૦॥

જાતીયર્ પ્રત્યય પરમાં હોય અથવા સમાનાર્થક ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા-ચ્ચિ પ્રત્યયાન્ત ભિન્ન મહત્ નામના અન્ત્ય વર્ણને ડા આદેશ થાય છે. મહાન્ પ્રકારોઽસ્ય આ અર્થમાં મહત્ નામને 'પ્રકારે જાતીયર્ ૭-૨-૭૫' થી જાતીયર્ પ્રત્યય. 'ऐकार्थे ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી મહત્ ના ત્ ને ડા આદેશ. 'डित्यन्त्य० ૨-૧-૧૧૪' થી મહત્ ના અન્ત્ય જ નો લોપ.... વગેરે કાર્ય થવાથી મહાજાતીય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મહાન્

એક વિશેષ છે જેનો તે. મહાંશ્વાસી વીરઃ આ વિગ્રહમાં 'સન્મહત્પરમો ૦ ૩-૧-૧૦૭' થી કર્મધારય સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી મહત્ નામના અન્ત્ય ત્ ને ડા (આ) આદેશાદિ કાર્ય થવાથી મહાવીરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મહાવીર.

जातीयैकार्थ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાતીયર્ પ્રત્યય અથવા સમાનાર્થક સ્ત્રીલિङ्ગ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો જ; તેની પૂર્વે રહેલા અચ્ચન્ત (ચિ પ્રત્યયાન્ત ભિન્ન) મહત્ નામના અન્ત્ય વર્ણને ડા આદેશ થાય છે. તેથી દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટો મહાન્ આ અર્થમાં મહત્ નામને 'द्वयोर्विभज्ये ૦ ૭-૩-૬' થી તરપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મહત્તરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જાતીયર્ પ્રત્યય અથવા તો સમાનાર્થક ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી મહત્ નામના અન્ત્ય વર્ણને આ સૂત્રથી ડા આદેશાદિ કાર્ય થયું નથી. અન્યથા મહત્તરઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવત. અર્થ- બેમાં પ્રકૃષ્ટ મહાન.

अच्वेरिति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાતીયર્ પ્રત્યય અથવા સમાનાર્થક સ્ત્રીલિङ्ગ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ચ્ચન્ત ભિન્ન જ મહત્ નામના અન્ત્યવર્ણને ડા આદેશ થાય છે. અમહતી મહતી ભૂતા કન્યા આ અર્થમાં મહતી નામને 'कृध्वस्ति ૦ ૭-૨-૧૨૬' થી ચ્વિ (o) પ્રત્યય. અને મૂ ધાતુનો અનુપ્રયોગ. 'ऊर्याघनु ૦ ૩-૧-૨' થી મહતી નામને ગતિ સંજ્ઞા. 'गतिक्वन्यस्त ૦ ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી મહદ્ભૂતા કન્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મહતી નામ ચ્વિ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી મહતી નામના અન્ત્યવર્ણને ડા આદેશ થતો નથી. 'च्वौ क्वचित् ૩-૨-૬૦' થી મહતી નામને પુંવદ્ભાવ થયો છે. અર્થ - જે પૂજ્ય ન હતી તે પૂજ્ય બનેલી કન્યા. ॥૭૦॥

જ પુંવન્નિષેધે ૩/૨/૭૧॥

પુંવદ્ભાવના નિષેધના વિષયમાં ઉત્તરપદ (સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ ઉત્તરપદ) પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા મહત્ નામના અન્ત્ય વર્ણને ડા આદેશ થતો નથી. મહત્તી પ્રિયા યસ્ય આ વિગ્રહમાં મહત્તી નામને પ્રિયા નામની સાથે 'એકાર્થ ચાનેકઞ્ચ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'નાપ્ પ્રિયાદૌ ૩-૨-૫૨' થી પુંવદ્ભાવના નિષેધના વિષયમાં, પૂર્વસૂત્રથી (૩-૨-૭૦થી) પ્રાપ્ત મહત્તી નામના અન્ત્યવર્ણને ડાઆદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી મહત્તીપ્રિયઃ (સ્. નં. ૩-૨-૫૩ જુઓ.) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૂજ્ય છે પ્રિયા જેની તે. ॥૭૧॥

ઇચ્યસ્વરે દીર્ઘ આચ્ય ૩/૨/૭૨॥

સ્વરાદિ ભિન્ન ઇચ્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વ પદના અન્ત્યવર્ણને દીર્ઘ અને આ આદેશ થાય છે. મુષ્ટ્યા મુષ્ટ્યા પ્રહૃત્ય કૃતં યુદ્ધમ્ આ અર્થમાં 'તત્રાદાયં ૩-૧-૨૬' થી તૃતીયાન્ત મુષ્ટિ નામને, મુષ્ટિ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી ટા પ્રત્યયનો લોપ. 'ઇજ્ યુદ્ધે ૭-૩-૭૪' થી સમાસના અન્તે ઇચ્ (ઈ) પ્રત્યય. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી ઇચ્ ની પૂર્વેના ઇ નો લોપ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ મુષ્ટિ નામના અન્ત્ય ઇ ને અનુક્રમે દીર્ઘ ઈ અને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મુષ્ટીમુષ્ટિ મુષ્ટામુષ્ટિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પરસ્પર મુઠીના પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ. અસ્વર इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ ભિન્ન જ ઇચ્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદના અન્ત્યવર્ણને દીર્ઘ અને આ આદેશ થાય છે. તેથી અસિના અસિના પ્રહૃત્ય કૃતં યુદ્ધમ્ આ

અર્થમાં તૃતીયાન્ત અસિ નામને અસિ નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી અસ્યસિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા પૂર્વપદ - અસિ ના અન્ત્ય ઇ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ ઈ અને આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - પરસ્પર તલવારના પ્રહારથી કરેલું યુદ્ધ. આ સૂત્રથી વિહિત આ આદેશ દીર્ઘસાહચર્યથી દીર્ઘની જેમ સ્વરના સ્થાને જ થાય છે. ॥૭૨॥

હવિષ્યષ્ટનઃ કપાલે ૩/૨/૭૩॥

હવિષૂ અર્થ (ઘી - અર્થ) ગમ્યમાન હોય તો; અષ્ટન્ નામના અન્ત્યવર્ણને તેનાથી પરમાં કપાલ - આ ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અહીં સમજી લેવું જોઈએ કે - ‘ઇચ્યસ્વરે દીર્ઘ આચ્ચ ૩-૨-૭૨’ આ સૂત્રથી દીર્ઘ અને આ આદેશની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં ચાલુ હોવા છતાં સ્વરસ્ય - હસ્વદીર્ઘપ્લુતાઃ આ ન્યાયના સામર્થ્યથી દીર્ઘ આદેશ અષ્ટન્ નામના અન્ત્ય અ ને જ થવાનો છે. અને સાહચર્યાત્ સદૃશસ્યૈવ ગ્રહણમ્ આ ન્યાયના સામર્થ્યથી આ આદેશ પણ દીર્ઘ આદેશની જેમ અષ્ટન્ નામના અન્ત્ય અ ને જ થવાનો છે. આ રીતે ઉભયથા પણ એક જ રૂપનો પ્રયોગ થવાનો હોવાથી લઘુવૃત્તિમાં દીર્ઘઃ સ્યાત્ આવો ઉલ્લેખ છે. અષ્ટસુ કપાલેષુ સંસ્કૃતં હવિઃ આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત અષ્ટન્ નામને કપાલ નામની સાથે ‘સંઙ્ખ્યા સમાહારે ૦ ૩-૧-૯૯’ થી દ્વિગુ - તત્પુરુષ સમાસ. ‘ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮’ થી સુ પ્રત્યયનો લોપ. ‘સંસ્કૃતે ભક્ષ્યે ૬-૨-૧૪૦’ થી સમાસને અણ્ પ્રત્યય. તેનો ‘દ્વિગોરનપત્યે ૦ ૬-૧-૨૪’ થી લોપ. ‘નાન્નો નો ૦ ૨-૧-૯૧’ થી ન્ નો લોપ. આ સૂત્રથી અષ્ટ + કપાલ આ અવસ્થામાં અષ્ટ ના અન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય

થવાથી અષ્ટકપાલં હવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આઠ કપાલ (મૃન્મયપાત્ર) માં સંસ્કાર કરાએલું યજ્ઞ સમ્બન્ધી ધીં.

હવિષીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હવિષ્ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ અષ્ટન્ નામના અન્ત્યવર્ણને તેનાથી પરમાં કપાલ - ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી અષ્ટસુ કપાલેષુ સંસ્કૃતમન્નમ્ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અષ્ટન્ નામને કપાલ નામની સાથે દ્વિગુ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અષ્ટકપાલમ્ આ પ્રયોગમાં હવિષ્ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી અષ્ટ ના અન્ત્ય અં ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. અર્થ - આઠ કપાલમાં સંસ્કાર કરાએલું યજ્ઞસમ્બન્ધી અન્ન.

કપાલં ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હવિષ્ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અષ્ટન્ નામના અન્ત્ય વર્ણને; તેનાથી પરમાં કપાલ આ જ ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી અષ્ટસુ પાત્રેષુ સંસ્કૃતં હવિઃ આ અર્થમાં, અષ્ટન્ નામને પાત્ર નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિગુ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અષ્ટપાત્રં હવિઃ આ પ્રયોગમાં કપાલ નામ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી અષ્ટ ના અન્ત્ય અં ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - આઠ પાત્રમાં સંસ્કાર કરાએલું ધીં. ॥ ૭૩ ॥

ગવિ યુક્તે ૩/૨/૭૪॥

યુક્ત અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અષ્ટન્ નામના અન્ત્યવર્ણને; તેનાથી પરમાં ગો આ ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અષ્ટૈ ગાવો યુક્તા યસ્મિન્ શકટેઆ અર્થમાં ઉત્તરપદના વિષયમાં અષ્ટન્ નામને ગો નામની સાથે 'સઙ્ખ્યા સમાહારે ૦ ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુ સમાસ. 'ऐकार्ष्ये ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો

લોપ. 'નામ્નો નોઽ ૨-૧-૧૧' થી અષ્ટન્ ના ન્ નો લોપ.
 'ગોસ્ત્તપુરુષાત્ ૭-૩-૧૦૫' થી દ્વિગુ સમાસના અન્તે અદ્ પ્રત્યય.
 'અસ્વયમ્બુઽ ૭-૪-૭૦' થી ગો નામના ઓ ને અવ્ આદેશ. આ
 સૂત્રથી અષ્ટ ના અન્ત્ય અ ને; યુક્તાર્થ પ્રતીત હોવાથી દીર્ઘ આ
 આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અષ્ટાગવં શકટમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અહીં યાદ રાખવું કે - દ્વિગુ સમાસ બાદ અષ્ટન્ અને ગો નામને
 યુક્ત નામની સાથે 'एकार्थं चानेकञ्च ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ
 સમાસાદિ કાર્ય થાય છે. પરન્તુ આ સૂત્રથી યુક્તાર્થમાં અષ્ટન્
 નામના અન્ત્ય અ ને આ આદેશ થવાથી એ આદેશથી જ યુક્તાર્થ
 પ્રતીત થતો હોવાથી અનન્યલભ્યો હિ શબ્દાર્થઃ આ ન્યાયના સામર્થ્યથી
 યુક્ત પદનો લોપ થાય છે. અર્થ - આઠ બળદ જેમાં જોડાયા છે
 તે ગાડું.

યુક્ત ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 યુક્ત અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ અષ્ટન્ નામાના અન્ત્ય વર્ણને;
 તેનાથી પરમાં ગો - ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી
 અષ્ટૌ ગાવોઽસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અષ્ટન્ નામને
 ગો નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ.....વગેરે કાર્ય તેમજ 'गोश्चान्तेઽ
 ૨-૪-૧૬' થી ગો નામના ઓ ને -હસ્વ ઉ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 અષ્ટગુશ્વૈત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આઠ બળદ વાળો
 ચૈત્ર. અહીં યુક્ત અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી અષ્ટન્
 નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. ||૭૪||

● ● ●
નામ્નિ ૩/૨/૭૫||

સંજ્ઞાના વિષયમાં અષ્ટન્ નામના અન્ત્ય સ્વરને;
 ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અષ્ટૌ પદાન્યસ્મિન્

આ વિગ્રહમાં અષ્ટન્ નામને ‘એકાર્થ ચાનેકજ્વ ૩-૧-૨૨’ થી પદ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. ‘એકાર્થ્યે ૩-૨-૮’ થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. ‘નાન્નો નોં ૨-૧-૧૧’ થી અષ્ટન્ નામના અન્ત્ય ન્ નો લોપ. આ સૂત્રથી અષ્ટન્ નામના અન્ત્ય સ્વર અં ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અષ્ટાપદઃ કૈલાશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અષ્ટાપદ નામનો કેલાસ પર્વત. નામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના જ વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેનાથી પૂર્વે રહેલા અષ્ટન્ નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી અષ્ટૌ દંષ્ટ્રા અસ્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસ વગેરે કાર્ય તેમજ ‘ગોશ્વાન્તેં ૨-૪-૧૬’ થી દંષ્ટ્રા નામના અન્ત્ય સ્વરને -હસ્વ અં આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અષ્ટદંષ્ટ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી અષ્ટન્ નામના અન્ત્ય સ્વરને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. અર્થ - આઠ દાઢા વાલો. ||૭૫||

કોટર - મિશ્રક - સિધક - પુરગ - સારિકસ્ય વળે ૩/૨/૭૬||

જેના ન્ ને ણ્ આદેશ થયો છે એવો વન શબ્દ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા કોટર મિશ્રક સિધક પુરગ અને સારિક નામના અન્ત્ય વર્ણને સંજ્ઞાના વિષયમાં દીર્ઘ આદેશ થાય છે. કોટરાણાં વનમ્; મિશ્રકાણાં વનમ્; સિધકાણાં વનમ્; પુરગાણાં વનમ્ અને સારિકાણાં વનમ્ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે કોટર મિશ્રક સિધક પુરગ અને સારિક નામને વન નામની સાથે ‘ષષ્ઠ્યયં ૩-૧-૭૬’ થી તત્પુરુષ સમાસ. ‘એકાર્થ્યે ૩-૨-૮’ થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. ‘પૂર્વપદસ્થાં ૨-૩-૬૪’ થી વન નામના ન્ ને ણ્ આદેશ. આ સૂત્રથી તેની પૂર્વેના કોટર મિશ્રક..... વગેરે નામના અન્ત્ય સ્વર અં ને દીર્ઘ

આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કોટરાવણમ્ મિશ્રકાવણમ્ સિદ્ધકાવણમ્ પુરગાવણમ્ અને સારિકાવણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બધાનો) - તે તે નામના વનવિશેષ જેમાં કોટરાદિ વૃક્ષવિશેષ છે. ॥૭૬॥

અઞ્જનાદીનાં ગિરૌ ૩/૨/૭૭॥

ગિરિ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અઞ્જનાદિ ગણપાઠમાંના અઞ્જન વગેરે નામના અન્ત્યવર્ણને સંજ્ઞાના વિષયમાં દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અઞ્જનસ્ય ગિરિઃ અને કુક્કુટસ્ય ગિરિઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ પ્રત્યયનો લોપ. આ સૂત્રથી અઞ્જન અને કુક્કુટ નામના અન્ત્ય સ્વર ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અઞ્જનાગિરિઃ અને કુક્કુટાગિરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પર્વત વિશેષ. પર્વત વિશેષ સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ આકૃતિગણ માટે છે. ॥૭૭॥

અનજિરાદિ - બહુસ્વર - શરાદીનાં મતૌ ૩/૨/૭૮॥

અજિરાદિ ગણપાઠમાંના અજિર હિરણ્ય.....વગેરે નામોથી બિન્ન બહુસ્વરવાળા (ત્રણ અથવા તેથી અધિક સ્વરવાળા) નામના અન્ત્ય સ્વરને તેમ જ શરાદિ ગણપાઠમાંના શર વંશ વગેરે નામના અન્ત્ય વર્ણને તેનાથી પરમાં મતુ (મત્) પ્રત્યય હોય તો સંજ્ઞાના વિષયમાં દીર્ઘ આદેશ થાય છે. ઉદુમ્બરાણિ સન્ત્યસ્યામ્; શરાઃ સન્ત્યસ્યામ્ અને વંશાઃ સન્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં ઉદુમ્બર શર અને વંશ નામને 'તદસ્યાં ૭-૨-૧' થી મતુ પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી

સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'માવર્ણાન્તોપા૦ ૨-૧-૧૪' થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ઉદુમ્બર - આ બહુસ્વરી નામના તેમજ શરાદિ ગણપાઠમાંના શર અને વંશ નામના અન્ત્ય સ્વર અ ને દીર્ઘ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉદુમ્બરાવતી શરાવતી અને વંશાવતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - (બધાનો) તે તે નામની નદી વિશેષ.

અનજિરાદીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અજિરાદિ ગણપાઠમાંના નામને છોડીને જ અન્ય બહુસ્વરી નામના તેમ જ શરાદિ ગણપાઠમાંના નામના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં મતુ પ્રત્યય હોય તો સંજ્ઞાના વિષયમાં દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી અજિરાણિ સન્ત્યસ્યામ્ અને હિરણ્યાણિ સન્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અજિર અને હિરણ્ય નામને મતુ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અજિરવતી અને હિરણ્યવતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અજિરાદિ ગણપાઠમાંના નામના અન્ત્ય સ્વરને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. અર્થ - (બંનેનો) - તે તે નામની નદી. ||૭૮||

ઋષી વિશ્વસ્ય મિત્રે ૩/૨/૭૧||

ઋષિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સંજ્ઞાના વિષયમાં વિશ્વ નામના અન્ત્ય વર્ણને તેનાથી પરમાં મિત્ર - ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. વિશ્વં મિત્રમસ્ય આ વિગ્રહમાં વિશ્વ નામને મિત્ર નામની સાથે 'એકાર્થ૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ પ્રત્યયનો લોપ. આ સૂત્રથી વિશ્વ નામના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિશ્વામિત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિશ્વામિત્ર નામના ઋષિ. ||૭૯||

નરે ૩/૨/૮૦//

સંજ્ઞાના વિષયમાં વિશ્વ નામના અન્ત્ય વર્ણને તેનાથી પરમાં નર - આ ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. વિશ્વે નરા અસ્ય આ વિગ્રહમાં વિશ્વ નામને નર નામની સાથે 'ऐकार्यं ३-१-२२' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ऐकार्य्ये ३-२-८' થી સ્પ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી વિશ્વ નામના અન્ત્ય જ ને દીર્ઘ આ આદેશ.....વગેરે કાર્ય થવાથી વિશ્વાનરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિશ્વાનર નામનો કોઈ એક. ||૮૦||

● ● ●
વસુ - રાદો: ૩/૨/૮૧//

વસુ અને રાદ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા વિશ્વ નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. વિશ્વં વસુ અસ્ય આ વિગ્રહમાં વિશ્વ નામને વસુ નામની સાથે 'ऐकार्यं चा० ३-१-२२' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ऐकार्य्ये ३-२-८' થી સ્પ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી વિશ્વ નામનાં અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આ આદેશ.....ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી વિશ્વાવસુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિશ્વસ્મિન્ રાજતે આ અર્થમાં વિશ્વ નામને ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત રાજ્ નામની સાથે 'इस्युक्तं कृता ३-१-४९' થી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય બાદ આ સૂત્રથી વિશ્વ નામના અન્ત્ય જ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિશ્વારાદ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વિશ્વ જ જેને સમ્પત્તિ છે તે. વિશ્વમાં શોભનાર. સૂ.નં. ૩-૨-૮૦ થી આ સૂત્રનો પૃથગ્ યોગ હોવાથી નામ્નિ નો અધિકાર આ સૂત્રમાં

નથી. રાજ્ ના બદલે સૂત્રમાં રાદ્ આ પ્રમાણે જ્ ના સ્થાને દ્ (જુઓ સૂ.નં. ૨-૧-૮૭) નો આદેશ કરીને મૂલ સ્વરૂપનો નિર્દેશ કર્યા વિના વિકૃત નિર્દેશ કર્યો છે - તે; જ્યાં રાજ્ ના જ્ ને ષ્ આદેશાદિ કાર્ય થતું નથી, ત્યાં વિશ્વરાજો.... ઈત્યાદિ સ્થળે વિશ્વ નામના અન્ત્ય જ ને દીર્ઘ આ આદેશ થતો નથી - એ સૂચવવાં માટે છે..... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ||૮૧||

વલગ્યપિત્રાદે: ૩/૨/૮૨||

પિત્રાદિ ગણપાઠમાંના પિતૃ માતૃ વગેરે નામોને છોડીને અન્ય નામના અન્ત્ય સ્વરને તેનાથી પરમાં વલગ્ પ્રત્યય હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. આસૂતિરસ્યસ્મિન્ આ અર્થમાં આસુતિ નામને 'કૃષ્ણાદિभ्यो० ૭-૨-૨૭' થી વલગ્ પ્રત્યય. 'ऐक्यर्थे ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ પ્રત્યયનો લોપ. આ સૂત્રથી આસુતિ નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આસુતીવલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મદિરાવાળો.

અપિત્રાદેરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વલગ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; પિત્રાદિ ગણપાઠમાંના નામથી ભિન્ન જ નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી પિતાસ્યસ્ય અને માતાસ્યસ્ય આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ પિતૃ અને માતૃ નામને વલગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પિતૃવલઃ અને માતૃવલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પિત્રાદિ ગણપાઠમાંના પિતૃ અને માતૃ નામના અન્ત્ય સ્વરને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- પિતાવાલો. માતાવાલો. ||૮૨||

ચિતે: કચિ ૩/૨/૮૩॥

સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ચિતિ નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. એકા ચિતિરસ્મિન્ આ વિગ્રહમાં 'એકાર્થ' ૩-૧-૨૨' થી એકા નામને ચિતિ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ' ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. 'શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫' થી સમાસાન્ત કચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ચિતિ નામના અન્ત્ય ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી એકચિતીકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-એક-યજ્ઞીય ચિતી નામની જ્યોતવાલો. ॥૮૩॥

સ્વામિ ચિહ્નસ્યાઽવિષ્ટાઽષ્ટ - પઞ્ચ - મિન્ન - ચિન્ન
- ચિદ્ર - સુવ - સ્વસ્તિકસ્ય કર્ણે ૩/૨/૮૪॥

કર્ણ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેનાથી પૂર્વે રહેલા - વિષ્ટ અષ્ટન્ પઞ્ચન્ મિન્ન ચિન્ન ચિદ્ર સુવ અને સ્વસ્તિક નામથી મિન્ન સ્વામીચિહ્ન (જેનાથી માલિકનું જ્ઞાન થાય તે) વાચક નામના અન્ત્યસ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. દાત્રં કર્ણે यस્ય આ વિગ્રહમાં 'ઉષ્ટ્રમુખાદયઃ ૩-૧-૨૩' થી દાત્ર નામને કર્ણ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ' ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી દાત્ર નામના અન્ત્ય સ્વર ઝ ને દીર્ઘ ઞ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દાત્રાકર્ણઃ પશુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કાનમાં દાતરડાનું ચિહ્ન છે જેને તે પશુ. દાતરડાના ચિહ્નથી તે પશુનો માલિક ઓળખાય છે, તેથી દાત્ર નામ સ્વામિચિહ્ન વાચક છે - એ સ્પષ્ટ છે.

સ્વામિચિહ્નસ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્ણ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; વિષ્ટ અષ્ટન્..... વગેરે નામથી ભિન્ન સ્વામિચિહ્ન વાચક જ નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી લમ્બૌ કર્ણે यस્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'एकार्थं० ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થી લમ્બકર્ણ; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગધેડો. અહીં લમ્બ નામ; સ્વામીના પરિચયને કરાવતું ન હોવાથી તે સ્વામિચિહ્ન વાચક નથી. જેથી તેના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી.

વિષ્ટાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્ણ નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા વિષ્ટ અષ્ટન્ પઞ્ચન્ ભિન્ન ચ્છિન્ન ચ્છિદ્ર સુવ અને સ્વસ્તિક નામથી ભિન્ન જ સ્વામિચિહ્ન વાચક નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી વિષ્ટ કર્ણે यस્ય અને અષ્ટૌ કર્ણે यस્ય આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩' થી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી વિષ્ટકર્ણ; અને અષ્ટકર્ણ; આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વિષ્ટ અને અષ્ટન્ નામના અન્ત્યસ્વરને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- વિષ્ટ આ પ્રમાણે ચિહ્ન છે કાનમાં જેના તે. આઠની સંખ્યાનું ચિહ્ન છે કાનમાં જેના તે. ॥૮૪॥

● ● ●

ગતિ - કારકસ્ય મહિ - વૃત્તિ - વૃષિ - વ્યધિ - રુધિ
- સહિ - તન્નો વ્યૌ ૩/૨/૮૬॥

ગતિ સંજ્ઞાવાળા અને કારક (કર્ત્રાદિ) વાચક નામના અન્ત્યસ્વરને; તેનાથી પરમાં ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત નહ વૃત્ વૃષ્ વ્યધ્ રુધ્ સહ અને તન્ ધાતુ ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે.

उपનહ્યતિ; નિવર્તતિ; પ્રવર્ષતિ; શ્વાનં વિધ્યતિ; નિરોચતે; ઋતીન્
 સહતે; જલં સહતે અને પરિતનોતિ આ અર્થમાં ઉપ + નહ; નિ +
 વૃત્; પ્ર + વૃષ્; શ્વન્ + વ્યધ્; નિ + રુચ્; + ઋતિ + સહ; જલ
 + સહ અને પરિ + તન્ ધાતુને 'ઋત્સમ્પદાં ૫-૩-૧૧૪' થી ક્વિપ્
 (૦) પ્રત્યય. ગતિ સંજ્ઞક ઉપ નિ પ્ર નિ અને પરિ નામને અનુક્રમે
 ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત નહ વૃત્ વૃષ્ રુચ્ અને તન્ નામની સાથે
 'ગતિક્વન્યં ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ; તેમજ શ્વન્ ઋતિ અને
 જલં નામને અનુક્રમે ક્વિબન્ત વ્યધ્ સહ અને સહ નામની સાથે
 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ગમાં ક્વી ૪-૨-૫૮'
 થી તન્ ધાતુના ન્ નો લોપ. 'નહાહો ૨-૧-૮૫' થી નહ ધાતુના
 હ ને ધ્ આદેશ. 'જ્યા - વ્યધઃ ૦ ૪-૧-૮૧' થી વ્યધ્ ધાતુના ય
 ને સમ્પ્રસારણ ઇ આદેશ. 'ભીરુષ્ઠાનાદયઃ ૨-૩-૩૩' થી ઋતિ + સહ
 આ અવસ્થામાં સહ ધાતુના સ્ ને ષ્ આદેશ. '-હસ્વસ્યં ૪-૪-૧૧૩'
 થી તન્ ધાતુના અન્તમાં ત્ નો આગમ. આ સૂત્રથી ઉપ નિ પ્ર નિ
 પરિ ઋતિ શ્વન્ અને જલ ના અન્ત્યસ્વરને યથાસંભવ દીર્ઘ આ અને
 ઈ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉપાનત્ નીવૃત્ પ્રાવૃદ્ શ્વાવિત્ નીરુક્
 ઋતીષદ્ જલાસદ્ અને પરીતત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-
 ચંપલ વગેરે. રોકાયેલો. વર્ષાઋતુ. કુતરાને મારનાર. રોગહીન.
 પીડાને સહનકરનાર. પાણીને સહનકરનાર. સર્વત્ર વિસ્તરેલ. ॥૮૫॥

ઘઞ્યુપસર્ગસ્ય બહુલમ્ ૩/૨/૮૬॥

ઘઞ્ પ્રત્યયાન્ત નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની
 પૂર્વે રહેલા ઉપસર્ગ સમ્બન્ધી અન્ત્ય સ્વરને બહુલતયા દીર્ઘ આદેશ
 થાય છે. નિ + ક્લેદઃ અને નિ + વારઃ આ અવસ્થામાં નિ નામને

ક્લેદ અને વાર નામની સાથે ‘ગતિક્વન્યં ૩-૧-૪૨’ થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી નિ ઉપસર્ગના અન્ત્ય સ્વર ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ....વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે નીક્લેદ: અને નીવાર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ભીનું કરવું તે. પશુઓની ખાવાની વસ્તુ વિશેષ. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તાદૃશ ઉપસર્ગ સમ્બન્ધી અન્ત્ય સ્વરને બહુતલયા જ દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રતિ + વેશ: આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્ય બાદ આ સૂત્રથી પ્રતિ ઉપસર્ગના ઇ ને વિકલ્પે દીર્ઘ ઈ આદેશ થવાથી પ્રતિવેશ: અને પ્રતીવેશ: આવો પ્રયોગ થાય છે; તેમ જ વિ + સાદ: અને નિ + સાદ: આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્ય બાદ આ સૂત્રથી વિ અને નિ ઉપસર્ગના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. જેથી ‘સદોઽ પ્રતેઃ ૦ ૨-૩-૪૪’ થી સદ્ ધાતુના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિષાદ: અને નિષાદ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સાથે સાથે વ્યવહાર કરવો અથવા નજીક. ખેદ. બેસવું. “ક્વચિત્પ્રવૃત્તિઃ ક્વચિદપ્રવૃત્તિઃ; ક્વચિદ્ વિભાષા ક્વચિદન્યદેવ । વિધે વિધાનં બહુધા સમીક્ષ્ય ચતુર્વિધં બાહુલકં વદન્તિ ॥” - આ પ્રમાણે બાહુલકમ્ નું સ્વરૂપ યાદ રાખવું જોઈએ ॥૮૬॥

નામિન: કાશે ૩/૨/૮૭॥

અચ્ પ્રત્યયાન્ત કાશ નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા નામી સ્વરાન્ત ઉપસર્ગ સમ્બન્ધી અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. નિ + કાશ: અને વિ + કાશ: આ અવસ્થામાં અચ્ પ્રત્યયાન્ત (‘અચ્ ૫-૧-૪૯’ થી વિહિત અચ્ પ્રત્યયાન્ત) કાશ નામની સાથે નિ અને વિ નામને ‘ગતિક્વન્યં ૩-૧-૪૪’ થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી નિ અને વિ ઉપસર્ગના અન્ત્ય નામીસ્વર ઇ ને

દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નીકાશઃ અને વીકાશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સુંદર અથવા સમાન. શોભા પામનાર. નામિનિ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અચ્ પ્રત્યયાન્ત કાશ નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા નામી સ્વરાન્ત ઉપસર્ગના અન્ત્ય વર્ણને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી પ્ર + કાશઃ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પ્રકાશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં નામી સ્વરાન્ત ઉપસર્ગ ન હોવાથી તેના અન્ત્યસ્વરને દીર્ઘ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - પ્રકાશ. અહીં આ સૂત્રમાં પણ બહુલાધિકાર ચાલુ હોવાથી નિકાશઃ... ઇત્યાદિ પ્રયોગો પણ વિકલ્પે દીર્ઘ આદેશ થવાથી સિદ્ધ થાય છે. ॥૮૭॥

દસ્તિ ૩૨/૮૮॥

નામી સ્વર જેના અન્તમાં છે એવા ઉપસર્ગના અન્ત્યસ્વરને; તેનાથી પરમાં દા ધાતુના સ્થાને થયેલો તકારાદિ આદેશ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. નિ + દા અને વિ + દા ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. 'નિવિસ્વન્વવાત્ ૪-૪-૮' થી દા ધાતુને ક્ત આદેશ. 'ગતિક્વન્યં ૩-૧-૪૪' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી નિ અને વિ ઉપસર્ગના અન્ત્ય સ્વર ઇ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નીત્તમ્ અને વીત્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ક્ત + ત આ અવસ્થામાં 'ધુટો ધુટિં ૧-૩-૪૮' થી મધ્ય ત્ નો લોપ થયો છે. અર્થક્રમશઃ- આપ્યું.

દ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નામી સ્વરાન્ત ઉપસર્ગના અન્ત્ય સ્વરને તેનાથી પરમાં દા ધાતુના

સ્થાને જ થયેલો ત્ આદેશ હોય તો (બીજા કોઈ પણ ધાતુસમ્બન્ધી ત્ પરમાં હોય તો નહીં.) દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી વિતીર્ણમ્ અહીં ત્ ધાતુના ત્ ની પૂર્વે રહેલા વિ ઉપસર્ગના અન્ત્ય સ્વર ઇ ને ઈ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. વિ + ત્ + ક્ત આ અવસ્થામાં 'ઋતાંં ૪-૪-૧૧૬' થી ઋ ને ઈર્ આદેશ. તેના ઇ ને 'ઘ્વાદેર્નામિં ૨-૧-૬૩' થી દીર્ઘ ઈ આદેશ. 'રદાદમૂર્છં ૪-૨-૬૯' થી ક્ત ના ત્ ને ન્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વિતીર્ણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આપ્યું.

તીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નામી સ્વરાન્ત ઉપસર્ગના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં દા ધાતુના સ્થાને થયેલા તકારાદિ જ આદેશ (કોઈ પણ આદેશ નહીં) હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી સુદત્તમ્ અહીં સુ ના ઉ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ થતો નથી. સુ + દા + ક્ત આ અવસ્થામાં દા ધાતુને 'દત્ ૪-૪-૧૦' થી થયેલો દત્ આદેશ તકારાદિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુ ના ઉ ને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - આપ્યું. ||૮૮||

અપીલ્વાદેર્વહે ૩/૨/૮૯||

પીલ્વાદિ ગણપાઠમાંના પીલુ વગેરે નામોને છોડીને અન્ય નામી સ્વરાન્ત નામના અન્ત્યસ્વરને; તેનાથી પરમાં વહ નામ ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. ઋષીણાં વહમ્ અને મુનીનાં વહમ્ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી યથાપ્રાપ્ત તત્પુરુષ સમાસ. 'ઐક્યર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી ઋષિ અને મુનિ નામના અન્ત્ય સ્વર ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે

કાર્ય થવાથી ઋષીવહમ્ અને મુનીવહમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે તે નામનું નગર વિશેષ.

અપીલ્વાદેરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પીલ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં નામોને છોડીને જ અન્ય નામી સ્વરાન્ત નામના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં વહ નામ - ઉત્તરપદ હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી પીલૂનાં વહમ્ અને દારૂણાં વહમ્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી પીલુવહમ્ અને દારુવહમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પીલ્વાદિ ગણપાઠમાંના પીલુ અને દારુ નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તે તે નામના નગર વિશેષ. ||૮૯||

શુનઃ ૩/૨/૧૦||

ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શ્વન્ નામના અન્ત્યસ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. શૂનો દન્તઃ અને શ્વા ચ વરાહશ્ચ આ વિગ્રહમાં શ્વન્ નામને દન્ત નામની સાથે 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ; અને વરાહ નામની સાથે 'નિત્યવૈરસ્ય ૩-૧-૧૪૧' થી દ્વન્દ્વ સમાસ. 'ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'નાન્નો નોં ૨-૧-૧૧' થી શ્વન્ નામના અન્ત્ય ન્ નો લોપ. આ સૂત્રથી શ્વન્ નામના અન્ત્ય સ્વર જ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્વાદન્તઃ અને શ્વાવરાહમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કુતરાંનો દાંત. કુતરો અને ભુંડ. ||૧૦||

दशन् आदि नाम - उत्तरपદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા એક વગેરે નામના અન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ વગેરેનું નિપાતન કરાય છે. એકોત્તરા દશ આ વિગ્રહમાં 'મયૂરવ્યંસકેત્યાદયઃ ૩-૧-૧૧૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. ઉત્તર નો લોપ. આ સૂત્રથી એક નામના અન્ત્યસ્વર અંને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી એકાદશ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અગ્યાર (૧૧). ષડુત્તરા દશ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ષષ્ + દશન્ આ અવસ્થામાં દશન્ ના દ્ ને ઙ્ આદેશ અને ષષ્ ના ષ્ ને ઉ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ષોડશ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સોળ (૧૬). ષડ્ દન્તા યસ્ય આ વિગ્રહમાં ષષ્ નામને દન્ત નામની સાથે 'એકાર્થ' ચાં ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ષષ્ + દન્ત આ અવસ્થામાં દન્ત નામને આ સૂત્રથી દત્ (દત્ત) આદેશ; તેના દ્ ને ઙ્ આદેશ અને ષષ્ ના ષ્ ને ઉ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ષોડન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છ દાંતવાલો. ષડ્ભિઃ પ્રકારૈઃ આ અર્થમાં ષષ્ નામને 'સદ્ધ્યાયા ધા ૭-૨-૧૦૪' થી ધા પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ષષ્ + ધા અવસ્થામાં ધા પ્રત્યયના ધ્ ને દ્ આદેશ; ષષ્ ના અન્ત્ય ષ્ ને ઉ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ષોઢા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ધા ના ધ્ ને દ્ આદેશ તથા ષ્ ને ઉ આદેશ ન થાય. ત્યારે 'ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ષષ્ ના અન્ત્ય ષ્ ને ઙ્ આદેશ. ઙ્ ના યોગમાં ધ્ ને 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ષડ્ઢા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છ પ્રકારે. ॥૧૧॥

દ્વિત્ર્યષ્ટાનાં દ્વા-ત્રયોઽષ્ટાઃ
પ્રાક્ષતાદનશીતિ - બહુવ્રીહૌ ૩/૨/૧૨॥

શત સંખ્યાની પૂર્વેની સંખ્યાનું વાચક નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા દ્વિ ત્રિ અને અષ્ટન્ નામને અનુક્રમે દ્વા ત્રયસ્ અને અષ્ટા આદેશ થાય છે. પરન્તુ અશીતિ ઉત્તરપદ પરમાં હોય અને બહુવ્રીહિ સમાસનો વિષય હોય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વા વગેરે આદેશ થતો નથી. દ્વ્યધિકા દશ; ત્ર્યધિકા વિંશતિઃ અને અષ્ટાધિકા ત્રિંશતિ આ વિગ્રહમાં 'મયૂરવ્યંસકેત્યાદયઃ

૩-૧-૧૧૬' થી યથાપ્રાપ્ત તત્પુરુષ સમાસ. અધિક શબ્દનો લોપ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્થાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી દ્વિ નામને દ્વા; ત્રિ નામને ત્રયસ્ અને અષ્ટન્ નામને અષ્ટા આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દ્વાદશ; ત્રયોવિંશતિઃ અને અષ્ટાત્રિંશત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-બાર (૧૨). ત્રેવીશ (૨૩). આડત્રીશ (૩૮).

પ્રાક્ષતાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિનો વિષય ન હોય તો; શત સંખ્યાની પૂર્વેની જ અશીતિ ભિન્ન સંખ્યાનું વાચક નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દ્વિ; ત્રિ અને અષ્ટન્ નામને અનુક્રમે દ્વા; ત્રયસ્ અને અષ્ટા આદેશ થાય છે. તેથી દ્વ્યધિકં શતમ્; ત્ર્યધિકં શતમ્ અને અષ્ટાધિકં સહસ્ત્રમ્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિશતમ્ ત્રિશતમ્ અને અષ્ટસહસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં શત સંખ્યાની પૂર્વેની સંખ્યાનું વાચક તાદૃશ નામ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી દ્વિ વગેરે નામને દ્વા વગેરે આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- એકસો બે (૧૦૨). એકસો ત્રણ (૧૦૩). એક હજાર આઠ (૧૦૦૮).

અનશીતિ - બહુવ્રીહાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શત સંખ્યાની પૂર્વેની સંખ્યાનું વાચક અશીતિ ભિન્ન જ નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; બહુવ્રીહિ સમાસનો વિષય ન હોય

તો જ દ્વિ ત્રિ અને અષ્ટન્ નામને દ્વા ત્રયસ્ અને અષ્ટા આદેશ થાય છે. તેથી દ્વ્યધિકાશીતિઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી દ્વ્યશીતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે અને દ્વૌ વા ત્રયો વા આ વિગ્રહમાં 'સુજ્વાડર્થે' ૦ ૩-૧-૧૧' થી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિત્રાઃ (જુઓ સૂ.નં. ૩-૧-૧૮) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-બ્યાશી(૮૨). બે અથવા ત્રણ. અહીં અશીતિ ઉત્તરપદ હોવાથી તેમ જ બહુવ્રીહિનો વિષય હોવાથી દ્વિ નામને દ્વા આદેશ આ સૂત્રથી થયો નથી. ॥૧૨॥

ચત્વારિંશદાદૌ વા ૩/૨/૧૩॥

બહુવ્રીહિ સમાસનો વિષય ન હોય અને શત સંખ્યાની પૂર્વેની ચત્વારિંશદાદિ સંખ્યાનું વાચક અશીતિ ભિન્ન નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા દ્વિ; ત્રિ અને અષ્ટન્ નામને અનુક્રમે દ્વા; ત્રયસ્ અને અષ્ટા આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. દ્વ્યધિકં ચત્વારિંશત્ ત્ર્યધિકં ચત્વારિંશત્ અને અષ્ટાધિકં ચત્વારિંશત્ આ વિગ્રહમાં 'મૂયરવ્યંસકૈ' ૦ ૩-૧-૧૧૬' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૩-૨-૮૨) બાદ આ સૂત્રથી દ્વિ નામને દ્વા આદેશ; ત્રિ નામને ત્રયસ્ આદેશ અને અષ્ટન્ નામને અષ્ટા આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વાચત્વારિંશત્, ત્રયચત્વારિંશત્ અને અષ્ટાચત્વારિંશત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં દ્વા વગેરે આદેશ આ સૂત્રથી ન થાય ત્યારે દ્વિચત્વારિંશત્, ત્રિચત્વારિંશત્ અને અષ્ટચત્વારિંશત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-બેતાળીશ (૪૨). ત્રેતાળીશ (૪૩). અડતાળીશ (૪૮). ॥૧૩॥

હૃદયસ્ય હૃલ્લાસ- લેખ્યાઽણ્ - એ ૩/૨/૧૪||

લાસ અને લેખ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય અથવા અણ્ અને ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા હૃદય નામને હૃત્ આદેશ થાય છે. હૃદયસ્ય લાસઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી હૃદય નામને હૃત્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી હૃલ્લાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. હૃદયં લિખતિ આ અર્થમાં હૃદય + લિખ્ ધાતુને 'કર્મણો ૫-૧-૭૨' થી અણ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય બાદ 'હસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી હૃદય નામને હૃત્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી હૃલ્લેખઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'લિ લૌ ૧-૩-૬૫' થી ત્ ને લ્ આદેશ થયો છે. અર્થક્રમશઃ- હૃદયનો ઉલ્લાસ. હૃદયનો લેખક. અહીં અણ્ પ્રત્યયના સાહચર્યથી લેખ નામ અણ્ પ્રત્યયાન્ત જ વિવક્ષિત છે. ઘञ્ પ્રત્યયાન્ત નહીં. હૃદયસ્ય ભાવઃ આ અર્થમાં હૃદય નામને 'પુરુષહૃદં ૭-૧-૭૦' થી અણ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હૃદય નામને હૃત્ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરે ૭-૪-૧' થી હૃત્ ના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હાર્દમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હૃદયગત. હૃદયાય હિતમ્ આ અર્થમાં હૃદય નામને 'તસ્મૈ હિતે ૭-૧-૩૫' થી 'પ્રાણ્યજ્ગં ૭-૧-૩૭' ની સહાયથી ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હૃદય નામને હૃત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હૃદ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હૃદયને હિતકર. ||૧૪||

પદઃ પાદસ્યાઽઽન્યાતિ - ગોપહતે ૩/૨/૧૫||

આજિ; આતિ; ગ અને ઉપહત આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પાદ નામને પદ આદેશ થાય છે. પાદાભ્યામજતિ

અને પાદાભ્યામતતિ આ અર્થમાં અજ્ અને અત્ ધાતુને ઉણાદિ નો
 ઇણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પાદ + આજિ અને પાદ + આતિ
 આ અવસ્થામાં 'કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય
 બાદ આ સૂત્રથી પાદ નામને પદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પદાજિઃ
 અને પદાતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પગથી યુદ્ધ
 કરનાર. સર્વદા પગથી ચાલનાર. પાદાભ્યાં ગચ્છતિ આ અર્થમાં પાદ
 + ગમ્ ધાતુને 'નાન્મો ગમઃ ૦ ૫-૧-૧૩૧' થી ઙ પ્રત્યય, 'ડિત્યન્ત્ય ૦
 ૨-૧-૧૧૪' થી ગમ્ ધાતુના અમ્ નો લોપ. પાદ + ગ આ અવસ્થામાં
 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्ष्ये ૩-૨-૮' થી
 સ્પાદિ પ્રત્યયનો લોપ. આ સૂત્રથી પાદ નામને પદ આદેશ વગેરે
 કાર્ય થવાથી પદગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પગથી ચાલનાર.
 પાદાભ્યામુપહતઃ આ વિશ્રુતમાં 'કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮' થી તત્પુરુષ
 સમાસ. આ સૂત્રથી પાદ નામને પદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 પદોપહતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પગથી મરાએલો. ||૧૫||

हिम - हति - काषि - ये पद ३/२/१६॥

हिम, हति અને काषिन् ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેમજ
 ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પાદ નામને પદ્ આદેશ
 થાય છે. પાદયો હિમમ્ આ વિશ્રુતમાં 'सप्तमी ૦ ૩-૧-૮૮' થી
 તત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्ष्ये ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ
 સૂત્રથી પાદ નામને પદ્ આદેશ....વગેરે કાર્ય થવાથી પદ્ધિમમ્
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પગ ઉપર હિમ. પાદાભ્યાં હતિઃ આ
 વિશ્રુતમાં 'કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી
 પાદ નામને પદ્ આદેશ....વગેરે કાર્ય થવાથી પદ્ધતિઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. પાદાભ્યાં કષતિ આ અર્થમાં પાદ + કષ્ ધાતુને 'साधौ
 ૫-૧-૧,૫૫' થી ણિન્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પાદ + કાષિન્ -

આ અવસ્થામાં 'કસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી પાદ નામને પદ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પત્કાષી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- માર્ગ. પગને પીડા કરનાર. પાદૌ વિધ્યન્તિ આ અર્થમાં પાદ નામને 'વિધ્યત્યનેન ૭-૧-૮' થી ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પાદ નામને પદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પદ્યાઃ = શર્કરાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કાંકરી - રેતી. ॥૧૬॥

ઋચઃ ઇશસિ ૩/૨/૧૭॥

ઋચા (મંત્ર વિશેષ) ના ચરણવાચક પાદ નામને; તેનાથી પરમાં શ્ છે આદિમાં જેના એવો શકારાદિ શસ્ પ્રત્યય હોય તો પદ્ આદેશ થાય છે. પાદં પાદં શંસતિ આ અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત પાદ નામને 'સઙ્ઘ્યૈકાર્થાદ૦ ૭-૨-૧૫૧' થી શસ્ પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી પાદ નામને પદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્છઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયત્રીના દરેક ચરણને ભણે છે. ઋચ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શકારાદિ શસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઋચાના જ ચરણવાચક પાદ નામને પદ્ આદેશ થાય છે. તેથી પાદં પાદં શ્લોકસ્ય વક્તિ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યાં મુજબ પાદ નામને શસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાદશઃ શ્લોકં વક્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઋચાના ચરણનો વાચક પાદ શબ્દ ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેને પદ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - શ્લોકનો દરેક પાદ ભણે છે.

આ સૂત્રમાં ઇશસિ - આ પ્રમાણે બે શ્ નો પાઠ

હોવાથી શકારાદિ જ શસ્ પ્રત્યય (માત્ર શસ્ પ્રત્યય નહીં) પરમાં હોય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઋચાના ચરણવાચક પાદ નામને પદ આદેશ થાય છે. તેથી ઋચઃ પાદાન્ પશ્ય અહીં તાદૃશ પાદ નામને (દ્વિ.બ.વ. નો) શસ્ (અસ્) પ્રત્યય પરમાં હોવાથી (શકારાદિ શસ્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી) આ સૂત્રથી પદ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ઋચાનાં ચરણોને સમજ. ||૧૭||

શબ્દ - નિષ્ક - ઘોષ - મિશ્રે વા ૩/૨/૧૮||

શબ્દ નિષ્ક ઘોષ અને મિશ્ર - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેનાથી પૂર્વે રહેલા પાદ નામને પદ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. પાદયોઃ શબ્દઃ; પાદયો નિષ્કઃ અને પાદયો ઘોષઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. પાદાભ્યાં મિશ્રઃ આ વિગ્રહમાં 'કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'ૐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. પાદ નામને આ સૂત્રથી પદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્છબ્દઃ; પન્નિષ્કઃ; પદઘોષઃ અને પન્નિમિશ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પાદ નામને પદ આદેશ ન થાય ત્યારે અનુક્રમે પાદશબ્દઃ પાદનિષ્કઃ પાદઘોષઃ અને પાદમિશ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પગનો શબ્દ. પગસમ્બન્ધી સોનામહોર. પગનો શબ્દ. એક દ્વિતીયાંશથી (બે પા ભાગથી) મળેલો. ||૧૮||

નસ્ નાસિકાયાસ્તઃ - ક્ષુદ્રે ૩/૨/૧૧//

નાસિકા નામને; તેનાથી પરમાં તસ્ પ્રત્યય, અથવા ક્ષુદ્ર ઉત્તરપદ હોય તો નસ્ આદેશ થાય છે. નાસિકા નામને પચ્ચમીના અર્થમાં 'અહીયરુહોઽ ૭-૨-૮૮' થી તસ્ પ્રત્યય; આ સૂત્રથી નાસિકા નામને નસ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નસ્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નાકથી. નાસિકાયાં ક્ષુદ્રઃ આ વિગ્રહમાં 'સપ્તમીઽ ૩-૧-૮૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી નાસિકા નામને નસ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નઃક્ષુદ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નાકમાં ક્ષુદ્ર જન્તુ. ॥૧૧॥

ચેઽ વર્ણે ૩/૨/૧૦૦//

વર્ણ અર્થને છોડીને અન્ય અર્થમાં; ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા નાસિકા નામને નસ્ આદેશ થાય છે. નાસિકાયૈ હિતમ્ આ અર્થમાં નાસિકા નામને 'તસ્મૈ હિતે ૭-૧-૩૫' ની સહાયથી 'પ્રાણ્યઙ્ગઽ ૭-૧-૩૭' થી ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નાસિકા નામને નસ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી નસ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નાક માટે હિતકર.

ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ણ ભિન્ન અર્થમાં ય જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા નાસિકા નામને નસ્ આદેશ થાય છે. તેથી નાસિકાયા અદૂરભવમ્ આ અર્થમાં નાસિકા નામને 'સુપન્થ્યાદેર્જ્યઃ ૬-૨-૮૪' થી ય્ય (ય) પ્રત્યય. 'અવર્ણેવર્ણઽ ૭-૪-૬૮' થી નાસિકા નામના અન્ત્ય આ નો લોપ.....વગેરે કાર્ય થવાથી નાસિક્યં પુરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ - નાસિકાથી અદૂરવર્તિ નગર. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્ય પ્રત્યય, સાનુબન્ધ ય પ્રત્યય સ્વરૂપ હોવા છતાં “નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધસ્થ” આ ન્યાયના સામર્થ્યથી; અનુબન્ધ રહિત ય પ્રત્યયનું ઉપાદાન પ્રકૃત સૂત્રમાં કયું હોવાથી સાનુબન્ધ ય પ્રત્યય સ્વરૂપ જ્ય પ્રત્યયનું ઉપાદાન થતું નથી. અન્યથા જ્ય પ્રત્યયનું પણ ઉપાદાન શક્ય બનત.

અવર્ણ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ણભિન્ન જ અર્થમાં; ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા નાસિકા નામને નસ્ આદેશ થાય છે. તેથી નાસિકાયાં જાતઃ આ અર્થમાં નાસિકા નામને ‘જાતે ૬-૩-૧૮’ થી ય પ્રત્યય.....વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી નાસિક્યો વર્ણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વર્ણ અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી નાસિકા નામને નસ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - નાસિકામાં ઉત્પન્ન વર્ણ. ||૧૦૦||

શિરસઃ શીર્ષન્ ૩/૨/૧૦૧||

ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શિરસ્ નામને શીર્ષન્ આદેશ થાય છે. શિરસિ ભવઃ અને શિરસે હિતમ્ આ અર્થમાં શિરસ્ નામને અનુક્રમે ‘ભવે ૬-૩-૧૨૩’ ની સહાયથી ‘દિગાદિ દેહાં ૬-૩-૧૨૪’ થી ય પ્રત્યય અને ‘તસ્મૈ હિતે ૭-૧-૩૫’ ની સહાયથી ‘પ્રાણ્યઙ્ગ ૭-૧-૩૭’ થી ય પ્રત્યય. ‘ઐકાર્યે ૩-૨-૮’ થી સ્થાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી શિરસ્ નામને શીર્ષન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શીર્ષણ્યઃ સ્વરઃ અને શીર્ષણ્યં તૈલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મસ્તકમાં ઉત્પન્ન સ્વર. મસ્તક માટે હિતકર તેલ.

ય ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો જ તેની પૂર્વે રહેલા શિરસ્ નામને શીર્ષન્ આદેશ થાય છે. તેથી શિરસ્ નામને ‘અહીય - રુહો ૭-૨-૮૮’ થી પઞ્ચમીના અર્થમાં તસ્ પ્રત્યય; તેમ જ શિરસમિચ્છતિ આ અર્થમાં શિરસ્ નામને ‘અમાવ્યયા ૩-૪-૨૩’ થી ક્યન્ (ય) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે શિરસ્તઃ અને શિરસ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અનુક્રમે ય પ્રત્યય અને નિરનુબંધ ય પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી શિરસ્ નામને શીર્ષન્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- મસ્તકથી. મસ્તકને ઈચ્છે છે. ॥૧૦૧॥

કેશે વા ૩/૨/૧૦૨॥

કેશ અર્થના વિષયમાં ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શિરસ્ નામને વિકલ્પથી શીર્ષન્ આદેશ થાય છે. શિરસિ ભવાઃ આ અર્થમાં સૂ.નં. ૩-૨-૧૦૧ માં જણાવ્યા મુજબ શિરસ્ નામને ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શિરસ્ નામને શીર્ષન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શીર્ષણ્યા કેશાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં શીર્ષન્ આદેશ ન થાય ત્યારે શિરસ્યાઃ કેશાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માથાના વાળ. ॥૧૦૨॥

શીર્ષઃ સ્વરે તદ્ધિતે ૩/૨/૧૦૩//

સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શિરસ્ નામને શીર્ષ આદેશ થાય છે. હસ્તિશિરસોઽ પત્યમ્ આ અર્થમાં હસ્તિશિરસ્ નામને 'બાહ્વાદિभ्यो गोत्रे ६-१-३२' થી ઇજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્વાં ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી શિરસ્ નામને શીર્સ આદેશ 'અવર્ણેવર્ણસ્ય ૭-૪-૬૮' થી શીર્ષ ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હાસ્તિશીર્ષિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હસ્તિશિરસું અપત્ય. શિરસા તરતિ આ અર્થમાં 'નૌ - દ્વિસ્વરાદિકઃ ૬-૪-૧૦' થી શિરસ્ નામને ઇક પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શિરસ્ ને શીર્ષ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ શીર્ષ ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શીર્ષિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મસ્તકથી તરનાર. ॥૧૦૩॥

उदकस्योदः पेषं - धि - वास - वाहने ३/२/१०४//

પેષમ્; ધિ; વાસ અને વાહન-આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઉદક નામને ઉદ આદેશ થાય છે. ઉદકેન પિનષ્ટિ આ અર્થમાં ઉદક + પિષ્ ધાતુને 'સ્વ - સ્નેહનાં ૫-૪-૬૫' થી ણમ્ (અમ્) પ્રત્યય. 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪' થી પિષ્ ના ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશ. 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉદપેષં પિનષ્ટિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાણીથી પીસે છે. ઉદકં ધીયતેઽસ્મિન્ આ અર્થમાં ઉદક નામને ધિ નામની સાથે 'કૃતિ ૩-

૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદધિ ઘટ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાણી ભરવાનો ઘડો. ઉદકસ્ય વાસ: અને ઉદકસ્ય વાહન: આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદવાસ: અને ઉદવાહન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - પાણીનું સ્થાન. પાણીનું વાહન. આ સૂત્રથી અસંજ્ઞાના વિષયમાં ઉદ આદેશ થાય છે. સંજ્ઞાના વિષય માટે સૂ.નં. ૩-૨-૧૦૭ નું પ્રણયન છે. ॥૧૦૪॥

● ● ● વૈકલ્પ્યજ્ઞને પૂર્વે ૩/૨/૧૦૬॥

અસંયુક્ત વ્યજ્ઞન જેની આદિમાં (બે વ્યજ્ઞન જેની આદિમાં નથી) છે - તે પૂર્યમાણાર્થક (જેને પૂર્ણ કરી શકાય તદર્થક) નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉદક નામને વિકલ્પથી ઉદ આદેશ થાય છે. ઉદકસ્ય કુમ્ભ: આ અર્થમાં 'ષષ્ઠ્યયાં ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદકુમ્ભ: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉદ આદેશ ન થાય ત્યારે ઉદકકુમ્ભ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કુમ્ભ: આ ઉત્તરપદ અસંયુક્ત વ્યજ્ઞનાદિ અને પૂર્યમાણાર્થક નામ સ્વરૂપ છે - એ સમજી શકાય છે. અર્થ - પાણીનો ઘડો.

વ્યજ્ઞન ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસંયુક્ત વ્યજ્ઞનાદિ જ (સ્વરાદિ નહિ.) પૂર્યમાણાર્થક ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉદક નામને વિકલ્પથી ઉદ આદેશ થાય છે. તેથી ઉદકસ્યામત્રમ્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન ઉદકામત્રમ્

આ પ્રયોગમાં પૂર્યમાણાર્થક પણ સ્વરાદિ (અસંયુક્ત વ્યઞ્જનાદિ નહીં) ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ઉદક નામને આ સૂત્રથી ઉદ આદેશ થતો નથી. અર્થ - પાણીનું પાત્ર. એકેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પૂર્યમાણાર્થક - એક જ વ્યઞ્જનાદિ (સંયુક્ત વ્યઞ્જનાદિ નહીં) ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉદક નામને વિકલ્પથી ઉદ આદેશ થાય છે. તેથી ઉદકસ્ય સ્થાલમ્ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઉદકસ્થાલમ્ આ પ્રયોગમાં પૂર્યમાણાર્થક પણ સંયુક્તવ્યઞ્જનાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ઉદક નામને આ સૂત્રથી ઉદ આદેશ થતો નથી. અર્થ - પાણીનો થાળ.

પૂર્યં ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અસંયુક્ત વ્યઞ્જનાદિ પૂર્યમાણાર્થક જ નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉદક નામને વિકલ્પે ઉદ આદેશ થાય છે. તેથી ઉદકસ્ય દેશઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઉદકદેશઃ - આ પ્રયોગમાં પૂર્યમાણાર્થક ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ થતો નથી. અર્થ - પાણીનો દેશ. ॥૧૦૫॥

● ● ●

**મન્થોદન - સત્તુ - બિન્દુ - વજ્ર - ભાર - હાર -
વીવધ - ગાહે વા ૩/૨/૧૦૬॥**

મન્થ ઓદન સત્તુ બિન્દુ વજ્ર ભાર હાર વીવધ અને ગાહ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉદક નામને વિકલ્પથી ઉદ આદેશ થાય છે. ઉદકેન મન્થઃ આ વિગ્રહમાં 'કારકં

કૃતા ૩-૧-૬૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદમન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ ન થાય ત્યારે ઉદકમન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાણીથી મથેલ. ઉદકેનોપસિત્ત ઓદનઃ અને ઉદકેન સિત્તઃ સક્તુઃ આ વિગ્રહમાં 'મયૂર૦ ૩-૧-૧૧૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. ઉપસિત્ત અને સિત્ત પદનો લોપ. આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદૌદનઃ અને ઉદસક્તુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ ન થાય ત્યારે ઉદકૌદનઃ અને ઉદકસક્તુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પાણીમાં રાંધેલા ભાત. પાણીમાં બાંધેલ સફ્તુ (શેકેલા ચણાનો લોટ). ઉદકસ્ય બિન્દુઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યય૦ ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ. ઉદકે વજ્રઃ આ વિગ્રહમાં 'સપ્તમી૦ ૩-૧-૮૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. ઉદકં બિભર્તિ અને ઉદકં હરતિ આ અર્થમાં ઉદક + ભાર અને ઉદક + હાર આ અવસ્થામાં 'ડ્સ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. ઉદકસ્ય વીવર્ધઃ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યય૦ ૩-૧-૭૬' થી તત્પુરુષ સમાસ; તેમ જ ઉદકં ગાહતે આ અર્થમાં ઉદક + ગાહ આ અવસ્થામાં 'ડ્સ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. સર્વત્ર 'ૈકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદબિન્દુઃ; ઉદવજ્રઃ; ઉદભારઃ; ઉદહારઃ; ઉદવીવધઃ અને ઉદગાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ ન થાય ત્યારે ઉદકબિન્દુઃ; ઉદકવજ્રઃ; ઉદકભારઃ; ઉદકહારઃ; ઉદકવીવધઃ અને ઉદકગાહઃ; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પાણીનું બિંદુ. પાણીમાં વજ્ર. પાણીને ધારણ કરનાર. પાણીને વહન કરનાર. પાણીનો ભાર અથવા માર્ગ. પાણીમાં પેસનાર. ॥૧૦૬॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં પૂર્વપદ અથવા ઉત્તરપદ સ્વરૂપ ઉદક નામને ઉદ આદેશ થાય છે. પૂર્વપદ:- ઉદકયુક્તો મેઘઃ આ વિગ્રહમાં 'મયૂરવ્યંસં ૩-૧-૧૧૬' થી તત્પુરુષ સમાસ અને યુક્ત પદનો લોપ. ઉદકં વહતિ આ અર્થમાં ઉદક + વાહ આ અવસ્થામાં 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. ઉદકસ્ય પાનમ્ આ વિગ્રહમાં તથા ઉદકં ધીયતેઽસ્મિન્ આ અર્થમાં ઉદક + ધિ આ અવસ્થામાં 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. સર્વત્ર 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી ઉદક નામને ઉદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ઉદમેઘઃ ઉદવાહનઃ ઉદપાનમ્ અને ઉદધિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મેઘ વિશેષ. મેઘ વિશેષ. પાણીની પરબ. સમુદ્ર.

ઉત્તરપદ :- લવણમુદકં યસ્મિન્ અને કાલમુદકં યસ્મિન્ આ વિગ્રહમાં લવણ અને કાલ નામને અનુક્રમે ઉદક નામની સાથે 'એકાર્થ્યં ચાં ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી ઉત્તરપદ ઉદક નામને ઉદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી લવણોદઃ અને કાલોદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સમુદ્ર વિશેષ. સમુદ્ર વિશેષ. ॥૧૦૭॥

તે લુગ્વા ૩/૨/૧૦૮॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં અનુક્રમે પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદનો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. દેવેન દત્તઃ આ વિગ્રહમાં 'કારંકં કૃતા ૩-

૧-૬૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ દેવ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે; આ સૂત્રથી અનુક્રમે ઉત્તરપદ દત્ત નો લોપ થવાથી દેવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિંકલ્યપક્ષમાં આ સૂત્રથી પૂર્વ કે ઉત્તરપદનો લોપ ન થાય ત્યારે દેવદત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વ્યક્તિવિશેષ. ॥૧૦૮॥

● ● ● **દ્વ્યન્તરનવર્ણોપસર્ગાદિપ્ત ઈપ્ ૩/૨/૧૦૧॥**

દ્વિ અન્તર્ અને અવર્ણાન્ત ઉપસર્ગથી ભિન્ન ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ અપ્ નામને ઈપ્ આદેશ થાય છે. દ્વિધા ગતા આપોઽસ્મિન્; અન્તર્ગતા આપોઽસ્મિન્; નિવૃત્તા આપોઽસ્મિન્ અને સઙ્ગતા આપોઽસ્મિન્ આ અર્થમાં અનુક્રમે દ્વિ અન્તર્ નિ અને સમ્ નામને અપ્ નામની સાથે 'એકાર્થ' ચા૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. બહુવ્રીહિ સમાસથી જ ધા પ્રત્યયનો અર્થ (પ્રકાર) પ્રતીત થતો હોવાથી ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ - આ ન્યાયના સામર્થ્યથી દ્વિધા ના ધા પ્રત્યયની નિવૃત્તિ. સર્વત્ર 'ઋક્-પૂઃ૦ ૭-૩-૭૬' થી સમાસના અન્તે અત્ (અ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અપ્ - આ ઉત્તરપદને ઈપ્ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે દ્વીપમ્ અન્તરીપમ્ નીપમ્ અને સમીપમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બે બાજુ પાણી છે જેમાં તે સ્થાન. અંદર પાણી છે જેમાં તે સ્થાન. પાછું વળ્યું છે પાણી જેમાં તે સ્થાન. મળ્યું છે પાણી જેમાં તે સ્થાન.

ઉપસર્ગાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિ અન્તર્ અને અવર્ણાન્ત નામને છોડીને અન્ય ઉપસર્ગથી જ પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ અપ્ નામને ઈપ્ આદેશ થાય છે. તેથી

શોભના આપ: આ અર્થમાં 'સુ: પૂજાયામ્ ૩-૧-૪૪' થી સુ નામને અપ્ નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સ્વાપ: (જુઓ સૂ.નં. ૧-૪-૮૮) આવો પ્રયોગ થાય છે. સુ પૂજાર્થક હોવાથી 'ધાતો: પૂજાર્થસ્વં ૩-૧-૧' થી તેને ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થઈ નથી. જેથી તેનાથી પરમાં રહેલા અપ્ - આ ઉત્તરપદને આ સૂત્રથી ર્ઈપ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - સારું પાણી. અનવર્ણેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિ અન્તર્ અને અવર્ણાન્તિ ભિન્ન જ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ અપ્ નામને ર્ઈપ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રવૃદ્ધા આપો યસ્મિન્ અને પરાગતા આપો યસ્મિન્ આ અર્થમાં પ્ર અને પરા ઉપસર્ગને અપ્ નામની સાથે ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્રાપમ્ અને પરાપમ્ આ પ્રયોગમાં અવશાન્તિ (અકારાન્ત આકારાન્ત) પ્ર અને પરા ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા અપ્ - ઉત્તરપદને આ સૂત્રથી ર્ઈપ્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશ: - વધ્યું છે પાણી જેમાં તે સ્થાન. પાછું વળ્યું છે પાણી જેમાં તે સ્થાન. ॥૧૦૯॥

અનોદેશે ઉપ્ ૩/૨/૧૧૦॥

અનુ શબ્દથી પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ - અપ્ ને; સમાસાર્થ દેશ હોય તો ઉપ્ આદેશ થાય છે. અનુગતા આપો યસ્મિન્ આ અર્થમાં અનુ નામને અપ્ નામની સાથે 'एकार्थं चाने० ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'ऋक्-पू:० ૭-૩-૭૬' થી સમાસના અન્તે અત્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અપ્ નામને ઉપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનૂપો દેશ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અનૂપ નામનો દેશ. દેશ इति કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેશ

અર્થ હોય તો જ અનુ નામથી પરમાં રહેલા અપ્ - આ ઉત્તરપદને ઉપ્ આદેશ થાય છે. તેથી અનુગતા આપો યસ્મિન્ (વને) આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અન્વીષં વનમ્ આ પ્રયોગમાં દેશ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી અપ્ નામને ઉપ્ આદેશ થતો નથી; પરંતુ પૂર્વ સૂત્રથી (૩-૨-૧૦૧ થી) ઈપ્ આદેશ થયો છે. અર્થ - જલપૂર્ણ વન. ॥૧૧૦॥

શિત્યનધ્યયાઽરુષો મોઽન્તો -હસ્વચ્ચ ૩/૨/૧૧૧॥

શિત્ (ખ અનુબન્ધવાળો) પ્રત્યયાન્ત નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અરુષ્ નામના અન્તમાં તેમજ અવ્યયથી ભિન્ન સ્વરાન્ત નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ થાય છે; અને યથાસંભવ પૂર્વપદના અન્ત્ય સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે. જ્ઞાતમાત્માનં મન્યતે અને કાલીમાત્માનં મન્યતે આ અર્થમાં જ્ઞ અને કાલી ઉપપદક મન્ ધાતુને 'કર્તુઃ' ખશ્ ૫-૧-૧૧૭' થી ખશ્ (અ) પ્રત્યય. 'દિવાદેઃ' ૩-૪-૭૨' થી ખશ્ ની પૂર્વે ય પ્રત્યય. 'ડસ્યુક્તં' કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'લુગસ્યા' ૨-૧-૧૧૩' થી ય ના અ નો લોપ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ જ્ઞ અને કાલી નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ; તેમજ કાલી નામના અન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઈ આદેશ..... વગેરે કાર્ય થવાથી જ્ઞામન્યઃ અને કાલિમન્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પોતાને જાણકાર માનનાર. પોતાને કાલી માનનારી. અરુસ્તુદતિ આ અર્થમાં 'બહુવિધ્વ' ૫-૧-૧૨૪' થી અરુ + તુદ્ ધાતુને ખશ્ પ્રત્યય. 'તુદાદેઃ' ૩-૪-૮૧' થી ખશ્ પ્રત્યયની પૂર્વે શ (અ) પ્રત્યય. 'લુગસ્યા' ૨-૧-૧૧૩' થી અ નો લોપ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ અરુષ્ ના

અન્તમાં મ્ નો આગમ. 'સંયોગ૦ ૨-૧-૮૮' થી અરુષ્ ના ષ્ નો લોપ..... વગેરે કાર્ય થવાથી અરુન્તુદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મર્મ સ્થાનને પીડનાર.

ચિત્તીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિત્ પ્રત્યયાન્ત જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અરુષ્ નામના અન્તમાં અથવા અવ્યય ભિન્ન સ્વરાન્ત નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ થાય છે. તેમ જ તે પૂર્વપદના અન્ત્ય સ્વરને -હસ્વ આદેશ પણ થાય છે. તેથી જ્ઞમન્યં મન્યતે આ અર્થમાં જ્ઞ + મન્ ધાતુને 'મન્યાણિન્ ૫-૧-૧૧૬' થી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી મન્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્ઞમાની આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચિત્ પ્રત્યયાન્ત - ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વપદ જ્ઞ નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - બીજાને જાણકાર માનનારો.

અનવ્યયસ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિત્ પ્રત્યયાન્ત નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અરુષ્ નામના અન્તમાં તેમજ અવ્યય થી ભિન્ન જ સ્વરાન્ત નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ અને પૂર્વપદના અન્ત્યસ્વરને યથાસંભવ -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી આત્માનં દોષા મન્યતે આ અર્થમાં દોષા + મન્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્ઞશ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દોષામન્યમહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચિત્રત્યયાન્ત નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોવા છતાં તેની પૂર્વે રહેલા અવ્યયસ્વરૂપ સ્વરાન્ત દોષા નામના અન્તમાં આ સૂત્રથી મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થતું નથી. અર્થ - પોતાને રાત્રિ માનનાર દિવસ.

॥૧૧૧॥

સત્યાઽગદાઽસ્તોઃ કારે ૩/૨/૧૧૨//

કાર - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સત્ય અગદ અને અસ્તુ નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ થાય છે. સત્ય કરોતિ; અગદં કરોતિ અને અસ્તુ કરોતિ આ અર્થમાં સત્ય + કૃ; અગદ + કૃ અને અસ્તુ + કૃ ધાતુને 'કર્મણોઽળ્ ૫-૧-૭૨' થી કૃ ધાતુને અળ્ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧' થી ઋ ને વૃદ્ધિ આર આદેશ. 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ સત્ય અગદ અને અસ્તુ નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી સત્યઙ્કારઃ; અગદઙ્કારઃ અને અસ્તુઙ્કારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સત્ય કરનાર. રોગ દૂર કરનાર. સ્વીકાર કરનાર. ॥૧૧૨॥

લોકમ્પૃણ - મધ્યન્દિનાઽનન્યાશમિત્યમ્ ૩/૨/૧૧૩//

લોકમ્પૃણ મધ્યન્દિન અને અનન્યાશમિત્ય આ નામોમાં પૂર્વપદના અન્તમાં મ્ આગમનું નિપાતન કરાય છે. લોકસ્ય પૃણઃ આ વિગ્રહમાં 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદના અન્તમાં મ્ નો આગમ.... વગેરે કાર્ય થવાથી લોકમ્પૃણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. મધ્યં દિનસ્ય આ વિગ્રહમાં 'સાયાહનાદયઃ ૩-૧-૫૩' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદના અન્તમાં મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી મધ્યન્દિનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અનન્યાશ ઇત્યોઽસ્ય આ વિગ્રહમાં 'એકાર્થં ૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદ અનન્યાશ નામના અન્તમાં મ્ નો

આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનખ્યાશમિત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થક્રમશઃ - લોકને ખુશ કરનાર. દિવસનો મધ્યભાગ. દૂર છે
જવાનું જેનું તે. ॥૧૧૩॥

બ્રાહ્મ - ગ્નેરિન્ધે ૩/૨/૧૧૪॥

ઇન્ધ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા
બ્રાહ્મ અને અગ્નિ નામના અન્તે મ્ નો આગમ થાય છે. બ્રાહ્મસ્ય
ઇન્ધઃ અને અગ્નેરિન્ધઃ આ વિગ્રહમાં 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ
સમાસ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદના અન્તમાં મ્ નો આગમ.... વગેરે કાર્ય
થવાથી બ્રાહ્મરિન્ધઃ અને અગ્નિરિન્ધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થક્રમશઃ - બ્રાહ્મ (તવો વગેરે) ને તપાવનાર. અગ્નિને પ્રજ્વલિત
કરનાર. ॥૧૧૪॥

અગિલાદ ગિલ - ગિલગિલયોઃ ૩/૨/૧૧૫॥

ગિલ નામ જેના અન્તે છે - એવા નામને છોડીને
અન્ય પૂર્વપદના અન્તે તેનાથી પરમાં ગિલ અને ગિલગિલ - આ
ઉત્તરપદ હોય તો મ્ નો આગમ થાય છે. તિમિ ગિલતિ આ અર્થમાં
તિમિ + ગિલ આ અવસ્થામાં 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ
સમાસ. આ સૂત્રથી તિમિ નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય
થવાથી તિમિગિલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તિમિ -
મત્સ્યવિશેષનું ભક્ષણ કરનાર. આવી જ રીતે તિમીનાં ગિલગિલઃ આ
વિગ્રહમાં 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી તિમિ

નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી તિમિઙ્ગિલગિલઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તિમિ - મત્સ્યવિશેષનું ભક્ષણ
કરનારનું ભક્ષણ કરનાર. અહીં ગિલ - આ ઉત્તર પદ નથી. પરન્તુ
ગિલગિલ આ ઉત્તરપદ છે - એ ધ્યાન રાખવું. અન્યથા સૂત્રમાં કેવલ
ગિલ ના ઉપાદાનથી જ તિમિઙ્ગિલગિલઃ આ પ્રયોગ થઈ શકશે -
એવું જણાશે.

અગિલાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
મુજબ ગિલ અને ગિલગિલ આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે
રહેલા ગિલાન્ત નામથી ભિન્ન જ પૂર્વપદના અન્તમાં મ્ નો આગમ
થાય છે. તેથી તિમિઙ્ગિલમ્ ગિલતિ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા
મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન તિમિઙ્ગિલગિલઃ
(તિમિઙ્ગિલઃ ની જેમ) આ પ્રયોગમાં પૂર્વપદ તિમિઙ્ગિલ નામના
અન્તે મ્ નો આગમ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - તિમિઙ્ગિલનું
ભક્ષણ કરનાર. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાં અગિલાદ્ આ
પ્રમાણે ગિલાન્ત નામથી ભિન્ન નામનું ઉપાદાન છે. તેમાં ગિલાન્ત
નામ સ્વરાન્ત હોવાથી પર્યુદાસ નગ્ની વિવક્ષાથી ગિલાન્ત ભિન્ન
નામ પણ સ્વરાન્ત જ વિવક્ષિત છે. તેથી ધૂર્ગિલઃ... ઇત્યાદિ સ્થળે
વ્યઙ્ગ્યાન્ત તાદૃશ પૂર્વપદના અન્તે આ સૂત્રથી મ્ નો આગમ થતો
નથી. ગિલં ગિલતિ આ અર્થમાં તિમિઙ્ગિલઃ ની જેમ નિષ્પન્ન
ગિલગિલઃ આ પ્રયોગમાં સૂત્રમાંના નિર્દેશ સામર્થ્યથી જ ગિલ -
પૂર્વપદના અન્તે આ સૂત્રથી મ્ નો આગમ થતો નથી. ઇત્યાદિ
અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૧૧૫॥

મદ્રોષ્ણાત્ કરણે ૩/૨/૧૧૬॥

કરણ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા
મદ્ર અને ઉષ્ણ નામના અન્તે મ્ નો આગમ થાય છે. મદ્રસ્ય કરણમ્
અને ઉષ્ણય કરણમ્ આ વિગ્રહમાં 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ

સમાસ. આ સૂત્રથી પૂર્વપદના અન્તે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી ભદ્રકરણમ્ અને ઉષ્ણકરણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સારું કરવું. ગરમ કરવું. ॥૧૧૬॥

● ● ●

નવાઽચિત્કૃદન્તે રાત્રેઃ ૩/૨/૧૧૭॥

ચિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય કૃત્ પ્રત્યય જેના અન્તમાં છે - એવું ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા રાત્રિ નામના અન્તમાં વિકલ્પથી મ્ નો આગમ થાય છે. રાત્રી ચરતિ આ અર્થમાં રાત્રિ + ચર્ ધાતુને ‘ચરેષ્ટઃ ૫-૧-૧૩૮’ થી ટ (ઞ) પ્રત્યય. ‘કસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯’ થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી રાત્રિ નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ.... વગેરે કાર્ય થવાથી રાત્રિજ્વરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી મ્ નો આગમ ન થાય ત્યારે રાત્રિચરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાત્રે

ફરનાર.

ચિદ્વર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિત્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ કૃત્પ્રત્યય જેના અન્તે છે - એવું ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા રાત્રિ નામના અન્તે વિકલ્પથી મ્ નો આગમ થાય છે. તેથી રાત્રિમાત્માનં મન્યતે આ અર્થમાં રાત્રિ + મન્ ધાતુને સૂ.નં. ૩-૨-૧૧૧માં જણાવ્યા મુજબ જ્ઞામન્યઃ ની જેમ ચ્વશ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રાત્રિમન્યમહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચિત્પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી રાત્રિ નામના અન્તે મ્ નો આગમ આ સૂત્રથી વિકલ્પે થતો નથી. પરન્તુ ‘ચિત્પ્રત્યયવ્યં ૩-૨-૧૧૧’ થી નિત્ય જ થાય છે. અર્થ - પોતાને રાત્રિ માનનાર દિવસ.

અન્તગ્રહણં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 ચિત્ પ્રત્યયથી ભિન્ન કૃત્ પ્રત્યય જેના અન્તે છે - તે જ ઉત્તરપદ
 પરમાં હોય (માત્ર તાદૃશ કૃતપ્રત્યય નહીં) તો; તેની પૂર્વે રહેલા રાત્રિ
 નામના અન્તમાં વિકલ્પથી મ્ આગમ થાય છે. તેથી રાત્રિરિવાચરતિ
 આ અર્થમાં રાત્રિ નામને 'કર્તુઃ ક્વિપ્ ૦ ૩-૪-૨૫' થી ક્વિપ્ (૦)
 પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન રાત્રિ ધાતુને 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી
 તૃચ્ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી રાત્રયિતા આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અહીં કૃત્ - તૃચ્ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં તદન્ત ઉત્તરપદ પરમાં
 ન હોવાથી રાત્રિ નામના અન્તે વિકલ્પથી આ સૂત્રથી મ્ નો આગમ
 થતો નથી. અર્થ - રાત્રિના જેવું આચરણ કરનાર.

२७९

પ્રત્યયાન્તના ગ્રહણનો પ્રસંગ આવશે; તેથી તેના નિવારણ માટે ઉપર્યુક્ત ન્યાયનું આશ્રયણ આવશ્યક છે અને એના જ્ઞાપન માટે આ સૂત્રમાં અન્ત ગ્રહણ પણ સાર્થક છે... ઇત્યાદિ અધ્યાપકે સમજાવવું જોઈએ. ॥૧૧૭॥

ધેનુ ભવ્યાયામ્ ૩/૨/૧૧૮॥

ભવ્યા - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ધેનુ નામના અન્તમાં વિકલ્પથી મ્ નો આગમ થાય છે. ધેનુશ્ચાસૌ ભવ્યા આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારય સમાસ. આ સૂત્રથી ધેનુ નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી ધેનુભવ્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી મ્ નો આગમ ન થાય ત્યારે ધેનુભવ્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સારી ગાય. આ સૂત્રથી ભવ્યા આ ઉત્તરપદની પૂર્વે મ્ નો આગમ વિહિત હોવાથી જ વિશેષણવાચક પણ ભવ્યા નામનો અહીં કર્મધારય સમાસમાં ધેનુ નામથી પરમાં નિપાત છે - એ યાદ રાખવું. ॥૧૧૮॥

અષ્ટીતૃતીયાદન્યાદ્ દોઽર્થે ૩/૨/૧૧૯॥

અર્થ - આ ઉત્તરપર પદમાં હોય તો; તેનાથી પૂર્વે રહેલા ષષ્ઠી અને તૃતીયા વિભક્ત્યન્તને છોડીને અન્ય વિભક્ત્યન્ત અન્ય નામના અન્તે દ્ નો આગમ વિકલ્પથી થાય છે.

અન્યશ્ચાસાવર્થઃ; અન્યોઽર્થોઽસ્ય અને અન્યસ્મિન્ અર્થઃ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારય સમાસ. 'એકાર્થં ૩-૧-૨૨' બહુવ્રીહિ સમાસ અને 'સપ્તમીં ૦ ૩-૧-૮૮' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી અન્ય નામના અન્તમાં દ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્યદર્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્ નો આગમ ન થાય ત્યારે અન્યાર્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બીજો અર્થ. બીજો અર્થવાળો. બીજામાં અર્થ. (પ્રયોજન.) ષષ્ઠ્યાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્થ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ષષ્ઠ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત ભિન્ન જ અન્ય નામના અન્તમાં વિકલ્પથી દ્ નો આગમ થાય છે. તેથી અન્યસ્યાર્થઃ અને અન્યેનાર્થઃ આ વિગ્રહમાં અનુક્રમે 'ષષ્ઠ્યયં ૦ ૩-૧-૭૬' થી અને 'ઋનાર્થપૂર્વાદૈઃ ૩-૧-૬૭' થી તત્પુરુષ સમાસ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન અન્યાર્થઃ - આ પ્રયોગમાં ષષ્ઠ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત અન્ય નામના અન્તમાં આ સૂત્રથી દ્ નો આગમ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - બીજાનો અર્થ. બીજાથી અર્થ. (પ્રયોજન.) ॥૧૧૮॥

● ● ●

આશીરાશાઽઽસ્થિતાઽઽસ્થોત્સુકોતિ - રાગે ૩/૨/૧૨૦॥

આશિષ્ આશા આસ્થિત આસ્થા ઉત્સુક કૃતિ અને રાગ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા - ષષ્ઠ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત થી ભિન્ન અન્ય નામના અન્તમાં દ્ નો આગમ (નિત્ય) થાય છે. પૂર્વ સૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથગ્ આરંભ હોવાથી વા નો અધિકાર આ સૂત્રમાં નથી. અન્યાશીઃ; અન્યાશા આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારય સમાસ. અન્યમાસ્થિતઃ આ

વિગ્રહમાં 'શ્રિતાદિભિઃ ૩-૧-૬૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. અન્યાસ્થા આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મધારય સમાસ. અન્યસ્મિન્નુત્સુકઃ આ વિગ્રહમાં 'સપ્તમીઽ ૩-૧-૮૮' થી સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ. અન્યોત્તિઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મધારય સમાસ અને અન્યસ્મિન્ રાગઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ. 'ૐકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સર્વત્ર સ્પાદિ પ્રત્યયનો લોપ. આ સૂત્રથી અન્ય નામના અન્તમાં દ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અતુકમે અન્યદાશીઃ; અન્યદાશા; અન્યદાસ્થિતઃ; અન્યદાસ્થા; અન્યદુત્સુકઃ; અન્યદૂતિઃ અને અન્યદ્રાગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બીજો આશીર્વાદ. બીજી આશા. બીજા ઉપર વિશ્વાસવાળો. બીજો વિશ્વાસ. બીજામાં ઉત્સુક. બીજું વીણવું. બીજામાં રાગ.

અષ્ટીતૃતીયાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશિષ્ આશા... વગેરે નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ષષ્ઠ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત થી ભિન્ન જ અન્ય નામના અન્તમાં દ્ નો આગમ થાય છે. તેથી અન્યસ્યાશીઃ અને અન્યેનાશીઃ આ વિગ્રહમાં અતુકમે 'ષષ્ઠ્યયઽ ૩-૧-૭૬' થી અને 'ઋનાર્થપૂર્વાદૈઃ ૩-૧-૬૭' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અન્યાશીઃ આ પ્રયોગમાં ષષ્ઠ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત અન્ય નામના અન્તમાં આ સૂત્રથી દ્ નો આગમ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - બીજાનો આશીર્વાદ. બીજા દ્વારા આશીર્વાદ. અન્યાશીઃ અન્યાશા.... વગેરે સ્થળે અન્યા નામને 'સર્વાદયોઽસ્યાદૌ ૩-૨-૬૧' થી પુંવદ્ભાવ થવાથી આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થાય છે - એ સમજી શકાય છે. ॥૧૨૦॥

ईय - कारके ३/२/१२१॥

ईय प्रत्यय अथवा कारक - आ उत्तरपદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અન્ય નામના અન્તમાં દ્ નો આગમ થાય છે. પૂર્વ સૂત્રથી આ સૂત્રનો પૃથગ્આરંભ હોવાથી અષષ્ટીતૃતીયાદ ની અનુવૃત્તિની નિવૃત્તિ થાય છે. અન્યસ્યાયમ્ આ અર્થમાં અન્ય નામને 'ગહાદિભ્યઃ ૬-૩-૬૩' થી ર્ઈય પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી સ્યાદિ પ્રત્યયનો લોપ. આ સૂત્રથી અન્ય નામના અન્તમાં દ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્યદીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બીજાનું આ. અન્યસ્ય કારકઃ આ વિગ્રહમાં 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી અન્ય નામના અન્તમાં દ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્યત્કારકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બીજું કરનાર. ॥૧૨૧॥

સર્વાદિ - વિષ્વચ્ - દેવાદ્દદ્રિઃ ક્વચ્ચૈ ૩/૨/૧૨૨॥

ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત અજ્ઞ્ ધાતુ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સર્વાદિ ગણપાઠમાંના સર્વ વિશ્વ... વગેરે નામના અન્તમાં તેમ જ વિશ્વચ્ અને દેવ નામના અન્તમાં દ્દ્રિ (અદ્રિ) નો આગમ થાય છે. સર્વમજ્ઞતઃ આ અર્થમાં સર્વ + અજ્ઞ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'અજ્ઞોડનર્ચાયામ્ ૪-૨-૪૬' થી અજ્ઞ્ ના ન્ નો લોપ. 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૧' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી સર્વ નામના અન્તમાં દ્દ્રિ નો આગમ. 'ડિત્યન્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી સર્વ નામના અન્ત્ય અ નો

લોપ. સર્વદ્રયચ્ નામને શસ્ પ્રત્યય. 'અચ્ પ્રાગ્ દીર્ઘશ્ચ ૨-૧-૧૦૪' થી અચ્ ને ચ્ આદેશ તથા અદ્રિ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વદ્રીચઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. દ્વાવજ્ચતિ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિ + અજ્ઞ્ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય. અજ્ઞ્ ના ન્ નો લોપ. આ સૂત્રથી દ્વિ નામના (સર્વાદિ ગણપાઠમાંના નામના) અન્તમાં ડદ્રિ નો આગમ. દ્વિ ના ઇ નો લોપ. દ્વદ્રયચ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'અચઃ ૧-૪-૬૧' થી ચ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'દીર્ઘં ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૧' થી ચ્ નો લોપ. 'યુજઞ્ ૨-૧-૭૧' થી ન્ ને ઙ્ આદેશ થવાથી દ્વદ્રયઙ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. કિમજ્ચતિ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કિમ્ + અજ્ઞ્ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય અને આ સૂત્રથી કિમ્ નામના અન્તે ડદ્રિ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી કદ્રયઙ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિષ્વગજ્ચતિ આ અર્થમાં વિષ્વગ્ + અજ્ઞ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય અને વિષ્વગ્ નામના અન્તમાં આ સૂત્રથી ડદ્રિનો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી વિષ્વદ્રયઙ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે દેવમજ્ચતિ આ અર્થમાં દેવ + અજ્ઞ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યય તથા દેવ નામના અન્તમાં આ સૂત્રથી ડદ્રિ આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવદ્રયઙ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અજ્ઞ્ ધાતુ પૂજાર્થક હોવાથી તેના ન્ નો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપ ન થવાથી ચ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ પણ થતો નથી. - એ યાદ રાખવું. અર્થક્રમશઃ - બધે જનારાઓને. બે સ્થાને જનાર. ક્યાં જનાર. સર્વત્ર જનાર. દેવને પૂજનાર.

ક્વીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત જ અજ્ઞ્ ધાતુ (અન્ય પ્રત્યયાન્ત અજ્ઞ્ ધાતુ નહીં) ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા નામના સર્વાદિ ગણપાઠમાંના નામના અન્તમાં તેમજ વિશ્વચ્ અને દેવ નામના અન્તમાં ડદ્રિ નો આગમ થાય છે. તેથી વિષ્વગ્ અજ્ઞનમ્ આ વિગ્રહમાં 'સપ્તમીં ૩-૧-૮૮' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી

નિષ્પન્ન વિષ્વગજ્વનમ્ - આ પ્રયોગમાં કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત અજ્ઞ્ ધાતુ
- ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિષ્વગ્ નામના અન્તમાં
ડદ્રિ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - સર્વત્ર જવું તે. ॥૧૨૨॥

સહ - સમઃ સધિ - સમિ ૩/૨/૧૨૩॥

કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત અજ્ઞ્ ધાતુ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય
તો; તેની પૂર્વે રહેલા સહ અને સમ નામને અનુક્રમે સધિ અને સમ
આદેશ થાય છે. સહ અજ્ઞતિ અને સમ અજ્ઞતિ આ અર્થમાં સહ
+ અજ્ઞ્ અને સમ + અજ્ઞ્ ધાતુને 'કિવપ્ ૧-૧-૧૪૮' થી કિવપ્
પ્રત્યય. 'અજ્ઞોડન૦ ૪-૨-૪૬' થી અજ્ઞ્ ના ન્ નો લોપ. 'ડસ્યુક્તં
કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી સહ નામને સધિ
અને સમ નામને સમિ આદેશ. સધ્યચ્ અને સમ્યચ્ નામને સિ
પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સધ્યઙ્ અને સમ્યઙ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
(જુઓ સૂ.નં. ૩-૨-૧૨૨ માં દ્વદ્વયઙ્) અર્થક્રમશઃ - સાથે જનાર.
સાથે જનાર.

વ્યયજ્ઞાવિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત જ અજ્ઞ્ ધાતુ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની
પૂર્વે રહેલા સહ અને સમ નામને અનુક્રમે સધિ અને સમિ આદેશ
થાય છે. તેથી સહ અજ્ઞનમ્ આ વિગ્રહમાં 'નામ નામૈકા૦ ૩-૧-
૧૮' થી સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સહાજ્વનમ્ આ પ્રયોગમાં કિવપ્
પ્રત્યયાન્ત અજ્ઞ્ ધાતુ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી સહ નામને આ
સૂત્રથી સધિ આદેશ થતો નથી. અર્થ - સાથે જવું તે. ॥૧૨૩॥

તિરસસ્તિર્યતિ ૩/૨/૧૨૪॥

કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત અકારાદિ - અઞ્ચ ધાતુ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા તિરસ્ નામને તિરિ આદેશ થાય છે. તિરોઽઞ્ચતિ આ અર્થમાં સૂ.નં. ૩-૨-૧૨૨ માં જણાવ્યા મુજબ કિવપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન તિરસ્ + અચ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી તિરસ્ નામને તિરિ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી તિર્યઙ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વાંકો ચાલનાર. અતીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત અકારાદિ જ અઞ્ચ ધાતુ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા તિરસ્ નામને તિરિ આદેશ થાય છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તિરસ્ + અચ્ આ અવસ્થા બાદ શસ્ પ્રત્યય. 'અચ્ પ્રાગ્ ૦ ૨-૧-૧૦૪' થી અચ્ ને ચ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી તિરશ્ચઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત અઞ્ચ ધાતુ - ઉત્તરપદ અકારાદિ ન હોવાથી (ચકારાદિ હોવાથી) તેની પૂર્વે રહેલા તિરસ્ નામને તિરિ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - પક્ષીઓને. ॥૧૨૪॥

નઞ્ ન ૩/૨/૧૨૫॥

કોઈ પણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા નઞ્ ને અ આદેશ થાય છે. ન વિઘટે ચૌરોઽસ્મિન્ આ અર્થમાં નઞ્ (ન) નામને ચૌર નામની સાથે 'એકાર્થ ચા ૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી નઞ્ ને અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અચૌર:

પન્થા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચોરરહિત માર્ગ. ઉત્તરપદ
 इत्येव = આ સૂત્રથી ઉત્તરપદ જ પરમાં હોય તો (સામાન્યતઃ પદ
 પરમાં હોય તો નહીં) તેની પૂર્વે રહેલા નજ્ નામને અ આદેશ થાય
 છે. તેથી ન મુક્તે અહીં સમાસ ન હોવાથી તદારંભકઅન્યપદ
 स्वः - ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા નજ્ ને આ
 સૂત્રથી અ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ખાતો નથી. ॥૧૨૫॥

ત્યાદૌ ક્ષેપે ૩/૨/૧૨૬॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તિવાદિ પ્રત્યયાન્ત પદ
 પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા નજ્ નામને અ આદેશ થાય છે.
 ન પચસિ ત્વં જાલ્મ અહીં નિન્દાના વિષયમાં તિવાદિ - સિવ્
 પ્રત્યયાન્ત પચસિ પદ પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા નજ્ નામને
 આ સૂત્રથી અ આદેશ થવાથી અપચસિ ત્વં જાલ્મ ! આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ - નીચ ! તું ખરાબ રાંધે છે. ક્ષેપ इति किम् ? =
 આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિન્દાના જ વિષયમાં તિવાદિ
 પ્રત્યયાન્ત પદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા નજ્ નામને અ
 આદેશ થાય છે. તેથી ન પચતિ ચૈત્ર: અહીં નિંદાનો વિષય ન
 હોવાથી નજ્ નામને આ સૂત્રથી અ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ચૈત્ર
 રાંધતો નથી. ॥૧૨૬॥

નગોઽપ્રાણિનિ વા ૩/૨/૧૨૭//

સમાસાર્થ પ્રાણી ન હોય તો નગ આ પ્રમાણે વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે. ન ગચ્છતિ આ અર્થમાં ન + ગ (ગમ્ ધાતુને ઉણાદિ ડ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) આ અવસ્થામાં 'નજ્ ૩-૧-૫૧' થી તત્પુરુષ સમાસ. નજત્ ૩-૨-૧૨૫' થી નજ્ નામને પ્રાપ્ત અ આદેશનો આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી નગ: ને વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અ આદેશનો નિષેધ ન થાય ત્યારે તે સૂત્રથી (૩-૨-૧૨૫ થી) અ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અગો ગિરિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પર્વત. અપ્રાણિનીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસનો અર્થ પ્રાણી ભિન્ન જ હોય તો નગ આ પ્રમાણે વિકલ્પથી નિપાતન થાય છે. તેથી અગોઽયં શીતેન અહીં સમાસાર્થ પ્રાણી હોવાથી આ સૂત્રથી અગ ના સ્થાને વિકલ્પે નગ આ પ્રમાણે નિપાતન થતું નથી. અર્થ - શૈત્યના કારણે જઈ ન શકનારો આ. ॥૧૨૭॥

નચ્ચાદયઃ ૩/૨/૧૨૮//

નચ્ચાદિ ગણપાઠમાંના નચ્ચ વગેરે નામોમાં નજ્ ને અ વગેરે આદેશાભાવનું નિપાતન કરાય છે. નાસ્તિ ચં યસ્મિન્ આ વિગ્રહમાં 'એકાર્થં ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. 'નજત્ ૩-૨-૧૨૫' થી પ્રાપ્ત અ આદેશનો નિપાતનના કારણે નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી નચ્ચ: આવો પ્રયોગ થાય છે. ન અસત્ય: આ વિગ્રહમાં 'નજ્ ૩-૧-૫૧' થી તત્પુરુષ સમાસ. નજ્ ને 'અન્ સ્વરે ૩-૨-૧૨૯' થી

પ્રાપ્ત અન્ આદેશનો; નિપાતનના કારણે આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે
કાર્ય થવાથી નાસત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - નખ.
અસત્યમિન્. ॥૧૨૮॥

અન્ સ્વરે ૩/૨/૧૨૯॥

સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા નજ્
ને ન્ આદેશ થાય છે. નાસ્યન્તો યસ્ય આ વિગ્રહમાં 'एकार्थं ૩-
૧-૨૨' થી બહુગ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી નજ્ ને અન્ આદેશ વગેરે
કાર્ય થવાથી અનન્તો જિનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચૌદમા
શ્રી અનન્તનાથસ્વામી તીર્થકર. ॥૧૨૯॥

કોઃ કત્ તત્પુરુષે ૩/૨/૧૩૦॥

સ્વરાદિ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તત્પુરુષ સમાસમાં
કુ નામને કદ્ આદેશ થાય છે. કુત્સિતોઽશ્વઃ આ અર્થમાં
'गतिक्वच्यं ૩-૧-૪૨' થી કુ નામને અશ્વ નામની સાથે તત્પુરુષ
સમાસ. આ સૂત્રથી કુ નામને કદ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કદશ્વઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખરાબ ઘોડો. તત્પુરુષ इति किम् ? =
આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસમાં જ સ્વરાદિ
ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા કુ નામને કદ્ આદેશ
થાય છે. તેથી કુત્સિત ઉષ્ટ્રો યસ્મિન્ દેશે આ અર્થમાં 'एकार्थं ૩-
૧-૨૨' થી કુ નામને ઉષ્ટ્ર નામની સાથે બહુગ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી

નિષ્પન્ન કૂષ્ટો દેશઃ આ પ્રયોગમાં તત્પુરુષ સમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી કુ નામને કદ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - નિન્દિત ઊંટવાલો દેશ. સ્વર इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસમાં સ્વરાદિ જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા કુ નામને કદ્ આદેશ થાય છે. તેથી કુત્સિતો બ્રાહ્મણઃ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કુબ્રાહ્મણઃ - આ પ્રયોગમાં સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી કુ નામને આ સૂત્રથી કદ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ખરાબ બ્રાહ્મણ. ॥૧૩૦॥

રથ - વદે ૩/૨/૧૩૧॥

રથ અને વદ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેનાથી પૂર્વે રહેલા કુ નામને કદ્ આદેશ થાય છે. કુત્સિતો રથઃ અથવા કુત્સિતો રથોઽસ્ય આ અર્થમાં 'ગતિક્વન્યં ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ અથવા 'एकार्थं ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી કુ નામને કદ્ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી કદ્રથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે કુત્સિતો વદોઽસ્ય આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી કુ નામને કદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કદ્વદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખરાબ રથ - અથવા ખરાબ રથવાનુ. ખરાબ બોલનાર. ॥૧૩૧॥

તુળે જાતો ૩/૨/૧૩૨॥

જાતિ અર્થમાં તુળ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા કુ નામને કદ્ આદેશ થાય છે. કુત્સિતં તુળમસ્યાઃ આ અર્થમાં 'एकार्थं ૩-૧-૨૨' થી કુ નામને તુળ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી કુ નામને કદ્ આદેશ. સ્ત્રીલિંગમાં 'आत् ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કત્તુળા રૌહિણાઘ્યા તુળજાતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખરાબ અવયવવાળું રૌહિષ જાતિનું ઘાસ. ॥૧૩૨॥

કત્ ત્રિઃ ૩/૨/૧૩૩॥

ત્રિ નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેનાથી પૂર્વે રહેલા કુ અથવા કિમ્ નામને કદ્ આદેશ (નિપાતિત) થાય છે. કુત્સિતાસ્ત્રયઃ આ અર્થમાં 'गतिक्वन्यं ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. અથવા કે ત્રયઃ આ અર્થમાં 'किं क्षेपे ૩-૧-૧૧૦' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી કુ અથવા કિમ્ નામને કદ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કત્ત્રયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - (બંન્નેનો) - નિન્દિત ત્રણ. ॥૧૩૩॥

કાઽક્ષ - પથોઃ ૩/૨/૧૩૪॥

અક્ષ અને પથિન્ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા કુ નામને કા આદેશ થાય છે. કુત્સિતોઽક્ષઃ અને

કુત્સિતઃ પન્થાઃ આ અર્થમાં 'ગતિવ્યવ્યં ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી કુ નામને કા આદેશ. કાપથિન્ નામના અન્તમાં 'ઋક્ - પૂઃ ૦ ૭-૩-૭૬' થી અત્ (અ) પ્રત્યય. 'નોડપદસ્યં ૭-૪-૬૧' થી ઇન્ નો હોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાક્ષઃ અને કાપથમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખરાબ પાસો. ખરાબ માર્ગ. અહીં અકારાન્ત અક્ષ નામનું અને સમાસાન્ત પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અક્ષ નામનું સામાન્યથી ગ્રહણ હોવાથી કુત્સિતમક્ષિ યસ્ય આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કુ નામને કા આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કાક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પથિન્ સમાનાર્થક પથ - આ અકારાન્ત નામનું ગ્રહણ ન હોવાથી કુપથમ્..... ઇત્યાદિ સ્થળે કુ નામને કા આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી - એ યાદ રાખવું. ॥૧૩૪॥

પુરુષે વા ૩/૨/૧૩૬॥

પુરુષ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા કુ નામને કા આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. કુત્સિતઃ પુરુષઃ આ અર્થમાં 'ગતિવ્યવ્યં ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી કુ નામને કા આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કાપુરુષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કુ નામને આ સૂત્રથી કા આદેશ ન થાય ત્યારે કુપુરુષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખરાબ પુરુષ. ॥૧૩૫॥

અત્યે ૩/૨/૧૩૬//

કોઈ પણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અલ્પાર્થક કુ નામને કા આદેશ થાય છે. ઈષન્મધુરમ્ અને ઈષદચ્છમ્ આ અર્થમાં 'ગતિક્વન્યં ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી કુ નામને કા આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કામધુરમ્ અને કાચ્છમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો પણ અલ્પાર્થક તાદૃશ કુ નામને આ સૂત્રથી કા આદેશ જ થાય છે. 'કોઃ કત્ ૩-૨-૧૩૦' થી કદ્ આદેશ નહીં - એ સમજી શકાય છે. અર્થ - થોડું મધુર. થોડું સ્વચ્છ.

કા - કવૌ વોષ્ણે ૩/૨/૧૩૭//

ઉષ્ણ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા કુ નામને કા અને કવ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. ઈષત્ કુત્સિતં વોષ્ણમ્ આ અર્થમાં કુ નામને ઉષ્ણ નામની સાથે 'ગતિક્વં ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી કુ નામને કા આદેશ થવાથી કોષ્ણમ્ અને કવ આદેશ થવાથી કવોષ્ણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી કુ નામને કા અને કવ આદેશ ન થાય ત્યારે યથાપ્રાપ્ત તત્પુરુષ સમાસમાં કુ નામને કદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કદુષ્ણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થોડું અથવા ખરાબ ગરમ. ઈષદુષ્ણમ્ યત્ર આ અર્થમાં 'એકાર્થં ૩-૧-૨૨' થી બહુગ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી કોષ્ણઃ કવોષ્ણઃ અને કૂષ્ણો દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થોડી ગરમીવાળો દેશ. ॥૧૩૭॥

કૃત્યઽવશ્યમો લુક્ ૩/૨/૧૩૮॥

કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત નામ - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અવશ્યમ્ ના અન્ત્ય મ્ નો લોપ થાય છે. અવશ્યં કાર્યમ્ આ અર્થમાં અવશ્યમ્ અવ્યયને કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત કાર્ય નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી અવશ્યમ્ નામના અન્ત્ય મ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અવશ્યકાર્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અવશ્ય કરવા યોગ્ય. કૃત્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત જ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અવશ્યમ્ નામના અન્ત્ય મ્ નો લોપ થાય છે. તેથી અવશ્યં લાવક: આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અવશ્યં લાવક: આ પ્રયોગમાં કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત નામ ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી અવશ્યમ્ નામના અન્ત્ય મ્ નો લોપ થતો નથી. સૂ.નં. ૫-૧-૪૭ માં જણાવેલા ઘ્યળ્ તવ્ય અનીય ય અને ક્યપ્, - આ પ્રત્યયો જ કૃત્ય પ્રત્યયો છે. અર્થ - અવશ્ય કાપનાર. લૂ ધાતુને 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી ળક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી લાવક આ કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામ બને છે. ॥૧૩૮॥

સમસ્તત - હિતે વા ૩/૨/૧૩૯॥

તત અને હિત - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; સમ્ ના મ્ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. સમ્ + તતમ્ અને સમ્ + હિતમ્ આ અવસ્થામાં 'ગતિક્વચ્ચં ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી સમ્ ના અન્ત્ય મ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સંતતમ્ અને

સહિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષમાં સમ્ ના અન્ત્ય મ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે સન્તતમ્ અને સંહિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સર્વદા. સંહિત. ॥૧૩૯॥

તુમદ્ય મનઃ - કામે ૩/૨/૧૪૦॥

મનસ્ અને કામ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા તુમ્ પ્રત્યયાન્ત નામના તેમજ સમ્ નામના અન્ત્ય મ્ નો લોપ થાય છે. ભોક્તું મનોડસ્ય અને ગન્તું કામોડસ્ય આ વિગ્રહમાં 'एकार्थं चाने० ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યયાન્ત ભોક્તુમ્ અને ગન્તુમ્ નામના અન્ત્ય મ્ નો લોપ..... વગેરે કાર્ય થવાથી ભોક્તુમનાઃ અને ગન્તુકામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ભોજનની ઇચ્છાવાળો. જવાની ઇચ્છાવાળો. સમ્યગ્મનોડસ્ય અને સમ્યક્ કામોડસ્ય આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી સમ્ ના મ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સમનાઃ અને સકામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સારી ઇચ્છાવાળો. સારી ઇચ્છાવાળો. સહ મનસા સહ કામેન વા વર્તતે આ અર્થમાં બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય બાદ સહ ને સૂ. નં. ૩-૨-૧૪૩ થી સ આદેશાદિ કાર્યથી પણ સમનાઃ અને સકામઃ આવો પ્રયોગ થઈ શકે છે. પરન્તુ ઉપર્યુક્ત સ્થળે સમ્ ના મ્ ની સાથે સમનાઃ અને સંકામઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ ન થાય - એ માટે સૂત્રમાં ચ થી સમ્ નું ગ્રહણ છે. ॥૧૪૦॥

માંસસ્યાઽનઙ્ - ઘઞિ પચિ નવા ૩/૨/૧૪૧॥

અનટ્ અને ઘઞ્ પ્રત્યયાન્ત પચ્ ધાતુ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા માંસ નામના અન્ત્ય વર્ણનો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. માંસસ્ય પાકઃ અને માંસસ્ય પચનમ્ આ વિગ્રહમાં 'કૃતિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી માંસ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માંસપાકઃ અને માંસપચનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી માંસ નામના અન્ત્ય વર્ણનો લોપ ન થાય ત્યારે માંસપાકઃ અને માંસપચનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંનેનો) - માંસ રાંધવું. ॥૧૪૧॥

દિક્શબ્દાત્ તીરસ્ય તારઃ ૩/૨/૧૪૨॥

દિશા વાયક પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ તીર ને વિકલ્પથી તાર આદેશ થાય છે. દક્ષિણસ્યા દિશો દક્ષિણસ્ય દેશસ્ય વા તીરમ્ આ વિગ્રહમાં 'ષષ્ઠ્યયત્નાં ૩-૧-૭૬' થી દક્ષિણા અથવા દક્ષિણ નામને તીર નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ. 'સર્વાદયોં ૩-૨-૬૧' થી દક્ષિણા નામને પુંવદ્ભાવ. આ સૂત્રથી તીર નામને તાર આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દક્ષિણતારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તીર ને તાર આદેશ ન થાય ત્યારે દક્ષિણતીરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દક્ષિણ દિશા અથવા દેશનું તીર. ॥૧૪૨॥

સહસ્ય સોઽન્યાર્થે ૩/૨/૧૪૩//

અન્યાર્થ પ્રધાન - બહુવ્રીહિ સમાસમાં કોઈ પણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સહ નામને વિકલ્પથી સ આદેશ થાય છે. પુત્રેણ સહ (આગતઃ) આ વિગ્રહમાં 'સહસ્તેન ૩-૧-૨૪' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી સહ નામને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સપુત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સહ નામને સ આદેશ ન થાય ત્યારે સહપુત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુત્રની સાથે (આવેલો.) અન્યાર્થે इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્યાર્થમાં (બહુવ્રીહિ સમાસમાં) જ; કોઈ પણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સહ નામને વિકલ્પથી સ આદેશ થાય છે. તેથી સહ જાતઃ આ અર્થમાં સહ + જન્ ધાતુને 'क्वचित् ૫-૧-૧૭૧' થી ડ (અ) પ્રત્યય. 'डित्यन्त्य० ૨-૧-૧૧૪' થી જન્ ના અન્ નો લોપ. 'उस्युक्तं कृता ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સહજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અન્યાર્થ પ્રધાન ન હોવાથી (ઉત્તર પદાર્થ પ્રધાન હોવાથી) આ સૂત્રથી સહ નામને વિકલ્પથી સ આદેશ થતો નથી. અર્થ - સાથે ઉત્પન્ન. ॥૧૪૩॥

નામ્નિ ૩/૨/૧૪૪//

સંજ્ઞાના વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સહ નામને બહુવ્રીહિ સમાસમાં સ આદેશ થાય છે. પૂર્વ સૂત્રથી પૃથગ્ આરંભ હોવાથી આ સૂત્રમાં વા નો અધિકાર નિવૃત્ત

છે. અશ્વત્યેન સહ (વર્તતે) આ વિગ્રહમાં 'સહસ્તેન ૩-૧-૨૪' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી સહ નામને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સાશ્વત્યં વનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સાશ્વત્ય નામનું વન. અન્યાર્થ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સહ નામને; અન્યાર્થમાં જ (બહુવ્રીહિ સમાસમાં જ) સ આદેશ થાય છે. સહ દીવ્યતિ આ અર્થમાં સહ + દેવ આ અવસ્થામાં 'अव्ययं प्रवृ० ३-१-४८' થી તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન સહદેવઃ કુરુઃ - આ પ્રયોગમાં સંજ્ઞાનો વિષય હોવા છતાં અન્યાર્થ ન હોવાથી (ઉત્તરપદાર્થ પ્રધાન હોવાથી) આ સૂત્રથી સહ નામને સ આદેશ થતો નથી. અર્થ - કુરુવંશીય સહદેવ નામની વ્યક્તિ વિશેષ. ॥૧૪૪॥

अदृश्याऽधिके ३/२/१४५॥

अदृश्यार्थक अने अधिकार्थक - ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સહ નામને બહુવ્રીહિ સમાસમાં સ આદેશ થાય છે. પરોક્ષ અર્થાત્ જોઈ શકાય નહિ તેને અદૃશ્ય કહેવાય છે અને અધિરૂઢ અર્થાત્ લઘુપરિમાણને અધિક કહેવાય છે. અગ્નિના સહ અને દ્રોણેન સહ (વર્તતે) આ વિગ્રહમાં 'સહસ્તેન ૩-૧-૨૪' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી સહ નામને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સાગ્નિઃ કપોતઃ અને સદ્રોણા ધારી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અગ્નિ સંહિત કબુતર. દ્રોણ (૧૦ શેર) સંહિત ખારી (૪૦ શેર). અહીં કબુતરમાં અગ્નિ જોઈ શકાતો ન હોવાથી અગ્નિ અદૃશ્ય છે. અને વજન ગોઠવતી વખતે મણની ઉપર (ખારી ઉપર)

अकालेऽध्ययीभावे ३/२/१४६॥

399

ગ્રન્થના અન્ત્ય પ્રકરણનું વાચક ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સહ નામને અવ્યયીભાવ સમાસમાં સ આદેશ થાય છે. કલાયા: પર્યન્તમ્ આ અર્થમાં સહ નામને કલા નામની સાથે 'વિભક્તિ-સમીપં ૩-૧-૩૯' થી અવ્યયીભાવ સમાસ. આ સૂત્રથી સહ નામને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સકલં જ્યોતિષમધીતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છેલ્લા પ્રકરણ સુધી જ્યોતિષ ભણે છે. ॥૧૪૭॥

નાઽઽશિષ્યગો - વત્સ - હલે ૩/૨/૧૪૮//

આશિષ્ (આશીર્વાદ) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સહ નામને; તેનાથી પરમાં ગો વત્સ અને હલ નામને છોડીને અન્ય કોઈ પણ ઉત્તરપદ હોય તો સ આદેશ થતો નથી. સ્વસ્તિ ગુરવે સહ શિષ્યાય - અહીં શિષ્યેણ સહ આ વિગ્રહમાં 'સહસ્તેન ૩-૧-૨૪' થી બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સહશિષ્યાય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'સહસ્ય સોં ૩-૨-૧૪૩' થી સહ નામને સ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થ - શિષ્ય સહિત ગુરુનું કલ્યાણ થાઓ. આશિષીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશિષ્ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ સહ નામને; તેનાથી પરમાં ગો વત્સ અને હલ ભિન્ન ઉત્તરપદ હોય તો સ આદેશ થતો નથી. તેથી પુત્રેણ સહ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી સપુત્ર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આશિષ્

અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી સહ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત
સ આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. અર્થ - પુત્ર સાથે.
(આવ્યો.)

ગવાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
મુજબ આશિષ્ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સહ નામને તેનાથી પરમાં
ગો વત્સ અને હલ નામથી ભિન્ન જ ઉત્તરપદ હોય તો સ આદેશ
થતો નથી. તેથી સ્વસ્તિ તુભ્યં સગવે સહગવે; સવત્સાય સહવત્સાય;
સહલાય સહહલાય અહીં ગવા સહ; વત્સેન સહ અને હલેન સહ આ
વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન
સગવે સહગવે... ઈત્યાદિ પ્રયોગમાં અનુક્રમે ગો વત્સ અને હલ નામ
ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી સહ નામને સ આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ
થતો નથી. જેથી “સહસ્ય સોડન્યાર્થે ૩-૨-૧૪૩” થી સહ નામને
વિકલ્પથી સ આદેશ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બળદ સાથે તારું કલ્યાણ
થાઓ. વાછરડાં સાથે તારું કલ્યાણ થાઓ. હળ સાથે તારું કલ્યાણ
થાઓ. ॥૧૪૮॥

સમાનસ્ય ધર્માદિષુ ૩/૨/૧૪૯॥

ધર્માદિ ગણપાઠમાંના ધર્મ નામનું... વગેરે નામ ઉત્તરપદ
પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સમાન નામને સ આદેશ થાય છે.
સમાનો ધર્મોડસ્ય અને સમાનં નામાડસ્ય આ વિગ્રહમાં (તેમજ સમાનો
ધર્મઃ અને સમાનં નામ આ વિગ્રહમાં) ‘૬કાર્થ૦ ૩-૧-૨૨’ થી
બહુવ્રીહિ સમાસ. (તેમજ ‘પૂર્વાપર૦ ૩-૧-૧૦૩’ થી કર્મધારય
તત્પુરુષ સમાસ.) આ સૂત્રથી સમાન નામને સ આદેશ. બહુવ્રીહિ

સમાસમાં ધર્મ નામના અન્તે 'દ્વિપદાદ્ ૦ ૭-૩-૧૪૧' થી અન્ પ્રત્યય.
 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા અ નો લોપ....
 વગેરે કાર્ય થવાથી સધર્મા અને સનામા (તેમજ સધર્મ: અને સનામ)
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - સમાન ધર્મવાલો. સમાન
 નામવાલો. (સમાન - ધર્મ, સમાન - નામ.) ॥૧૪૮॥

સબ્રહ્મચારી ૩/૨/૧૫૦॥

સબ્રહ્મચારી - આ પ્રયોગનું નિપાતન કરાય છે. સમાનો
 બ્રહ્મચારી આ વિગ્રહમાં 'વિશેષણં ૦ ૩-૧-૧૬' થી કર્મધારય સમાસ.
 આ સૂત્રથી સમાન નામને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સબ્રહ્મચારી
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અથવા સમાને બ્રહ્મણિ આગમે ગુરુકુલે વા
 વ્રતં ચરતિ આ અર્થમાં કર્મધારય ગર્ભિત સમાન + બ્રહ્મન્ + વ્રત
 + ચારિન્ આ અવસ્થામાં 'ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ
 સમાસ. આ સૂત્રથી સમાન નામને સ આદેશ તથા વ્રત શબ્દનો
 લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી સબ્રહ્મચારી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 - સમાન વ્રતધારી. અથવા સરખા આગમ અથવા ગુરુકુળમાં વ્રતનું
 પાલન કરનાર. ॥૧૫૦॥

દક્ - દૃશ - દૃક્ષે ૩/૨/૧૬૧//

દૃશ્ દૃશ અને દૃક્ષ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સમાન નામને સ આદેશ થાય છે. સમાન ઇવ દૃશ્યતે આ અર્થમાં સમાન + દૃશ્ ધાતુને 'ત્યદાદ્ય૦ ૫-૧-૧૫૨' થી ક્વિપ્, ટક્ (અ) અને સક્ (સ) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સમાન + દૃશ્; સમાન + દૃશ્ અને સમાન + દૃક્ષ આ અવસ્થામાં 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી સમાન નામને સ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે સદક્ સદૃશ: અને સદૃક્ષ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સમાન જેવો દેખાય છે. ॥૧૫૧॥

અન્ય - ત્યદાદેરા: ૩/૨/૧૬૨//

દૃશ્ દૃશ અને દૃક્ષ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અન્ય નામના તેમજ ત્યદાદિ (સર્વાદ્યન્તર્ગત) ગણપાઠમાંના ત્યદ્ યદ્..... વગેરે નામના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થાય છે. અન્ય ઇવ દૃશ્યતે, સ્ય ઇવ દૃશ્યતે અને આવામિવ વયમિવ વા દૃશ્યતે આ અર્થમાં અન્ય + દૃશ્; ત્યદ્ + દૃશ્ અને અસ્મદ્ + દૃશ્ ધાતુને 'ત્યદાદ્ય૦ ૫-૧-૧૫૨' થી ક્વિપ્ ટક્ અને સક્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન - અન્ય + દૃશ્, અન્ય + દૃશ્, અન્ય + દૃક્ષ; ત્યદ્ + દૃશ્, ત્યદ્ + દૃશ્, ત્યદ્ + દૃક્ષ અને અસ્મદ્ + દૃશ્, અસ્મદ્ + દૃશ્; અસ્મદ્ + દૃક્ષ આ અવસ્થામાં 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી અન્ય નામના અન્ત્ય અ

ને તેમજ ત્યદ્ અને અસ્મદ્ નામના અન્ત્ય દ્ ને આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અન્યાદૃક્ અન્યાદૃશઃ, અન્યાદૃક્ષઃ; ત્યાદૃક્ ત્યાદૃશઃ, ત્યાદૃક્ષઃ અને અસ્માદૃક્ અસ્માદૃશઃ; અસ્માદૃક્ષઃ - આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બીજા જેવો દેખાય છે. તેની જેવો દેખાય છે. અમારા બે અથવા અમારા જેવો દેખાય છે. ॥૧૫૨॥

इदं - किमीत् - की ३/२/१५३॥

દૃશ્ દૃશ અને દૃક્ષ - આ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા इदम् નામને ई અને किम् નામને की આદેશ થાય છે. અયમિવ દૃશ્યતે અને ક इव દૃશ્યતે આ અર્થમાં 'ત્યદાદ્યન્યં ૫-૧-૧૫૨' થી इदम् + દૃશ્ અને किम् + દૃશ્ ધાતુને ક્વિપ્ ટક્ અને સક્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન इदम् + દૃશ્; इदम् + દૃશ્; इदम् + દૃક્ષ અને किम् + દૃશ્; किम् + દૃશ્; किम् + દૃક્ષ આ અવસ્થામાં 'उस्युक्तं कृता ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી इदम् નામને ई અને किम् નામને की આદેશ વંગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ईदૃક્; ईदૃશઃ, ईદૃક્ષઃ અને कीदૃક્; कीदૃશઃ; कीदૃક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આવો (આની જેમ દેખાય છે.) કેવો. ॥૧૫૩॥

નજ્ ને છોડીને અન્ય અવ્યય સ્વરૂપ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ સમ્બન્ધી ક્ત્વા પ્રત્યયના સ્થાને યપ્ (ય) આદેશ થાય છે. પ્ર + કૃત્વા આ અવસ્થામાં 'ગતિક્વ૦ ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી ત્વા (ક્ત્વા) પ્રત્યયના સ્થાને યપ્ આદેશ. 'હસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩' થી ય્ ની પૂર્વે ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રકૃત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્ર વગેરે ઉપસર્ગોને 'ઋયાઘનુ૦ ૩-૧-૨' થી ગતિ સંજ્ઞા થવાથી તેને 'ગતિઃ ૧-૧-૩૬' થી અવ્યય સંજ્ઞા થાય છે.

અનજ્ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નજ્ ને છોડીને જ અન્ય અવ્યયથી જ પરમાં રહેલા કોઈ પણ ઉત્તરપદ સમ્બન્ધી ક્ત્વા પ્રત્યયના સ્થાને યપ્ આદેશ થાય છે. તેથી ન કૃત્વા આ વિગ્રહમાં 'નજ્ ૩-૧-૫૧' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'નજત્ ૩-૨-૧૨૫' થી નજ્ ને અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન અકૃત્વા અહીં નજ્ અવ્યયથી પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ કૃત્વા સમ્બન્ધી ત્વા ને આ સૂત્રથી યપ્ આદેશ થતો નથી. તેમજ પરમં કૃત્વા આ વિગ્રહમાં 'સન્-મહત્ ૦ ૩-૧-૧૦૭' થી કર્મધારય સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પરમકૃત્વા - આ પ્રયોગમાં નજ્ થી ભિન્ન પરમ આ પૂર્વપદ અવ્યય ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા કૃત્વા - ઉત્તરપદ સમ્બન્ધી ક્ત્વા ને આ સૂત્રથી યપ્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - કયાં વિના. સારું કરીને. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - અનજઃ અહીં ન નજ્ इति આ પ્રમાણે સમાસની વિવક્ષામાં પર્યુદાસ નજ્ ના આશ્રયણથી નજ્ થી ભિન્ન નજ્ સદૃશ અવ્યય નું જ ગ્રહણ થાય છે. નજ્ થી ભિન્ન પદમાત્રનું ગ્રહણ થતું નથી.

उत्तरपदस्येत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નજ્ ને છોડીને અન્ય અવ્યય થી પરમાં રહેલા ઉત્તરપદ સમ્બન્ધી

જ ક્ત્વા પ્રત્યયના સ્થાને યપ્ (ય) આદેશ થાય છે. તેથી અર્લ કૃત્વા અહીં નજ્ થી ભિન્ન અલમ્ આ અવ્યયને ('સ્વરાદયોઽવ્યયમ્ ૧-૧-૩૦' થી વિહિત અવ્યય સંજ્ઞકને) 'મૂષાદર૦ ૩-૧-૪' થી ગતિ સંજ્ઞા ન થવાથી 'ગતિક્વ૦ ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ થતો નથી. જેથી સમાસનારંભક કૃત્વા પદ - ઉત્તરપદ ન હોવાથી તત્સમ્બન્ધી ત્વા પ્રત્યયને આ સૂત્રથી યપ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - કરવાથી સર્થુ. ॥૧૫૪॥

પૃષોદરાદયઃ ૩/૨/૧૭૬॥

પૃષોદરાદિ ગણપાઠમાંના પૃષોદર.... વગેરે નામોમાં આવશ્યકતા મુજબ વર્ણ - લોપ વગેરે કાર્ય કરીને તે તે પ્રયોગ સાધુ મનાય છે. પૃષદુદરં યસ્ય આ વિગ્રહમાં 'એકાર્થ૦ ૩-૧-૨૨' થી બહુવ્રીહિ સમાસ. આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે ત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૃષોદરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મોટા પેટવાલો. વારિણો વાહકઃ આ વિગ્રહમાં 'કૃત્તિ ૩-૧-૭૭' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે વારિ નામને બ આદેશ. વાહક નામના વ્ ને લ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી બલાહકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મેઘ. ॥૧૫૫॥

વાડવાડપ્યોસ્ત્તનિ - ક્રી - ધાગ્ - નહો

ર્વ - પી ૩/૨/૧૬૬//

તન્ અને ક્રી ધાતુ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અવ ઉપસર્ગને વ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે, અને ધાગ્ (૧૧૩૧) અને નહ ધાતુ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અપિ ઉપસર્ગને વિકલ્પથી પિ આદેશ થાય છે. અવ + તન્ ધાતુને ઉણાદિ નો સ પ્રત્યય. 'ગતિવવન્યં ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી અવ ઉપસર્ગને વ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વતંસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અવ ને વ આદેશ ન થાય ત્યારે અવતંસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભૂષણ.અવ + ક્રી ધાતુને 'યુવર્ણ - વૃં ૫-૩-૨૮' થી અલ્ (અ) પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ઈ ને. ગુણ એ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ.આ સૂત્રથી અવ ને વ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વક્રયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અવ ઉપસર્ગને વ આદેશ ન થાય ત્યારે અવક્રયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભારે લેવું.

અપિ + ધા ધાતુને 'ક્ત - ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત (ત) પ્રત્યય. 'ધાગઃ ૪-૪-૧૫' થી ધા ધાતુને હિ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી અપિ ઉપસર્ગને પિ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પિહિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અપિ ને પિ આદેશ ન થાય ત્યારે અપિહિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઢાંકેવું. આવી જ રીતે અપિ + નહ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. 'નહાહોર્ધતૌ ૨-૧-૮૫' થી નહ ધાતુના હ ને ધ્ આદેશ. 'અધશ્ચતુ ૨-૧-૭૯' થી ક્ત પ્રત્યયાન્ત ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તૃતીયસ્તૃતી ૦ ૧-૩-૪૯' થી ધ્ ની પૂર્વેના ધ્ ને દ્ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી

અપિ ઉપસર્ગને પિ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પિનદ્ધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ મૂત્રથી અપિ ઉપસર્ગને પિ આદેશ ન થાય ત્યારે અપિનદ્ધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઢાંકેલું અથવા બાંધેલું. ॥૧૫૬॥

● ● ●

**॥ इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥**

શ્રીમદ્ - વલ્લભરાજસ્ય..... શત્રુભૂત રાજાઓને વિશે, પ્રસરતા વિચિત્ર દુઃસહ શ્રીસિદ્ધરાજના પ્રતાપે દીર્ઘ નિદ્રાને કરી. અર્થાત્ તે શત્રુઓને લાંબા કાળ સુધી સુવાડ્યા. શ્લોકમાં અપિ પદથી શ્રીસિદ્ધરાજના પ્રતાપની, અન્ય પ્રતાપથી વિલક્ષણતા વર્ણવી છે. વિલક્ષણતા એ છે કે - દુઃસહ હોવા છતાં એ પ્રતાપ લાંબા કાળ સુધી સુવાડવાં સમર્થ છે. આ પ્રમાણે વિરોધાભાસાલંકાર અહીં પ્રતીત થાય છે. દીર્ઘનિદ્રા પદનો અર્થ મરણ કરવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે.....

● ● ●

**अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम् ।
व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥**

: ભાગ - ૩ માટે શુદ્ધિ નિર્દેશ :

અણધારી કૉમ્પ્યુટરની તકલીફના કારણે નવેસરથી સમગ્ર પુસ્તકનું મેટર ટાઈપ કરવું પડવાથી આ ભાગમાં ઘણી અશુદ્ધિ રહી છે. તો નીચે જણાવ્યા મુજબ સુધારીને જ આ ભાગનો ઉપયોગ કરવા વિનંતી છે.

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૩	ચક	રક
૭	૨	દ	દ્
૮	૧૫	તો	તોજ
૧૦	૮	તી	થી
૧૨	૧	ષ્ટં	ષ્ટ
૧૫	૮	એ ૧	એ
૧૫	૧૮	રે	રે.
૧૬	૨૦	સાના	ના
૧૭	૨૨	૭૫ં	૧૭૫
૨૩	૩	વા	ર્વા
૨૬	૨	ને	ને.
૨૬	૨૪	ઘ	ઘ.
૨૬	૨૫	ઘ	ઘ
૨૭	૧	ઘ	ઘ
૫૪	૧	દન	ન
૫૫	૪	ર્થ	ર્થક
૫૫	૧૮	ર્થો	ર્થ
૫૭	૭	શેષષ્ઠી	શેષષષ્ઠી
૭૦	૧	યા	યાન્ત
૭૧	૨	લે	લ

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૩	૩	પૂર્વ કાલાર્થક એવા	એવા પૂર્વકાલાર્થક
૭૩	૯	एका	एका सर्व
૭૩	૧૦	गो	गो कवि
૭૫	૧૩	उत्तर अने	उत्तर पद धन अने प्रिय परमां હોવાથી તેની પૂર્વેના ગો નામની સાથે દિશાવાચક उत्तर अने
૭૭	૬	ज्व	ज्वनाव
૭૭	૨૭	कर्मधारय समासादि	कर्मधारय समास थाय છે. अने संज्ञानो विषय न होय तो ज आ सूत्रથી વિહિત आ समासने द्विगु समास कहेवाय છે. તેથી पञ्चानां ऋषीणामिदम् आ विग्रहमां तद्वधित प्रत्यय अण् ना विषयमां संख्यावाचक पञ्चन् नामने ऋषि नामनी साथे आ सूत्रથી तत्पुरुष कर्मधारय समासादि
૮૩	૧૧	ध	घ
૮૬	૭	कृता	कृत
૮૪	૨૪	इणी	इण
૮૫	૧૧	भिर्णी	भिर्णी
૮૭	૩	श्म	शम
૮૮	૧૧	न	नना
૮૮	૨૦	ए	ऐ
૧૦૦	૧૫	त्व	त्त्व
૧૦૧	૧૫	सथ	स्थ
૧૦૨	૧૨	रि	र.

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૩	૭	ક	કં
૧૦૩	૮	ઘટક	ઘટક પદ્યથી દરેક પદ્યાર્થોનું એક કાલમાં જે અભિધાન છે તેને સહોક્તિ છે. દરેક
૧૦૬	૧૮	તો જ	તો
૧૧૪	૧૮	મ	મી
૧૨૩	૩	ગો	ગો
૧૨૬	૫	તિય	તિ
૧૨૭	૧	સમાહારની વિવક્ષામાં સામાન્ય	સામાન્ય
૧૨૮	૧૧	રે	રેતર
૧૨૮	૧૭	નથી.	નથી. જેથી
૧૩૧	૧૮	કઠ	કઠ અને
૧૩૭	૨	નિષ્પન્ન	નિષ્પન્ન ગવાશ્વ વગેરે નામોને એકવદ્ ભાવ થાય છે. ગોશ્વાશ્વશ્ચ અને
૧૪૨	૨	થી	થવાથી
૧૪૭	૨૧	નામિ	નામ
૧૪૮	૧૧	ઘૈ	ઘૌ
૧૫૦	૧૮	ગો	ગૃ
૧૫૨	૧૭	મનો	મોનો
૧૫૫	૨	ચેતરત	ચેતરેતર
૧૫૫	૧૫	થાજય	થાય
૧૫૬	૧૫ - ૧૬	ચે	ચેતરે
૧૫૬	૨૧	કલ્પ	કલ્પે
૧૫૬	૨૧	રવ્યૌ	સરવ્યૌ

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૫	૫	પરમાં	પરમાં રહેલા
૧૬૮	૧-૨	હ	હ
૧૮૧	૧૮	આ	અને બહુષુ પ્રકૃષ્ટે શુક્લે આ
૧૮૪	૨	તપુ	તુ
૧૮૫	૮	રહેનાર અથવા ડાબું અંગ	રહેનાર
૨૨૨	૨	ની	થી
૨૨૩	૨૧	પા	પ
૨૨૬	૧૩	બુ	બુ
૨૨૭	૧૩	દદ	દ
૨૨૮	૧૮	મૂરા	મૂ
૨૩૪	૧	ષ્ટ	ષ્ટા
૨૩૫	૧૪	નામા	નામ
૨૪૦	૧૦	સૂ	સુ
૨૪૫	૨૧	આપ્યું	આપ્યું. આપ્યું.
૨૫૨	૧૭	નમા	નામ
૨૫૮	૬	ર્ષ	ર્ષ
૨૬૮	૨૬	ય	સ્ય
૨૭૩	૩	૨૨'	૨૨'થી
૨૭૪	૮	તુ	તુ
૨૭૫	૧૩	ય્	ય
૨૭૬	૨૫	રહેલા નામના	રહેલા
૨૭૭	૬	સઘ્નિ અને સમ	સઘ્નિ અને સમિ
૨૮૧	૬	ન્	અન્

: ભાગ - ૨ માટે શુદ્ધિ નિર્દેશ :

પેજ	પરફાલ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૯	ત	ત
૧૪	૨૨	૧	૨
૧૮	૯	ટ	ટ
૧૮	૯	થ	થ
૧૯	૯	વ્યા	વ્યા
૩૫	૧૧	ધ્ય	ધ્યા
૪૪	૫	ધ	ન્ધ
૭૫	૧૩	રુપિયા	રુપિયાના ઋણે બંધાયેલો.
૭૭	૧૮	ત્વ	ત્વ
૭૯	૩	નામોને	નામો
૮૪	૬	સુમ્ન	સુમ્નસ્ય
૮૪	૧૩	મ્ન	મ્ન
૮૪	૮	પષ્ટી	સપ્તમી
૯૬	૧૬	જાં	જા
૧૨૨	૬	જશાવ્યા	જશાવ્યામુજબ
૧૨૫	૨૧	કૃ	ક્રુ
૧૨૬	૧૯	ના	ના
૧૩૪	૨	તુઃ	તુઃ
૧૩૯	૨૧	પરમાં	પરમાં રહેલા
૧૪૧	૪	સ્તઃ	સ્તોઃ
૧૪૧	૧૧	રુ ના રૂ	દુર ના રૂ ને
૧૪૫	૨૬	ધાતુને	ધાતુને છોડીને
૧૪૭	૧૬	ષી	ષિ
		જ્ઞ	વ્
૧૫૨	૧૧	સેનિ	અ+સેનિ
૧૫૩	૧૬	ત	તી
૧૬૪	૨૧	પ્રત્યયપરક	પ્રત્યયાપરક
૧૬૭	૧૭	ષ્ક	સ્ક

१७६	१७	शान्नी	शान्नी
१८१	७	विकल्पथी थाय	थाय
१८८	१८	पत	पत-पद
१८८	४	वद	वह
२०१	२२	प्याय	याय
२२८	१८	शाम	भाश
२३१	२४	नक्षत्र	नक्षत्रवायक
२४८	२२	ली	लि
२६७	१२	कुर	कुरु
२६८	१४	ज्या	ज्या
२६८	२०	रु	रु
२६८	२१	रुः	रुः
२७२	१२	नोरु	नोरु
	२५	ड	ड्
२७७	२२	आ सूत्रथी....आ	आ-सूत्रथी
		सूत्रथी	
२७८	१२	रु	रु
२८७	१४	नू	न
२८०	३	ड	ड्
	७	ड	ड्
२८१	८	प	भ
२८२	१	ष	स्
३०४	४	द्वये	द्वये
३०४	१२	१३	१५
३०५	१६	आ	आ
३०७	१२	आ	आ
३०८	८	पा	ण

